

HADDARSANA-SAMUCHCHAYA)

BY

HARIEHADRA

WITH

GUṆARATNA'S COMMENTARY
TARKARAHASYA-DIPIKĀ.

EDITED BY

LUIGI SUALI, PH.D.

OF

BOLOGNA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET
1905.

PRELIMINARY NOTICE.

—0—

In preparing this edition I have made use of the following material:—

I. For the text of the sūtras of Haribhadra alone.

A.—This MS. contains the sūtras and an avacūṛṇi 3 folios. The text, in the middle of the pages 11 lines, × 47 akṣaras. *

G.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit manuscripts in the Bombay Presidency during the years 1884-85, 1885-86 and 1886-87, No. 1387. 3 folios. Text with avacūṛṇi. Text: 10—13 lines × 42-40 akṣaras. The avacūṛṇi is in both these MS. the same, but I have not found the name of the author. The age of the MS. is not easy to determine, but A seems to be older than G.

D.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar, loc. cit. No. 1386—24 f. × 17 l. × 52 akṣ. This MS. contains the text of Haribhadra with a commentary that is but an abstract of the commentary of Guṇaratnasūri. No date.

E.—An old MS. of 27 fol. × 15 l. × 58 akṣ. It contains, fol. 1-25*, the sūtras of Haribhadra and the same commentary as D.

E1.—The folios 25*—27 of the MS. E. containing Haribhadra's text only.

II. For the sūtras of Haribhadra and the commentary of Guṇaratna:—

B.—An old and carefully written MS. in the Library of the University of Berlin. See A. Weber Verzeichniss der Sanskrit-und Prâk. Handchriften, etc.

1 vol., p. 180—182, no. 1610 (=MS. or fol. 741). I first used a beautiful photograph of this MS. taken by Professor Count F. L. Pullé, and afterwards compared doubtful passages of it with the original. B is the best and oldest of my MSS.; together with Y it forms the basis of the present edition—80 f. \times 17 l. \times 49 akshara. No date.

-A. good and old MS. 61 fol. \times 19 l. \times 65 aksh. Belonging to Professor Hermann Jacobi. No date.

P.—A modern MS. 63 f. \times 18 l. \times 62—0 aksh. Samvat 1956.

K.—Fol. 98 \times 15 l. \times 53 aksh. This MS. bears no date, but it seems to be old.

The MSS. A, E, P and K have been procured and kindly lent me by Vakil Keshavlal Premchand B.A. LL.B., of Ahmedabad. I have much pleasure in publicly acknowledging my indebtedness to him for his unselfish endeavours in the interest of this work. My best thanks are due, besides, to the authorities of the Berlin Library for lending me MS. B, and especially to my teacher Professor Dr. Hermann Jacobi, who not only lent me his MS. and afforded me an opportunity of comparing the above mentioned MSS. of the Deccan College Library, but also, by his advice and assistance, most effectually aided me in preparing the text of this edition.

LUGHI SULT.

Born a/h., 20th May, 1905.

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजिनरागः केवलासोकशास्त्री

सुरपतिरुत्तमसेवः श्रीमहावीरदेवः ।

षट्समसमयाभ्यासकाम्नीर्यभाजः

सकलनयममृष्टा विन्दुभावं भजन्ते ॥ १ ॥

म जिनः श्रिये भवतु यस्यादाददावानलं

भस्मीभूतकुतर्ककाष्टनिकरे तृणानि सर्वेऽप्यहो ।

संगीतिगवहारलुब्धतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-

वाशासभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥ २ ॥

वाग्देवौ संविदे नः स्थासदा या सर्वदेहिनाम् ।

चिन्तितार्थान् पिपत्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ ३ ॥ 10

मला निजगुरुन् भक्ता वृद्धर्गनसमुच्चये ।

टौका संचेपता कुर्वे स्नान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति कुरीष्यसिन्तवतां महतां परोपकारसंपादनमेव

प्रवोक्तमा स्तार्थसंपत्तिरिति मला परोपकारैकप्रवृत्तिसार-

सत्तुर्दशशतसंख्याशास्त्रविरचनाजनितजगज्जन्यपकारः श्रीजिन- 15

शासकप्रभावनाममाताविभाकिभास्करो चाकिनीमहाराजपुत्रो-

नवमोपकृत्योधिबन्धुरो भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिः प्रवृत्तः

बह्वर्णनसमुच्चयः सटीकः ।

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविक-
लानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्वाद्या स्वल्पग्रन्थं महायं
सङ्गतनामान्वयं षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारम्भमाणः शास्त्रारम्भे
मङ्गलाभिषेदयोः साक्षादभिधानाय संबन्धप्रयोजनयोश्च संश्लेष-
नाय प्रथमं श्लोकमेनमाह ॥

सदृशं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शब्दविशमानं कदाचित्कज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शन-
मुपलब्धिज्ञानं केवलमाख्यं यस्य, स सदृशं । अथवा सत्प्रशस्तं
दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिचारित्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
सदृशः । सर्वज्ञ सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तन् । अनेन विशेषेण
श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविर्गोभयत् । अथवा
सदर्थितं सकलनरासुरासनेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स
सदृशं नृत्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभि-
धानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यत-
व्यनक्तौति पूजातिशयं प्राचीकृतम् । तथा जयति रागद्वेषा-
दिशत्रूनि जिनसम् । अनेनापाद्यापगमार्तिशयमुदवीभवत् ॥
तथा शास्त्रार्थसर्वदर्शनसंमतसङ्गतवस्तुशानां मिश्रः
सपिचतथा वदनं स्याद्वादः । सदस्यस्यत्वानित्यसामान्यविशेषा-
भिलाषीभिलाषोभयात्मानेकाज्ञा इत्यर्थः ॥ ननु कथं
सर्वदर्शनार्था परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्तुशानाः सङ्गताः

संभवेयुः चेर्षा मिथः सापेक्षतया स्याद्वादः सत्प्रवादः स्यादिति
 वेत्त । उच्यते । अद्यपि दृग्गणानि मित्रनिजमतभेदेन परस्परं
 विरोधं भजन्ते, तथापि तैर्दृश्यमानाः सन्ति तेऽपि वस्तुंशा
 ये मिथः सापेक्षाः सन्तः समीचीनतायश्चन्ति । तथाहि । सौगते-
 रनित्यत्वं, सांख्येनित्यत्वं, नैयायिकैर्गणितेषु परस्परविविक्ते-
 भित्त्यानित्यत्वं सदमत्वं सामान्यविशेषौ च, मीमांसकैः
 स्याच्छब्दवर्जं भिन्नाभिज्ञं भित्त्यानित्यत्वं सदमदंशौ सामान्य-
 विशेषौ शब्दस्य नित्यत्वं च, तैत्तिरीयस्मृत्यव्याख्यानविरचितकर्म-
 पुण्यादीनि जगन्मूल्यानि, शब्दब्रह्मज्ञानादेतत्वादभिस्तु शब्द-
 ब्रह्मज्ञानादेतानि चेत्यादयो ये यं वस्तु परेऽप्येकियन्ते, ते
 सर्वेऽपि सापेक्षाः सन्तः परमार्थसत्यतां प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षा-
 स्त्वन्योन्नेन निरूप्यमाना नभौ नखिनायन्त इत्यन्तं विस्तरेण ॥

स्याद्वादस्य देशकः सम्यग्बुद्ध्या स्याद्वाददेशकस्तम् । अनेन
 वचनातिशयमचकथत् । तदेवं चत्वारोऽनातिशयः शास्त्रकृता
 साक्षादाचरन्ति । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एव भाव्यः । यत एव
 निःशेषदोषगच्छेता, तत एव सर्वज्ञः । यत एव सर्वज्ञस्तत एव
 सद्बुतार्थवादी । यत एव सद्बुतार्थवादी, तत एव त्रिभुवनाभ्यर्थ्य
 इति । एवमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्था-
 धिपतिं श्रीवर्धमानापराभिधानं मत्वा मनसा तदतिशय-
 शिक्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलङ्घनेन च 20
 प्रतिपाद्येत्यर्थः । एतेनादिमं मङ्गलमभिधी । मध्यमङ्गलं
 तु “जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जित” इत्यादिना

बह्दर्पागसमुच्चयः सटीकः ।

जिगमतकीर्तनेन कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गलं पुनरभिधेय-
तात्पर्यायः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिशब्दसंग्रहनेन
वक्ष्यति । तस्य विविधस्यापि फलमिदम् ।

तं मंगलमार्दण मञ्जे पञ्चतण थ सत्तरम् ।

पढमं मत्थस्माविघपारगमणाण निदिदं ॥

तस्सेवाविघत्थं मज्झिमं अतिमं च तस्सेव ।

अब्बोच्छित्तिनिमित्तं भिक्खुपभिसमादवंसम् ॥

वीरं नलेत्युक्तं तच्च ह्याप्रत्ययस्योत्तरक्रियाभाषेत्तांज-
गद्यते इति क्रियापदमत्र संबन्धनीयम् । को निगद्यते । सर्वं
दर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि भूतभेदापेक्षया समानानि यानि
दर्शनानि बौद्धादीनि तैस्तेषां वा वाच्योऽभिधेयोऽर्थादेव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षणः रुचेऽपेण समासेन निगद्यते अभिधीयते ।
अर्थेत्यनुक्तमप्यत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेये । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-

15 तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणः
संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा, कर्तुः श्रोतुश्च ।
इयमपि द्वेधा, अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजन-
सत्त्वानुपपत्तिः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्त्वप्रमाणादि-
ज्ञानम् । द्वयोरपि परंपरं पुनर्द्वयोपादेयदर्शनानि ज्ञाना

20 द्वेयान्युपायोपादेयं श्रोतादाय, परंपरयानन्तवत्तुष्टयात्मिका
सिद्धिरिति ॥ नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि
सम्बद्धप्रतिज्ञाधैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं ब्रूयवान्, तत्कथ-

मनेनैवेदं नाभिदधे असुकर्मसुकं दर्शनं हेयमसुकं चोपादेय-
मिति चेत् । प्रच्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रकान्यानि-
तानि माश्रयेन्नैवाभिधानोऽबौचित्यं नातिकामति । इदमिदं
हेयमिदं चोपादेयमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सत्तां सर्वदर्शनानां
ज्ञानादेयवचनो वचनीयतामश्नुति ॥ नन्वेवं तर्ह्यस्यासार्थं न ५
परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषमे । नन्वेव दर्शयामि ।
ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमन्तर्बुद्धित्वेन हेयोपादेय-
दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसत्तत्त्वं निश्चय-
प्रत्युक्तैव बुद्धिर्भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्निधोविहङ्गाभि-
धार्थीनि । तेषु च कतरत्परमार्थमदिति न परिच्छिद्यते । 10
तत्किमेतैर्दर्शनैर्दृष्टानिः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वप्नं रोचते
तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधायाविभागज्ञा अस्मिन्काले भूयः-
सोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य सूत्ररूपकाराय प्रवृत्तस्य
प्रत्युत प्रभूतानामपकारात्मपि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च ज्ञान-
मिच्छतो मूलज्ञानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात्सर्वोप-
काराथैव प्रवृत्तात्कल्याणपकाराभिद्धेः, विशेषणदारेण हेयो-
पादेयविभागस्यापि कृतिपक्षस्य हृदयहृदयस्यैव सत्त्वनात् ।
तथाहि । भृशं जिनं गत्वा । सदिद्यमाने सत्ये च
प्रशस्तार्चितसाधुचित्यनेकार्थनाममालावचनम् । सत्सत्त्वं न
पुनरसत्त्वं दर्शनं सत्त्वं यस्य तम् । जिनमिति विशेषम् । 20
चतुर्विंशतेरपि जिगानामेकतरं रागादिशत्रुजयात्यान्वयनामानं
जिनं दीतरागं गत्वा । एतेन पदद्वयेन चतुर्विंशतेरपि जिगाना-

मन्योऽन्त्यमभेदो नास्तीति सूचितम् । तर्हि श्वेताम्बरदिग्भराणां
 कथं विधौ मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽसौषां मिथो
 न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति ॥ कीदृशं जिगम् । अवीरम् ।
 आः स्वयंभूः, आः कृष्णः, उरौश्वरः । आ, अ, ए इति
 स्वरव्यययोगे श्रीरिति भिदात् । तस्मीरयति, तस्मात्पासनेन
 प्रेरयतीत्यादिप्रत्ययेऽवीरम् । सृष्ट्यादिकर्तृवृत्ताकपोश्चरदेवताभि-
 मतमताः निरासकप्रमाणम् ॥

- तथा स्यादादंशकम् । स्यादादं सन्ति स्थिन्वन्ते "कश्चिद्" इति
 उपायघे स्यादादंशकमद्भुतविरोधादिनृपपोहोपपत्तेः
 1) स्यादादंश्च केदिन दत्तार्थः । तेषां ई लक्ष्मीं मन्त्रिमानं वा
 भ्यति तत्तत्प्रीयतापासनेन तनूकरोति यत्तस्यादादंशकम् ।
 कै मे रे शब्दः । कै कायतीति "कश्चिद्" इति डे कं वचनम् ।
 स्यादादंशकं वचनं यस्य तम् । अनेन विगणनेन प्राशुक्ता-
 नामगेषाणां बौद्धादीनां संभवेतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणां
 2) च मतानामुच्छेदकारि वचनमित्यर्थः । जिनं कला मया
 सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च
 नमनक्रिया प्राज्ञानमर्गान्विधौ स्वाप्रत्ययस्य प्राज्ञालावाचकत्वात्,
 गिगदनक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे
 नानुपपत्तेः, अपरथा सकलावधारोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेत्
 20 भिन्नकालयोः क्रियधारेककर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन
 वर्णनवस्त्वभ्युपगमात् ॥

ततः कश्चिद्बौद्धमतस्य प्रस्तुतग्रन्थादावुक्तानोपादेयतां

मन्वेत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणमंगृहीतमपि बोद्धव्यम्-
 (निरासं पुनरपि सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शकानां निर-
 सनप्रकारो यस्यान्तरादवसेयः । तदेवं जिनस्य विशेषद्वारेण
 स्वयदर्शनतां सर्वपरदर्शनजैववचनतां साभिदधतात्किंवा न्य-
 दर्शकानां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता भवत्येव ।
 ततो नास्माद्व्यकारात्मकस्यास्य दर्शनविभक्त्या न भिन्नानामप्यपकार-
 कच्युन संभक्तीति, तदिभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तथापि,
 कथिदाह । ननु येषां सत्यासत्यमतविभागविभक्ति-
 यव्यकारवर्चसि सत्यासत्या न भविष्यी, तेषां का वार्तति ।
 उच्यते । येषामात्मा न भाविनी, ते देवा । एके रागद्वेषा-
 भावेन मध्यस्थचेतसः, अन्ये पुनः रागद्वेषादिका लुप्यकलुषितता-
 द्बुद्धिरेतसः । ये दुर्बोमचेतसस्तेषां सर्वज्ञानापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशक्याः किं पुनरपरेणेति तानङ्गणस्य
 मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणाद्व्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्योपाय प्राह । सदर्शनमिति । वीरं कथं भूतम् । सदर्शनम् ।
 मन्तः साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषां दर्शनं
 ज्ञानमर्थात्मकस्यासत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्तत्वात्परीचादमलेन
 यस्माद्वीरास्य सदर्शनस्यम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वा-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा मतां
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं यस्मात् सदर्शनः । अथवा
 मन्तो विद्यमाना जीवादयः पदार्थास्तेषां दर्शनं यथावद-
 वलोकनं यस्माद्वीरास्य सदर्शनस्यम् । कुत एवंविधम् । धतः

स्याद्वाददेशकं, प्रागुक्तस्याद्वादभाषकम् । एवंविधमपि कुत
 इत्याह । यतो जिनं रागद्वेषादिजयनशीलम् । जिनो हि
 वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणाभावादिति भावः ।
 शेषश्लोकव्याख्यानं प्राप्तम् ॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति । ये हि
 श्रीवीरस्य यथावदाश्लादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वाद च
 तत्प्रणीतं मध्यस्तया सम्यगवलोका पश्चात्परमतान्वयालोक-
 यिष्यन्ते, ते सत्यामत्यदर्शनविभागस्तपि स्वयमेवावभोक्तव्यन्ते ।
 किमस्माद्वचनस्यास्थाकरणाकरणेनेति । एतेन सम्यक्ता सर्वथाचार्यं
 माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं, सत्यामत्यदर्शनविभागपरिज्ञानो-
 10 पायश्च हितबुद्ध्यावाभिहितोऽवगम्यः, पुरातनरपीत्यमेव
 सत्यामत्यदर्शनविभागस्य कारणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
 सूरिभिरेव लोकतत्त्वनिर्णये ।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये

मात्माश्च दृष्टश्च एकतरोऽपि वैभाम् ।

15

श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं

वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ १ ॥

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपितादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ २ ॥

प्रभुश्रीहमसूरिभिरैष्युक्तं वीरस्तुतौ ।

न श्रद्दधैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमाचादरुषिः परेषु ।

यथावदाश्लवपरीक्षया तु त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ १ ॥

इति ॥

अथ सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो तन्तु प्रकान्तः, स च सत्याति-
कान्तः । तत्कथं स्वस्वीयसामनेन प्रस्तुतशक्तिर्न सोऽभिधातुं
शक्नो, जैनादन्यदर्शनानां परममयापरनामधेयानामसंख्यातत्वात् ।
तदन्तं सत्यसिद्धये श्रीभिद्भुमेनदिवाकरेण

भावदया वयणपद्मा तावदया चैव ऊति नयवाया । 5

भावदया नयवाया तावदया चैव परममया ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ अतन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो य एकदेशोऽन्यदेश
निरपेक्षतस्य सदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नयः । स एव च
वचनार्थ उच्यते । एव सावन्तधर्मात्मकस्य सर्वस्य वस्तुन
एकदेशानामितरांशनिरपेक्षाणां यावन्तावधारणप्रकाराः १- 10
वन्ति, तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति । ते च वचनमार्गं
इत्युच्यन्ते ॥ ततोऽयं गायार्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो
यावत्संख्या वचनपथा वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः,
नयानां तत्तदेकदेशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परममया परदर्शनानि भवन्ति,
स्वैच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परममयानां विकल्पानां
शासकत्वात् । अयं भावः । यावन्तो अने तत्तदपरापरवस्वैक-
देशानामवधारणप्रतिपादकाः शब्दप्रकारा भवेयुस्तान्त एव 20
परममया भवन्ति । तत्सोषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाशिक्षि-
घटितविकल्पामानिबन्धनत्वात् तदुक्त्यप्रवादानामपि तत्संख्या-

परिमाणलादिति । तदेवं गणनातिगाः परप्रमथा भवन्ति ।
अथवा सूत्रश्रुत्याख्ये द्वितीयेऽङ्के परप्रवादुकानां त्रीणि शतानि
त्रिषष्ट्यधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थमंगहनायेयम् ।

अभिद्वयं किरियाणं अकिरियायार्द्धेण होह चुलमीई ।

अस्माणिश्च मत्तद्ग्री वेणदयाणं च वृत्तीमं ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अग्रीत्याधिकं शतम् । किरियाणंति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रियां जीवाद्यमितं वदन्तीत्येवंगीताः
क्रियावादिनाः, मरीचिकुमारकपिलोलूकमाठरप्रभृतयः । ते
पुनरमुनोपायेनाग्रीत्याधिकशतसंख्या विधेयाः । जीवाजी-
10 वास्त्ववन्धसंतरनिर्जरापुष्पापुष्पमौल्लुपास्त्व पदार्थान् परि-
पाश्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याधः रूपरभेदावुपन्य-
सनीयौ । तयोरधो नित्यानित्यभेदी, तयोरप्यधः कालेस्मरताम्-
नियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यमनीयाः । ततश्चैवं विकल्पाः
कर्तव्याः । तद्यथा ॥

15 अस्ति जीवः स्मृतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः । अस्तु
च विकल्पस्यायमर्थः । विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण
नित्यश्च कालतः कालवादिनो मते । कालवादिनश्च नाम ते
मन्तव्या ये कालकृतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।
न कालमन्तरेण सम्यक्काशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफल-

20 बन्धादयो हिमकणानुषङ्गशीतप्रपातनलजगर्भाधानवर्षादयो
वर्तुविभागसंपादिता बाह्यकुमारयौवनवलिपलितागमादयो
बावस्थाविशेषा घटन्ते, प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

सुपक्षभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न
चेतेदृष्टमिष्टं वा । अपि च । भुङ्गमन्तिरपि न कालमन्तरेण
लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्यात्सी-
न्धनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे पृथग्गमयेऽपि तस्या भावो भवेत् । न
च भवति । तस्मात्सकलकं तत्सर्वं कालज्ञत्वमिति । तथा चोक्तम् । ७

न कालव्यतिरेकेण गर्भावाणामुमादिकम् ।

यत्किञ्चिच्छायते लोके तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥

किं न कालाद्भुते नैव भुङ्गपन्निरपौच्छते ।

स्यान्धादिर्गन्तधानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥

कायाभावे च गर्भादि सर्वे स्यादव्यवस्थया । 10

परेष्टहेतुमद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कायः सुषुप्तौ जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परेष्टहेतुमद्भावमात्रादिति पराभिमतवन्तितापुरुष-
संयोगादिरूपहेतुमद्भावमात्रादेव तदुद्भवादिति गर्भाद्युद्भव- 15
प्रसङ्गात् । तथा कालः पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
नयति भूतानि पृथिव्यादीनि । तथा कालः संहरते प्रजाः,
पूर्वपर्यायात्पश्चाद्य पर्यायान्तरेण प्रजा लोकान्स्थापयति ।
तथा कालः सुषुप्तौ जागर्ति, काल एव सुप्तं जगमापदो
रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपकर्तुमशक्यः 20
काल इति ॥

उक्तैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो नवरं कालवादिन

इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम् । तद्यथा । अस्ति
जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः । ईश्वरवादिनश्च सर्वं जगदीश्वरकृतं
मन्यन्ते । ईश्वरं च महामिदृज्ज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपचतुष्टयं
प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयोः प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।

5 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतिः ।

ऐश्वर्यं चैवं धर्मश्च सकृद्विद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥

अज्ञो जन्तुरनौगोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा शम्भमेव वा ॥ २ ॥ इत्यादि ।

इतीयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम

10 पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपत्ताः ॥

चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते ह्येवमाहुः ।

नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति यदश्रुदिते भवाः सर्वेऽपि नियतेनैव
रूपेण प्रादुर्भावमनुव्रते, नान्यथा । तथाहि । यद्यदा यतो
भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते ।

15 अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,
नियामकाभवात् । तत एवं कार्यनैयत्यतः प्रतीयमाभासेनां
नियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं शक्नोते । मा
यापदन्याचापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्

नियतेनैव रूपेण सर्वे भावा भवन्ति यत् ।

20 ततो नियतिज्ञा ह्येते तत्स्वरूपानुबोधतः ॥ १ ॥

यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा ।

नियतं जायते न्यायात् क एनां बाधितुं क्षमः ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 श्वेवमाहुः । इह वस्तुनः स्वरूप एव परिणतिः स्वभावः । सर्वे
 भावाः स्वभाववशात्पुण्ययन्ते । तथाहि । मृदः कुम्भो भवति
 न पटादिः । तन्तुभ्योऽपि पट उण्जायते न पटादिः । एतच्च
 प्रतिनियतं भवनं न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंज्ञमाटीकते । 5
 तस्मात्सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयम् । तथा चाहुः ।

कः कण्टकानां प्रकरोति तच्छृणु

विचित्रभावं मृगयच्छिणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न

कामेचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ १ ॥

10

वदथाः कण्टकस्त्रीच्छृणु श्वशुरेकश्च कुक्षितः ।

फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यत्कार्यजातमिह मुद्रपक्षिरपि न
 स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालौन्मन्यत्कार्यादि ।
 सामर्थ्यसंभवेऽपि न कंकदुकमुद्गानां पक्षिरूपलभ्यते । 15
 तस्माद्यद्यद्भावे न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधाद्यि तत्कृत-
 मिति । स्वभावकृता मुद्रपक्षिरप्येष्टव्या । ततः सकलमेवेदं
 वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेयमिति ॥

तदेवं स्वरूप इति पदेन लभ्याः पञ्च विकल्पाः । एवं च
 परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते । परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन 20
 रूपेणात्मा विद्यते । यतः प्रसिद्धमेतत् । सर्वपदार्थानां
 परपदार्थैक्यरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घत्वाद्यपेक्षया

वृक्षलादिपरिच्छेदः । एतमात्मनि लब्धादीन्ममीच्छ तद्वा-
तिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते । अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवा-
वधार्यते, न स्त इति । एवं नित्यलापरित्यागेन दृश विकल्पा
लभ्याः । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिलिता विंशतिः । एते
१० च जीवपदार्थेन लभ्याः । एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येकं
विंशतिविंशतिर्विकल्पा लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणितं
शतमशौत्युत्तरं क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
संभवति, उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति त
१० अक्रियावादिन आत्मादिनास्तत्त्ववादिन इत्यर्थः । ते च
कोकिल काण्टेर्शिदरोमकमुगतप्रमुखाः । तथा चाकुरेके ।

छणिकाः सर्वसंस्कारा अग्निराणां कुतः क्रिया ।

क्षतिर्येषां क्रिया सैव कारणं भव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चासुप्तोपायेन द्रष्टव्या ।

१५ पुष्पापुष्पवर्जितशेषजीवाजीवादिपदार्थसप्तकन्यासः । तस्य बाधः
प्रत्येकं स्वरूपविकल्पोपादानम् । अमत्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न स्तः । काष्ठादीनां पक्षानामधस्तात्पक्षौ यदुच्छा-
न्यस्यते । इह यदुच्छावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः
प्राग्गदुच्छा नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्पाभिप्रायः । नास्ति
२० जीवः स्ततः कालत इत्येको विकल्पः । अथ भावः । इह
पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतोऽपि । न
चात्मनश्चादुगति लक्षणं, येन तत्सत्तां प्रतिपद्येमहि । नापि

कार्यमणूनाभिश्च महीप्रादि संभवति । अतो नःस्थ्यात्मेति ।
 एवमीश्वरादिवादिभिरपि यदृच्छापर्यन्तोर्विकल्पा वाच्या ।
 सर्वेऽपि मिलिताः एकिकल्पाः । असौथां च विकल्पा-
 नामयः प्राग्ज्ञावनौथः । नवरं यदृच्छात इति यदृच्छा-
 वादिनां मते । यदृच्छा ह्यनभिधेयविचार्यप्राप्तिः ॥ अथ ५
 के ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां गताना-
 पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावनिकल्पिन् किं तु
 यदृच्छया ते यदृच्छावादिनः । ते श्रेयमाहुः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनादृष्टात् ।
 तथाहि । शालूकादपि जायते शालूको । गोमयादपि १०
 जायते शालूकः । वज्रैरपि जायते वज्रिरराजेकाष्टादपि ।
 धूम्रादपि जायते धूम्रोऽपीनन्दनपकादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दलो वीजादपि । तटादयो बीजादुपजायन्ते शास्त्रैकदेशा-
 दपि । गोधूमबीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशबीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियतः कचिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः
 कचित्किञ्चिद्वन्नोति प्रतिपत्तव्यम् । न स्वस्वन्यथा वस्तुज्ञान-
 पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेक्षावन्तः परिक्षेपयन्ति यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं

चित्रं जनानां सुखदुःखप्रातम् ।

काकस्थ तालेन यथाभिधातो

न बुद्धिपूर्वोऽस्ति दृष्टान्तिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं क्लेशे काक-

तालोभ्यामिति । तथा च स्वतः षड्विकल्पा लब्धास्तथा न-
नास्ति परतः काल इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि
मिनिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लब्धाः । एवमजी-
वादिव्यपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येके द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते ।
५ ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां
विकल्पाः ॥

- तथा कुर्वितं ज्ञानमज्ञानं न देषामस्तौत्यज्ञानिकाः । ततो-
ऽनेकम्वरादिति मत्वार्येय इकप्रत्ययः । अथवाज्ञानेन
चरन्तौत्यज्ञानिकाः, असंचिन्त्यकृतकर्मव्यवैकल्यादिप्रतिपत्ति-
१० लक्षणाः साकल्यसाध्यमुपिभौदपिष्णलाद्वाद्राद्यणैमिनिवसु-
प्रभृतयः । ते ह्येवं ब्रुवते । न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति
विरुद्धप्ररूपणायां विवादयोगतश्चित्तकालव्यादिभावतो दीर्घ-
तरमभारप्रवृत्तेः । यदा पुनरज्ञानमश्रीयते तदा नाहंकार-
१५ संभवो नापि परम्योपरि चित्तकालव्यभावः, ततो न बन्धसंभवः ।
अपि च । यः संचिन्त्य क्रियते कर्मबन्धः स दारुणविपाकोऽत
एवावश्यवेद्यस्तस्य तौभाभवसाधतो निष्पन्नत्वात् । यस्तु मनो-
व्यापारमन्तरेण कायवाक्कर्मवृत्तिमात्रतो विधीयते, न तच्च
मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासाववश्यं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
२० विपाकः । केवलमतिशुद्धसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल-
२५ इव 'स कर्मसङ्गः स्वत एव शुभाश्वत्थापपवनविशोभितो-
ऽप्याति । मनसोऽभिनिवेशाभावश्चाज्ञानाभ्युपगमेसमुपजायते,
ज्ञाने सत्यभिनिवेशरुभवात् । तस्माद्ज्ञानमेव सुसुबुधा-

मुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञानमिति ॥ अन्यच्च । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं भिन्नमेव
 ज्ञानं प्रतिपन्नाः । ततो न निश्चयः कर्तुं शक्यते, किमिदं सत्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारिभगवदर्धमानो- 5
 यदिष्टादुपजायते ज्ञानं तत्सत्यमेतरत्, असर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारी, न तु
 सौगतादिसंमतः सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्भाषकप्रमाणा
 भावादिति तदवश्यः संशयः । ननु तस्य दिवः समागत्य देवाः
 पूजादिकं कृतवन्तः, स एव वर्धमानः सर्वज्ञो, न शेषाः सुगता- 10
 दय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्भाषकादक-
 प्रमाणाभावात् । संप्रदायादवचीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 संप्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितः किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथ-
 मवगन्तव्यं, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं वयं प्रतिपन्नं ज्ञानम् ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यच्च । मायाविनः स्वरूपमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वरूपं सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिष्यस्तथाविधेऽज्ञास्वरूपाद-
 ग्रंथयति देवानितस्ततः संहरतः स्वरूपं पूजादिकं कुर्वतः । ततो
 देवानमदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 'येन एव स्तुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोगानचामरादिविभूतयः ।

20

मायावित्थपि दृश्यन्ते जातस्तेनपि नो महान् ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्त्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य सत्योऽयमा-

- चारादिक उपदेशः, न पुनः केनापि धूर्तं खंचं विरचय्य
प्रवर्तित इति कथमवश्यं, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
भवतु वा तत्त्वैवायमुपदेशस्यापि तस्यायमर्थो नान्य इति न
शक्यं प्रत्येतुं, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् ।
- 5 ततोऽन्यथाप्यर्थसंभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चयः । अत्रत्येन
हि परचेतोदृष्टेरप्रत्यक्षत्वात् कथमिदं ज्ञायते “एष सर्वज्ञज्ञा-
भिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणैव शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण”
इति । तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् सत्यमिच्छाभावाच्च
न ज्ञानं ज्ञेयः, किं तज्ज्ञानमेवेति स्थितम् ॥
- 10 ते चाज्ञानिकाः सप्तषष्ठिसंख्या असुनोपायेन प्रतिपत्तव्याः ।
इह जीवाजीवादीन् पदार्थान्कचित्पट्टादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त
उत्पत्तिः स्थाप्यते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमर्थः
सप्त सत्तादयो व्यवहन्ते । तथाच । सत्त्वं १, असत्त्वं २,
सदसत्त्वं ३, अवाच्यत्वं ४, सदवाच्यत्वं ५, असदवाच्यत्वं ६,
15 सदसदवाच्यत्वं ७ चेति । तत्र सत्त्वं स्वरूपेण विद्यमानमम् ।
१ । असत्त्वं पररूपेणाविद्यमानमम् । २ । सदसत्त्वं स्वरूपपर-
रूपाणां विद्यमानाविद्यमानमम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमवयवं
च यदा युगपदेकेन शब्देन कर्तुमिच्छते तदा तद्वाचकः शब्दः
कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यमम् । ४ । यदा लेको भागः
20 सत्त्वपरखावाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सदसत्त्वमम् । ५ ।
यदा लेको भागोऽसत्त्वपरखावाच्यकदाचर्दवाच्यमम् । ६ ।
यदा लेको भागो सत्त्वपरखावाच्यपरतरखावाच्यकदाचर्दवाच्यमम् ।

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेभ्योवान्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्पा
 उपन्यस्ताः । सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः ॥
 उत्पत्तेस्तत्कार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा । सप्तमसत्त्वं सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । शेषविकल्पत्रयं तत्प्राप्त्युत्तरकाशं पदार्थावय- 5
 .वाप्रेषमतोऽवाच्यत्वमिति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रि-
 षष्टिमध्ये प्रचीयन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाचक-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनं,
 ज्ञातव्याभिनिवेशहेतुतया परस्मैकप्रतिपत्तिव्याप्तात् । एवमसदा- 10
 दयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः
 सदसतोऽवाच्यत्वमिति को जानाति, ज्ञातेन वा न किञ्चिदपि
 प्रयोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैयर्थिकाः, वसिष्ठपराम्बर-
 वाच्योक्तिव्याधेयानुपपत्त्यदत्तप्रसूतयः । एते चानवष्टतच्छिन्नाचार- 15
 ग्राह्या विनयप्रतिपत्तिव्यवस्था वेदितव्याः । ते च द्वाभिन्न-
 त्वव्या चतुर्गोपायेन ब्रूयन्ताः । सूरगुपतिव्यतिष्वविराधममाह-
 पिहृदयेव्यवहसु ज्ञानेषु कावेन मनसा वाचा दानेन च देव-
 काशोपपत्तेन विनयः कार्य इति चत्वारः काव्यादयः ज्ञायन्ते ।
 चत्वारस्तदभिर्गुणिता जाता द्वाभिन्नम् ॥

20

एवमेतानि त्रीणि ज्ञानानि त्रिगुणव्यवस्थानि- परदर्शनानां
 भवन्ति ।

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति । परे सोमाग्नि-
संभवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषड्विकल्पम् । केचित्काश्यप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादिचैकमूर्ति-
5 स्वरूपम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमादृतम् । त एव केचिदवर्णम् । ब्रह्मणा वर्णादिभिः
स्वरूपम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजम्भकम् । सांख्याः प्रकृतिभवम् ।
शाक्या विज्ञप्तिमात्रम् । अन्ये एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकर्मकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम् । केचिदण्डप्रभवम् । आश्रमी लहेतु-
कम् । पूरणो नियतिजनितम् । पराशरः परिणामप्रभवम् ।
केचिदादृष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुलुका गोक्षा-
मिनामैकदिष्टपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूपं लोकतत्त्वनिर्णयात् शारिभद्रादसातव्यम् । एवं
सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्चक्रादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकाद्यभेदा वैभाषिक-
बौद्धानिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेश्च
प्रिथक्कृता बहवो भेदा ।

20 श्रीवैकः कारिकां वेत्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्त्वभयं वेत्ति च किञ्चिदपि रेवणः ॥ १ ॥

अपरेऽपि बह्वदककुटीश्वरसंस्मरणसंभाषप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदाः । सांख्यानां चरकादथो भेदाः । अन्येषामपि
 सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तद्भेद-
 ग्रन्थसंतानकृतास्तत्तद्ग्रन्थकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनाचाख्यीयसा प्रसूतग्रन्थेनाभिधातुम- 5
 शक्यानि; तत्कथमचाचार्येणसर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येवं
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यङ्गायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरिव
 पारावारोभयतटसिकताक्षणगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थः
 प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः
 प्रकान्तः स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दं च व्याख्याणै-
 रस्माभिः पुराप्ययमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणशीलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि षडेवाच मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनोविभिः ॥ २ ॥

अत्र प्रसूतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनोविभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकानि परमार्थतत्त्वेषामेवैवान्तर्भावात् । षडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । केन हेतुना मूलभेदानां षोडशल-

मित्याशङ्क्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवताः, स्मार्थेऽपि
 तत्प्रत्ययः । तत्त्वानि प्रमाणैरुपपन्नाः । परमार्थसक्तोऽर्थाः ।
 इन्ने देवतातत्त्वानि, तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमर्थः ।
 देवतातत्त्वभेदेन यतो दर्शनानां षडेव मूलभेदा भवेयुस्ततः
 5 षडेवांश्च दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरुत्तरभेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राप्तमन्त्रोक्ते सर्वग्रन्थदृष्टेऽपि षडेवांश्च दर्श-
 नानि वक्तुं प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठां दर्शनानां नामान्याह

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

10 जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥ ३ ॥

बुद्धाः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्ची १ शिखी २
 विश्वभूः ३ क्रतुच्छन्दः ४ काश्यपः ५ काम्यपः ६ शाक्यसिंह-
 खेति ७ । तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् ॥ न्यायं न्यायतर्कमल-
 पादर्विप्रणीतं यत्नं विदन्धधीयते वेति नैयायिकास्तेषामिदं
 15 दर्शनं नैयायिकम् ॥ सांख्यां प्रकृतिप्रभृतितत्त्वपञ्चविंशतिरूपां
 विदन्धधीयते वा सांख्याः । यदा तात्त्व्यादिरपि शांख्य-
 ध्वनिरस्तीति दृष्ट्वाऽन्यायः । तच्च शंखनामा कश्चिदाद्यः पुरुष-
 विशेषस्तथापत्यं पौत्रादिरिति गर्गादित्यात् अग्रप्रत्यये शांख्या-
 स्तेषामिदं दर्शनं सांख्यं शांख्यं वा ॥ जिना ऋषभादयस्तु-
 20 र्विप्रतिरूपस्तस्तेषामिदं दर्शनं जैनम् । एतेन चतुर्विंशतेरपि
 जिनागानेकैरेव दर्शनमजनिह, न पुनस्तेषां भिन्नो मतभेदः

कोऽप्यासौदित्यावेदितं भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽप्या विशेषा
एव । वैशेषिकं, विनयादिभ्य इति स्मार्थ इकम् । तद्वैशेषिकं
विदन्त्यधीयते वा, तदेत्यधीत, इत्यपि वैशेषिकास्तेषामिदं
वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्यः पुरुषविशेषस्तस्येदं मतं जैमिनीयं
मीमांसकापरनामकम् ॥

5

••• तथाग्रन्थकारस्याप्यसमुच्चयार्थः । एवमन्यथाप्यवसेधम् ।
अमुनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति शिष्यामन्त्रणे ।
आमन्त्रणं च शिष्याणां चित्तव्यासङ्कृत्याजनेन ग्राह्यश्रवणा-
द्यभिमुखीकरणार्थमप्युपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ यथोद्देश्यस्य निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तच्च बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्णामार्यसत्त्वानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तथाग्रन्थो निर्धारणार्थः, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
अपराधि तावन्निवृत्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निर्धारोच्यत
इत्यर्थः । अथ आदौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थं सुगधत्रिधातुपदार्थ
बौद्धानां चिह्नमेवापारादिकारूपं प्रदर्शते । समरो मौख्यं

कृत्तिः कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमागुत्सवं परिधानं वेवः ।
शौचक्रिया वल्ली ।

मृद्वी शय्या प्रातस्त्याय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धे ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षस्थाने शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥

5 मणुजं भोयणं भुञ्ज मणुजं सयणासणं ।

मणुजंमि अगरंमि मणुजं ज्ञायए सुणी ॥ २ ॥

भिचार्या पाचे पतितं सर्वं शुद्धमिति मन्वाना मांसमपि
भुञ्जते । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियार्या च भृशं वृढतमा भवन्ति ।

इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्गरूपं रत्नत्रयम् । तारादेवी शास्त्रे

10 विघ्नगाग्निनी । विपश्चादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखाचयाङ्किताः
सर्वज्ञा देवाः । बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रियादीनि तन्ना-
मानि । भिचुसौगतशाक्यशौद्धोदनिसुततायागतशून्यवादिना-
मानो बौद्धाः । तेषां शौद्धोदनिधर्मोत्तरार्धधर्मकीर्तिप्रज्ञा-
करदिग्भागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरवः ॥

15 अथ प्रस्तुतस्रोकोऽप्यतो व्याख्यायते । बौद्धमते बौद्धदर्शने

सुगतो बुद्धो देवता देवः । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुशः सः ।

चतुर्णामित्यादि । आराधुराद्याताः सर्वज्ञेयधर्मेभ्य इत्यार्याः ।

पृषोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्तिः । सतां साधूनां पदार्थानां वा

यथासंभवं मुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुरूपचिन्तनेन च

20 चिन्तानि सत्यानि । अथवा सद्भ्यो चिन्तानि सत्यानि ।

आर्याणां सत्यानि आर्षज्ञत्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थः ।

चतुर्णां दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधसंशयानां तत्त्वज्ञानं

प्ररूपको देशकः ॥ तच्च दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः । त एव दृष्टावहाया हेतुभूताः ।
समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
न्नितः । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । मार्गश्च
अन्वेषणे, मार्ग्यतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- 5
दिणिजन्तत्वेनाश्रय्यः । निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः ।
निश्च्यते रागद्वेषोपहतचित्तकलक्षणः संसारोऽनेनेति करणे
चञ्चि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादीनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थार्थो मन्यः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।

10

चतुर्वर्त्येषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा यामादौ घोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्णा इति, प्रकारे यथा आख्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आख्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
सम्पादयो गृहा इति । अत्र तु व्यवस्थार्थः संगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति ब्रह्मर्षिः ॥

अथ दुःखतत्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःखतत्वं किमित्याह । संसरन्ति ज्ञानात्स्थानान्तरं 20
भक्ष्यवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंग्रीक्षाः संसारिणः स्कन्धाः ।

अचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषाः । ते च स्कन्धाः
 पञ्च प्रकीर्तिताः । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पक्षेवाख्याताः । न
 त्वपरः कश्चिदात्माख्यः स्कन्धोऽस्तीति । के ते स्कन्धा इत्याह ।
 विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः,
 5 संस्कारस्कन्धः, रूपस्कन्धश्च । एवमब्दः पूरणार्थः, यमब्दः
 समुच्चये । तत्र रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं
 विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । निर्विकल्पकं च ज्ञान-
 मेवंरूपमवसेयम् ।

अस्ति ज्ञास्त्रोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं ।

- 10 वाससूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥ इति ॥
 सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्धः ।
 वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः
 कदाचिद्विज्ञानमटायमानः कष्टकेन चरणे विद्धः प्राह ।
 इत एकनवते कल्पे गत्वा मे पुरुषो हतः ।

- 15 तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिषवः ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्भवात्मकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । तत्र संज्ञा
 गौरित्यादिका । गोत्वादिकं च तत्प्रतिपत्तिनिमित्तम् । तथो-
 द्भवात्तथा धोवना, तदात्मकः प्रत्ययो नामजात्यादिधोवनात्मकं
 सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्ध इत्यर्थः ॥ पुष्पापुष्पादिधर्म-

- 20 समुदायः संस्कारस्कन्धः, यत्र संस्कारस्य प्रबोधात्पूर्वोत्पद्यते
 विषये स्मरणं च समुत्पद्यते ॥ इतिबीभत्तादयो रूपाश्च
 रूपस्कन्धः । य चेतिभ्यो विज्ञानादिभ्यो अतिरिक्तः कश्चनत्माख्यः

पदार्थः सुखदुःखेष्टादेवज्ञानाधारभूतोऽप्यशेषावसीयते । नाप्यनु-
मानेन, तदव्यभिचरिणिप्रपञ्चभावात् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमर्याविसंवादि प्रमाणान्तरमस्तीति । ते च पञ्च
स्कन्धाः षणमात्रावस्थाधिना एव वेदितव्याः, न पुनर्गित्याः
किंचित्काशावस्थाधिना वा । एतच्च चणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्वं पञ्चभेदतयाभिधायाच दुःखतत्त्वस्य
कारणभूतं समुदयतत्त्वं व्याख्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मौघभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ६ ॥

यतो यस्मात्समुदयालोके लोकमध्ये रागादीनां रागदे- 10
वादिदोषाणां, गणः समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कौटुम्भो गण इत्याह । आत्मात्मौघभावाख्यः ।
अस्मा लं, आत्मीयः स्वकीयः, तयोर्भावस्तत्त्वं । आत्मात्मौघ-
भावः अथमात्मा अथं आत्मीय इत्येवं संबन्ध इत्यर्थः । उप-
लब्धत्वादायं परो ऽथं च परकीय इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । स 15
एवास्मा काम-पक्षे स आत्मात्मौघभावाख्यः । अथं भावः ।
आत्मात्मौघसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रागदेष्टा-
दयः समुद्भवन्ति, समुदयो वास्तवतत्त्वं । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अत्रोक्तदीर्घं प्रपञ्चवाचस्पत्यदृष्टे ब्रह्मोन्मत्तवद्भावा-
त्तन्मोक्षोद्देशो न विद्यते, चार्वाकान्मत्तवद्भावात् ।

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपक्षभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- 5 परमनिवृत्तः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमात्राव-
स्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः
चक्षुर्विनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
स्वकारणेभ्यः पदार्थ उत्पद्यमानः किं विनश्वरस्वभाव उत्पद्यते
ऽविनश्वरस्वभावो वा । यद्यविनश्वरस्वभावः, तदा तद्व्यापिकायाः
- 10 क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्वाभावः
प्रवर्जति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थवदिति ।
स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तते यौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण, यतो ह्येकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरार्थक्रियायाः करणस्वभावो विद्यते न वा । यदि
- 15 विद्यते, कुतः क्रमेण करोति । अथ सहकार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सहकारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वस्वभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थानपत्तेर-
नित्यत्वम् । अथ पूर्वस्वभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
- 20 तत्त्वतोपकाराभावात्किं सहकार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथाकिञ्चि-
त्करा ऽपि सहकारी तेन विशिष्टकार्यार्थमपेक्षते । अतः

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ १ ॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्थैव नित्यताश्चानिः । अथासौ नित्यो ऽर्थो धौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात् । तथा सति प्रथमक्षण 5 एवाग्रेसार्थक्रियाणां करणाद्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च वैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ- क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेऽपि कुर्यात्, तदसांप्रतं कृतस्य करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिक्षणाध्या अयर्थसार्थाः प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतत्त्वभावे च 10 तस्यानित्यलप्राप्तिरिति । तदेवं नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ- क्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद इति ॥ अथ विनश्वरस्वभावः समुत्पद्यते । तथा च सति विघ्नाभावादायातम- स्मादुक्तमग्रेसपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम् । तथा चोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाग्रे हेतुरिष्यते ।

15

यो जातस्य न च ध्वस्तो नश्येत्पस्यात्स केन वा ॥ १ ॥

नननित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य घदैव सुद्धरादि- शमणीयाकाशं तदैव तद्विनश्वरमाकल्पते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो विनाशकारणापेक्षानामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्व- 20 मिति । तदेतदनुपाशितगुरोर्वचः, यतो सुद्धरादिसंज्ञिधाने सति यो ऽस्य घटादिकस्यान्यावस्थार्था विनाशस्वभावः स स्वभाव- वाच्योत्पत्तिवसमे विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपत्तिर्न तर्हि

- तदुत्पत्तिसमनन्तरमेव विनश्यत्तम् । अथ न विद्यते स स्वरूप-
उत्पत्तिसमये, तर्हि कथं पश्चात् भवेत् । अथेदृश एव तस्य
स्वरूपो च द्रुत कथनामपि काष्ठं स्थित्वा तेन विनष्टमिति
चेत्, तर्हि सुझरादिसंस्थाने ऽप्येव एव तस्य स्वरूपः स्यात् ।
5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्काष्ठं स्वेयम् । एवं च सुझरादि-
घातप्रतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जातं कल्याणस्थायित्वं
घटादेः । तथा च अगङ्गावहाराव्यवस्था विलोपपातकपङ्क्तिता ।
इत्यभ्युपेयमनिष्कुनापि क्षणस्थित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
यदिनश्यत्स्वरूपं तदुत्पत्तिसमये ऽपि तत्स्वरूपं, यथागच्छ-
10 वर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनश्यत्स्वरूपं च रूपरसादिकमुद्भूत
आरभ्येति स्वरूपहेतुः । तदेवं विनाशहेतोरकिंचित्करत्वात् ।
स्वरूपहेतु एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः अधिकतमवस्थित-
मिति । ननु यदि क्षणस्थित्यो भावाः, कथं तर्हि स एवाव-
मिति ज्ञानम् । उच्यते । निरन्तरबहुपरापरक्षणमिरीक्ष्य-
15 चैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणप्रत्ययास्त एव दीपकशि-
कायां दीपकक्षिकान्तरमिव तत्सङ्गमपरं क्षणान्तरमुद्भूतम् ।
तेन समानाकारज्ञानपरंपरापरिचयचिरतरपरिणामाद्विरन्तरो-
दयाच्च पूर्वक्षणानामत्यनोन्नेहे ऽपि स एवावमित्यवस्थाप्यः
प्रसभं प्रादुर्भवति । दृश्यते च यथासूत्रपुनरुत्पत्तेः नक्षत्र-
20 कक्षायादिषु स एवावमिति प्रतीतिः, तथेहापि किं न
संभाव्यते स्वप्नमेव । तस्मिन्निर्दिष्टं यत्तत्तत्स्थितमिति ।
जात एव मुक्तिपुत्रमेतत् यद्विज्ञाः सर्वसंसारं इति ॥ अथ ॥

प्रसृतं प्रसूयते । अशिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिशब्दात्प्रका-
 राणां नास्मात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानव्यवसंताना एव सन्ती-
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततो ऽयमर्थः । अशिकाः सर्वे पदार्थाः,
 नास्मात्मेत्याद्याकारा एवमौदृशी यथा, स्वार्थे कप्रत्यये, वा
 वासना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः स्वपरंपराप्राप्ता 5
 भागवती प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्थसत्यं, इह बौद्धमते,
 विज्ञायो ऽवगमस्यः । सर्वपदार्थचक्षिकत्वमैराभ्यासाकारश्चिन्ता-
 विशेषो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ
 चतुर्थमार्थसत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्गं, उच्यते ऽभिधीयते । चिन्तस्य निःक्षेपावस्थारूपो 10
 निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यर्थसत्यानि
 चत्वारि यानि पञ्चकृतावानन्तरमेवोक्तानि सौचान्तिकमतेनैवेति
 विज्ञेयम् । वैभाविकादिभेदेन निर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेन
 तु द्वादशैव ये पदार्था भवन्ति तानपि संप्रति विवक्षुः
 लोकमेवमाह ।

13

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च ज्ञानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंज्ञानौश्रियाणि श्रोत्रचक्षुर्ग्राह्यरसनस्पर्शनरूपाणि ।
 शब्दाद्याः शब्दरूपपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियगोचराः ।
 भागवतं चिन्तं पञ्च शब्दायतनमिति नामान्तरम् । धर्माः 20
 सप्तदुःखादयस्सौक्यमायतनं गृहं शरीरमित्यर्थः । एतावन्मनसो-

क्लानि द्वादशखण्डानि आद्यतनानि आद्यतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 चः समुच्चये, न केवञ्च प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्वे किं
 त्वेतानि द्वादशाद्यतनानि च भवन्ति । एतानि आद्यतनानि
 चणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अत्रैवमभिदधते । अर्थ-
 5 क्रियालक्षणं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाचणिकास्त्रिवर्तमानं चणिके-
 खेवावतिष्ठते । तथा च सति सुलभं चणिकत्वानुमानं
 यत्सत्त्वचणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च द्वादशा-
 द्यतनानीति । अनेन चानुमानेन द्वादशाद्यतनव्यतिरिक्तस्याप-
 रस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्याद्यतनेष्वेव चणिकत्वं व्यवस्थितं

10 भवतीति ॥

तदेवं सौवान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि,
 सामान्यतो बौद्धमतेन आद्यतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषलक्षणमत्राभिधानीयम् । तच्च सामान्य-
 लक्षणविनाभावोति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते ।

15 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति । अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तिमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-
 भावात्, के गोष्ठुकज्ञानवत् । अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोप-
 दर्शकत्वेन व्याप्यते । न हि ज्ञानं ह्यसौ गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्वाविषयं त्वपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्वाविषयोप-
 दर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यत्राप्यकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 “प्रापकशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्” इति ॥

स्वविषयोपदर्शने च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव स्ववर्णार्थे, तथोक्तं दयोरप्यविसंवादकत्वमस्ति
 स्वत्वम् । प्रत्यक्षेण स्वार्थक्रियासाधकं वस्तु दृष्टतयावगतं
 स्वप्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाभिव्यक्तिविचारितया-
 धवसितं स्वप्रदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणो घातः स च निवृत्तत्वाच्च
 प्राप्यते, तथापि तत्संतानोऽध्यवसेयः । प्रवृत्तौ प्राप्यत इति,
 संतानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यवस्य प्रामाण्यम् । अनु-
 मानस्य तु लिङ्गदर्शने विकल्पः स्वाकारो घातो न बाधो
 ऽर्थः । प्राप्यस्तु बाधः । स्वाकाराभेदेनाध्यवसित इति । 10
 तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ज्ञाभामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते”
 इति । प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकास्वाकारं प्राप्यत इति
 तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरम् । तेन पीतग्रङ्गादिष्वभिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 15
 प्रामाण्यप्रवर्तिनं भवति, तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकत्वात् ।
 यद्देशकास्वाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि ॥ नापि प्रमाणप्रवृत्तिरिति ग्रन्थादिकं 20
 प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणं, तद्युद्धर्शितस्य देशादिनियत-
 स्वार्थस्वाद्यत्वेन प्राप्तुमशक्तेः । तत्प्रदर्शितार्थस्यानियतत्वं च

साक्षात्पारंपर्येण वा प्रतिपाद्यादिरचानुपपत्तेः । ततः स्थितं
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्त्रिभावमविसंवादकत्वं ग्रामाण्यं इथोरेव,
 प्रापणशक्तिश्च • प्रमाणस्थार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना
 विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्षं दर्शनापरनामकं यतो
 5 ऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्नानुरूपपावसायोत्पादनाभिस्थित्व-
 दार्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं ग्रामाण्यं स्वतो निश्चिनी-
 तीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते ऽर्थानु-
 भूताविव । ततो ऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवचुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां नियमयन्नाह ।

10 प्रमाणे द्वे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ६ ॥

तथाशब्दः प्रयुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, अशब्दो ऽवधारणे ।
 ततो ऽवमर्थः । सौगतदर्शने द्वे एव प्रमाणे विज्ञेये, न पुनरेकं
 चीषि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसांख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यान्तरं बौद्धा न मन्यन्त इत्यावेदितं
 भवति । ते द्वे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । कुतो
 द्वे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीतं विषंवादरहित-
 मिति चावन् ज्ञानं यतो हेतोर्द्विधा । सर्वं वाक्यं सावधारण-
 मिति न्यायाद्विधेयं न लोकधा विधा वेति । अथ केचिदाहुः ।
 20 यथाच द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न लोकधा विधा वेत्येवमन्ययोग-
 व्यवच्छेदः । तथा चेन्नो धनुर्धर इत्यादिव्यपि चैवस्य धनुर्धर-

त्वमेव स्यान्न तु ग्रौर्यौदार्यधैर्यादयः । तद्युक्तं यतः सर्वं
वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याशङ्कितस्यैव व्यवच्छेदः ।
परार्थं हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेण व्यामोहादा-
शङ्कितं तस्यैव व्यवच्छेदः । चेन्न धनुर्धर इत्यादौ च चेन्नस्य
धनुर्धरत्वाद्योग एव परैराशङ्कित इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्य- 5
धर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधमनेकधा च सम्यग्-
ज्ञानमाहुः, अतो निश्चितद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्ववज्जले सम्यग्-
ज्ञानस्य प्रतिचिपति । एवं चायमेवकारो विशेषणं विशेष्येण
क्रियया च सह भाष्यमाणः क्रमेणाद्योगान्ययोगात्यन्ताद्योगव्यव-
च्छेदकारित्वात्प्रतिधा भवति । यद्विन्मस्यः । 10

अयोगं योगमपरैरत्यन्ताद्योगमेव च ।

व्यवच्छिन्नन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१॥

निपात, एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया यः सहोदितः ।

विवक्षातो प्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥२॥ 15

व्यवच्छेदकत्वं वाक्यं यतश्चेन्न धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्या-
दवशेषम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्यः सर्वो ऽपि परोक्षो
विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्गृहे सम्यग्ज्ञाने, अपि द्वे 20
एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र यत्परोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
तत्प्रकाशेन धर्मिणा च संबद्धादन्यतः सकामात्सामान्येना-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूपं, तत्तदनुमाने ऽन्तर्भूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानकक्षणे दे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः 'साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गे ।
विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्,
५ परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावश्यतया तदव्यभिचारभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको, अतिप्रसङ्गे ।
धर्मिणा चासंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स
सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । ततो यदेवंविधार्थप्रतिपत्तिनि-
बन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैवंकक्षणात् । तथा च
१० प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा सिद्धि-
वस्तुभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शब्दादिकं प्रमाणात्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यवान्तर्भूतं तस्य न
ततो बहिर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तर्भवस्य कश्चित्कस्यापि ।
अन्तर्भूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्रमाणमनुमानमिति स्वभावविरु-
१५ द्धोपपत्तिः, अन्तर्भावबहिर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितकक्षण-
तया विरोधात् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्यानुमाने ऽन्तर्भावः । अर्थात्तरविषयस्य च शब्दादेशाज्ञान-
भावो न युक्त इति चेन्न, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्याभावात्, प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात् ।
२० प्रमीयते ऽनेनार्थ इति प्रमायमिति व्युत्पत्त्या, सप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः । तथाहि । यदेविषयमानप्रमेयं न
तत्प्रमीयते, यथा ज्ञेयानुकादिज्ञानम् । अविद्यमानप्रमेयं च

प्रमाणद्वयातिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति
कारणानुपलब्धिः, ° प्रमेयस्य साक्षात्पारंपर्येण वा प्रमाणं प्रति
कारणत्वात् । तदुक्तम् । “नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं
जाकारणं विषयः” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिवृत्तिं प्रमेयान्तरं
नास्तीति साध्यत्वेनैव प्रतिपाद्यते । अथच हि पुरःस्थितार्थ- 5
धीमर्थानुपजायमानं तद्वतात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
र्थस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति । तदन्यार्थात्मनां च तस्य
व्यवच्छिन्दानमन्यत्परोक्षमर्थजातं सकलं राश्यान्तरत्वेन व्यवस्था-
पयन्तृतीयप्रकाराभावं च साधयति, अथच्छेषाप्रतीयमानस्य
सकलस्यार्थजातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
तस्य तदन्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न
भवेदिति न किञ्चिदप्रत्यक्षेणावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
हि भावानां प्रमाणतो व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
योपलब्धादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गिर्भवेत् ।
प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूपं तेन 15
तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाथ्यत्वेन प्रमेयान्तराभावः
प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभावः प्रतीयत एव,
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
व्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चात्र । यत्र यत्रप्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा पीतादौ 20
नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्थापनात् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
परोक्षपरोक्षतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवस्थित-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विद्वद्भूपक्षान्तिः,
तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अतः प्रमे-
यान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च ।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य संभवः ।

5 तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥१॥ इति ॥

अत्र शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं
प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावनं वा यथा भवति तथा प्रमाणासमु-
च्चयादिवौद्धयन्त्रेभ्यः संस्रव्यादिग्रन्थेभ्यो वावगन्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवभयात्तु नोच्यते । ततः स्थितमेतत्, प्रत्यक्षानुमाने द्वे

10 एव प्रमाणे इति ।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तच्च बुध्यताम् ।

चिरूपास्त्रिज्ञतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंश्रितम् ॥१०॥

15 तत्र तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम् ।

तत्र प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । कौटुशम् । कल्पनापोढम् ।

शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना । कल्पना अपोढा अपेता

यस्मात्तत्कल्पनापोढम् । ननु बह्व्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपातति ।

ततो ऽपोढकल्पनमिति स्यात् । न चाहिताम्यादिस्थिति वा

20 वचनात्, आहिताम्यादेस्वाकृतिगणत्वाच्च पूर्वनिपातः । कल्प-

नया वापोढं रक्षितं कल्पनापोढम् । नामजात्यादिकल्पना-

रक्षितमित्यर्थः । तत्र नामकल्पना यथा दित्य इति । जाति-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दानुष्णक्रियाद्रव्यपरिग्रहः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डौ भूयो वेति । आभिः कल्प-
नाभौ रक्षितं शब्दरहितस्वस्वचणजन्मलाग्न्यक्षम् । उक्तं च ।
न ह्यर्थं शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा- 5
समाने प्रतिभासेरन्वित्यादि । एतेन स्त्रिरस्वस्वचटपटादि-
बाह्यवस्तुप्राप्तिः सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कीदृशं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिंस्तद्ब्रह्मो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्ब्रह्मवस्तुप्राप्तं, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
चणचयिपरमाणुस्वस्वचणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैर्मिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वसंवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चक्षुरादौन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपञ्च-
विषयास्तन्मनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणैन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
ज्ञानान्तरो विषयो द्वितीयः चणः, तेन सहकारिणा सह
मिश्रित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्यक्षविशेषकेन
योगिज्ञानस्य मानसप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्यक्षशब्दः 20
स्वसंतानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने कृत्वा, प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
संतानवर्तिन्योगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनविज्ञानां समनन्तरव्यप-

देशो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् ।
चित्तं वस्तुमात्राद्यकं ज्ञानम् । चित्ते भवत्येता वस्तुविशेष-
रूपधातकाः सुखदुःखोपेक्षावचनाः । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसंवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् ।
5 भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्ज्ञातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि चक्षुश्चक्षिणः परमाणव एव तात्त्विकास्तर्हि
किंनिमित्तो ऽयं घटपटप्रकटलकुटादिखूलायप्रतिभास इति
चेत् । निरासम्वन एवायमनादिवितथवासनाप्रवर्तितखूलायाव-
10 भासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवदेति । यदुक्तम् ।
बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बाह्यैर्विकल्प्यते ।
वायनालुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥
नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।
आह्वयाद्यकवैधुर्यात्स्वयं सेव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

15 ननु प्रत्यक्षेण चक्षुश्चक्षिपरमाणुस्वरूपं स्वस्वक्षणं कथं संवेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव सञ्ज्ञितं वस्तुनो
रूपं प्रत्येति, न पुनर्भाविभूतं, तदसञ्ज्ञितत्वात्तस्य । तर्हि
प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतानिर्णयवत्क्षयक्षयनिर्णयः कुतो नोत्पद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदेव कृतिः पूर्वदेशकाद्यदशासंभितां
20 वस्तुनो ऽथवस्तुनो चक्षुश्चक्षुनिर्णयवस्तुत्पद्यमानं निवारयति । अत
एव सौमतेरिदमभिधीयते । दृग्गणेन चक्षिकाचक्षिकलसाधा-
रणस्यार्थस्य विषयीकरणात्, कुतश्चिद्वननिमित्तादचक्षिकानारोपे

ऽपि न दर्शनमक्षयिकले प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं,
विपरैताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । अक्षयिकले ऽपि न तदप्रमाणं,
अनुत्तराध्यवसायजननात् । नीलरूपे तु तथाविधमिच्छ-
करणात्प्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्तं निर्विकल्पकमभ्यासं च
प्रत्यक्षमिति । अथ “अभ्यासं” इति विशेषणपक्षेऽदनुमाने च 5
तदपक्षेऽदनुमानं भ्रान्तिमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
मानं, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वरूपे
व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपात्रिधमाणतयायोगात्, सामा-
न्यस्य स्वरूपरूपतयानुमाने विकल्पनात् । अतस्मिन् स्वरूपे
तद्वत्स्य स्वरूपतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिकल्पनात् । प्रमाणं 10
युगः प्रमासिकया बहिः स्वरूपवसायातत्वादनुमानस्य ।
तथाहि । नायं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धचिह्न-
सङ्गावो, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
प्रागवधारितसंबन्धस्मरणं, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाभिचारि-
ताङ्गान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । तदुक्तम् । 15

अतस्मिंस्तद्वदो भ्रान्तिरपि संबन्धतः प्रमा । इति ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तपूर्वकं निश्चये धर्मकीर्तिरकीर्तयत् । यथा ।

मक्षिप्रदीपप्रभसोर्भस्मिबुद्ध्याभिभावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्थक्रिया प्रति ॥१॥

यथा तथा यथार्थत्वेऽदनुमानं तदा तयोः । 20

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं यवस्थितम् ॥२॥ इति ॥

तथा नुमानस्य यथा । “चिरूपासिक्तो सिद्धिज्ञानं तद्वत्

- मानसंज्ञितं" इत्यादि । चीणि रूपाणि पञ्चधर्मत्वादीनि यत्न,
तत्त्रिरूपं, निस्त्रिभावमित्यर्थः । तस्मात्त्रिरूपास्त्रिङ्गाद्वैतोः सम्यग्-
वगतास्त्रिङ्गिनः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं, तदनुमानसंज्ञितं
प्रमाणम् । अनु पश्चात्त्रिङ्गपक्षपादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं
5 ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र श्लोके चरम-
पादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यार्थत्वाच्च दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा
जने कृत्वादिलिङ्गेर्दृष्टैर्लिङ्गी राजा निश्चीयते, तथा चिरूपेण
लिङ्गेन धूमादिना कश्चिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी
वज्रादिस्त्वच्च सद्विज्ञायते । इदं च लिङ्गास्त्रिङ्गिज्ञानमनुमान-
10 मभिधीयते ॥ तच्च द्वेधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च
चिरूपास्त्रिङ्गात् स्वयं लिङ्गिनं साध्यं प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थ-
मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपत्तये
चिरूपहेतुभिधानं, तदा परार्थमनुमानमिति । "लिङ्गिज्ञानं
तु" इति । अत्र तु शब्दो विशेषणार्थं इदं विशिनष्टि । अत्र
15 यत्त्रिरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं, तत्त्रिङ्गमनुपलब्धि-
स्त्रिभावकार्यभेदास्त्रिधैव भवतीति ॥ तच्चानुपलब्धिसत्तुर्धा वर्ण्यते
मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विद्वद्व्योपलब्धिः, विद्वत्कार्योपलब्धिः,
कारणानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धियः । विद्वद्व्योपलब्धिर्यथा
नाच ग्रीतसर्गां ऽग्नेः । विद्वत्कार्योपलब्धिर्यथा नाच ग्रीतसर्गां
20 धूमात् । कारणानुपलब्धिर्यथा नाच धूमो ऽग्न्यभावात् ।
स्वभावानुपलब्धिर्यथा नाच धूम उपलब्धिसत्त्वप्राप्त्यानुपलब्धेः ।
श्रेयास्तु श्रेयाप्यनुपलब्धयो धर्मविन्दुप्रवृत्तिशास्त्रप्रतिपादिता

एवमेव चतुर्थं भेदेऽन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाच्चां पृथग-
भिहिताः ॥ . . .

स्वभावहेतुर्थया वृत्तौ ऽयं शिंशपात्वात् । कार्यहेतुर्थया
अग्निरथ धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिसंबन्धवत्त्वादविनाभावो विद्यते, आद्यान्वयोरनुप- 5
लब्धयोः स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात्, मध्ययोरनुपलब्धयोः
कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिसङ्गावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
मेव विद्यते, नान्यत्र । तत्तस्मादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासतैव 10
प्रत्येतव्या । तेन संयोगादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारश्च संभवात् । कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रसतः समानसमयश्च रूपादे-
रनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुना कार्योत्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतत्वाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राक्तनो रूपचक्षुः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येष्टं प्रतिबन्धविकल्पा बीजादिसामयौ स्वकार्योत्पादने
समयत्वात्, पूर्ववृष्टबीजादिसामयौवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमान इति ॥ 20

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि सिद्धिश्च अग्नि बीजि
रूपाणि भवन्ति, तान्वेवाह

रूपाणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तिता हेतोरेवं चौरि विभाष्यताम् ॥ ११ ॥

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, तस्य धर्मः पक्षधर्मः, तद्भावः
पक्षधर्मत्वम् । पक्षशब्देन साच केवसो धर्म्येवाभिधीयते, अवयवे
5 वस्तुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो
धर्मी पक्षो गृह्येत, तदानुमानं व्यर्थमेव स्यात्, साध्यस्यापि
धर्मवस्तुत्कृतात् । ततश्च पक्षधर्मत्वं पक्षे धर्मिणि हेतोः सद्भावः ।
स च प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा प्रतीयते । तच्च प्रत्यक्षतः
कस्मिंश्चित्प्रदेशे धूमस्य दर्शनम् । अनुमानतश्च शब्दे ज्ञातकालस्य
10 निश्चयः । इदमेकं रूपम् ॥ तथा समानः पक्षः सपक्षः,
तस्मिन्सपक्षे दृष्टान्ते विद्यमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव
इत्यर्थः । इदं द्वितीयं रूपं, अथ च “अन्यः” इति द्वितीय-
मभिधानम् ॥ तथा विरुद्धः पक्षो विपक्षः साध्यसाधनरहितः,
तस्मिन्विपक्षे नास्तिता हेतोरेकान्तोपास्यम् । इदं तृतीयं
15 रूपम्, अथ च “यतिरेक” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एतानि
पक्षधर्मत्वसपक्षधर्मविपक्षासत्तासत्तायां हेतोर्किञ्चन चीति
रूपाणि । एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभायतां इदमेव
सम्भववगम्यताम् ॥ तच्च हेतोर्थादि पक्षधर्मत्वं रूपं न स्यात्,
तदा मन्वानसादौ दृष्टौ धूमोऽप्यत्र पर्वतादौ वस्तिं गमयेत् ।
20 न चैवं गमयति । ततः पक्षधर्मत्वं रूपम् । तत्रां यद्वि रूप-
सत्त्वं रूपं न स्यात्, तदा साध्यसाधनबोरोरुद्धोत्पत्तिवन्मत्तापि

पुंसो धूमो दृष्टमात्रो ध्वनजयं ज्ञापयेत् । न चैवं ज्ञापयति ।
अतः सपञ्चसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपद्यासत्त्वं रूपं न स्यात्,
तदा धूमः साधारणिते विपद्ये जलादावपि वज्रिमनुमापयेत् ।
न चैवमनुमापयति । तेन विपद्यासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
अग्निः शब्दः, काकश्च कार्थ्यलात् । अथ न पञ्चधर्मः । 5
अग्निः शब्दः, आवाणलात् । अथ सपञ्चविपद्याभावादेव न
सपञ्चसत्त्वविपद्यासत्त्वे । अग्निः शब्दः, प्रमेयलात्, पटवत् ।
लोहलोखं वज्रं, पार्थिवलात्, द्रुमादिवत् । सलोमा मण्डूकः,
उद्भुत्योद्भुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्लोमा वा हरिणः,
उद्भुत्योद्भुत्यगमनात्, मण्डूकवत् । एवमित्यादिषाध्वविपद्यर्थे 10
ऽपि हेतूनां वर्तनाच्च विपद्यासत्त्वम् ॥ तत एताभिः चैषि
समुदिताभिः रूपाणि यच्च हेतोर्भवन्ति, य एव हेतुः स्वसाध्वस्य
गमको भवति, नापरः । नन्वेवंशङ्कया हेतवः कति भवन्तीति
चेत् । ननूकं पुरापि एतन्नङ्कया अनुपपन्नसिद्धभावकार्याख्यास्य
एव हेतव इति । एवासुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
तथापि पुनः स्वभावहेतुसदाद्विषयते । सर्वं चक्षिकमिति पञ्च ।
सत्तादिति हेतुः । अयं हेतुः सर्वस्मिन्वर्तते इति पञ्चधर्मत्वम् ।
यत्सत्त्वचक्षिकं यथा विद्युदादौति सपञ्चसत्त्वम् । यत्चक्षिकं न
भवति, तत्सदपि न भवति, यथा समुद्रम् । अथ चक्षिकविपद्ये
नित्ये क्रमचौगपद्याभ्यामर्चक्रियाक्षयस्य सत्त्वानुपपन्नितो 20
नित्यात्मनश्च स्वावृत्तिरिति विपद्यासत्त्वम् । सर्वमित्युपपन्नः,
सत्तासर्वं चक्षिकमिति निगमनम् । एवमन्यहेतुष्वपि ज्ञेयम् ।

यद्यपि व्याप्नुपेतं पञ्चधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमात्राधि,
तथापि मन्दमतीव्युत्पादयितुं पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-
मिति । अयमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पञ्चधर्मान्वययति-
रेकलक्षणरूपचय्योपलक्षितानि चोक्तेव लिङ्गानि अनुपलब्धिः,

5 स्वभावः, कार्यं चेति ॥

अत्रानुक्तो ऽपि विशेषः कश्चन लिख्यते । तत्र प्रमाणाद-
भिसमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम् । तर्कप्रत्यभिज्ञयोरमा-
मास्यं, परस्परविनिर्मुक्तितत्त्वणचयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि,
प्रमाणगोचरस्वात्मिकः । वासनारूपं कर्मपर्याया एव सन्ति न
10 द्रव्यम् । वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव न पुनः परासत्त्वमिति
शामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-सौचान्तिक-यौगाचार-माध्यमिक-भेदा-
चतुर्धा बौद्धा भवन्ति ॥ तत्कार्यसंमितीयापरनामकमतमदः ।
चतुःक्षणिकं वस्तु । जातिर्जनयति । स्थितिः स्थापयति । जरा
15 जर्जरयति । विनाशो विनाशयति । तथात्मापि तथाविध एव
पुद्गलस्यासावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽर्थवद्भाव्येक-
शामग्र्यधीनलक्षणार्थं प्रमाणमिति ॥

सौचान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
सर्वग्रहीरिणामेते पञ्च स्वान्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
20 हि परलोककगामिनः । तथा च तत्सिद्धान्तः । पञ्चेमानि भिन्नः
संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् । कर्ममात्रं
यच्च । अतीतो ऽध्या, अनागतो ऽध्या, वहेतुको विनाशः, अज्ञानं,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यलव्यापक-
त्वादिधर्मक आत्मेति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्यथानुपपत्त्या तु सन्नवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् ।
तथा चणिकाः सर्वसंस्काराः । स्वलक्षणं परमार्थः यदाहसदादिनः ।
प्रतिक्षणं विग्ररारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्तेव 5
तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेदः । नैराभ्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगाचारमतं त्विदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
बाह्यो ऽर्थः, ज्ञानादितत्त्वैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः ।
साकारो बोधः प्रमाणम् । वासनापरिपाकतो नीलपीतादि- 10
प्रतिभासाः । आलस्यविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलस्य-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः
प्रतिभागः । मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थं ज्ञानमाहुः । तदुक्तम् । 15

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविश्वरः सौचान्तिकैराश्रितः ।

यौगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते वत मध्यमाः क्षतधियः स्वप्नां परां संविदम् ॥ इति ।

ज्ञानधारमिताद्या दृश पन्थाः । तर्कभाषा हेतुबिन्दु- 20
टीकाचर्चतर्कनाची प्रमास्यवार्तिकं तत्त्वसंप्रहो न्यायबिन्दुः
कमलश्रीसो न्यायप्रवेशकस्येत्यादयस्तद्वन्वा इति ॥

एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव संक्षिप्युक्तं चाभिव्यक्तिपुराण

बौद्धराज्ञान्तवाच्यस्य संक्षेपो ऽयं निर्वेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निश्चयताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराज्ञान्तस्य सौगतसिद्धान्तस्य यदाद्यं तस्य संक्षेपो
 5 ऽवमन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य
 त्रैवशासनस्य संक्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निश्चयतां श्रूयताम् ॥

इति तपागणनभोगणदिनमन्त्रिणीदेवमुन्दरसूरिप्रियश्रीगुण-
 रत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां वज्रदर्शनसमु-
 चयटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैयायिकानां योगापराभिधानानां शिष्टादि-
व्यक्तिरच्यते । ते च दण्डधराः, प्रौढकौपीनपरिधानाः, कन-
खिकाप्रावृता, जटाधारिणो, भस्मीभूतनपरा, यज्ञोपवीतिनो,
जलाधारपाचकराः । गौरवाहाराः प्रायो वनवासिनो ब्रूमूले
तुल्यकं विधायाः । कन्दमूलफलाग्निं चातिव्यकर्मभिरताः 5
यस्त्रीकाः, निखीकासोषूतमाः । ते च पञ्चाग्निशाधनपराः करे
जटादौ च प्राणशिष्टधराद्यापि भवन्ति । जन्तुमां संयमावस्थां
प्राप्तास्तु नग्ना भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौचं विधाय
शिवं ध्यायन्तो भस्मनाम्नं पिबन्तिः स्मृन्ति । यजमानो वन्दमानः
कृताञ्चस्मिन्ति “ओं नमः शिवाय” इति । गुरुस्यैव 10
“शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च संसृष्टेवं वदन्ति ।

श्रेणीं दीक्षां द्वादशाब्दीं सेविता योऽपि सुव्रति ।

दास्यो दास्योऽपि भवति यो ऽपि निर्वाक्यव्रति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिकृत् । तस्य चाष्टा-
दशावतारा अमी । नकुली १, श्रोत्रकौशिकः २, गार्ग्यः ३, 15
मैत्रेयः ४, चक्रोदयः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिलाश्वः ८,
मनुष्यकः ९, कुशिकः १०, अग्निः ११, पित्रकः १२, पुण्यकः १३,
वृषदार्यः १४, अमलिकः १५, संतानः १६, रामोदरः १७, .

विद्यागुरुश्च १८ । एते तेषां तीर्थेष्वाः पूजनीयाः । एतेषां
पूजाप्रणिधानविधिस्तु तदागमादेदित्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजकाः । देवानां नमस्कारो न सम्पुष्टैः कार्यः ।
तेषु चे निर्विकारास्ते स्मामीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति ।

5 न स्मर्धुमी न फणिनी न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्त्र ।
यथान्यदेव च न किञ्चिदुपास्महे त-
द्रूपं पुराणं मुनिप्रोक्षितमौश्रस्य ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगभाक् ।

10 स ध्यायमानो राव्यादिसुखलुब्धैर्मिषेयते ॥२॥
उक्तं च तैः स्त्रियोगशास्त्रे ।

वीतरागं स्मरन्योगी वीतरागत्वमश्नुते ।
सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥
येन येन हि भावेन युज्यते यन्मवाहकः ।

15 तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥
एतत्पूर्वं सिद्धयेषदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमते ऽप्यवसातव्यं,
यतो नैवाधिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे
सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावेन ऽप्युच्यते भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्राचो मततुल्यता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

20 ते च त्रैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

साधारभस्त्रकौपीनजटायन्त्रोपवीतिनः ।

स्त्रियाचारादिभेदेन चतुर्धा स्त्रियपत्तिनः ॥१॥

श्रीवाः पाशुपतास्त्रैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुर्थाः काञ्चमुखा सुखा भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भ्रष्टभक्तरक्षैकिकतापसादयो भवन्ति ।
भ्रष्टादीनां व्रतयज्ञेषु ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु
शिवे भक्तिः स व्रती भ्रष्टादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः 5
सदा शिवभक्तत्वाच्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति ।
तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-
मिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चानभिदधे ।
तत्तद्विशेषस्तु तद्व्युत्पत्त्यो विशेष्यः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंक्षेपमेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृष्णिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूल-
सूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तस्मात् अक्षपाद-
मतमिति । तस्मिन् अक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिसंहारकृष्णिवः 15
जगतो निर्मापः, संहारकृद्दिनाशः । इत्ये सृष्टिसंहारौ । ताव-
थावचित्यशक्तिमाहात्म्येन करोतीति सृष्टिसंहारकृत् । केवलाद्याः
सृष्टेः कारणे निरन्तरात्पाद्यमानो ऽसंख्यः प्राणिगणो भुवनत्रये
ऽपि न मायादिति सृष्टिवत्संहारस्यापि कारणम् । अथ प्रयोग-
मेवं श्रीवा व्याहरन्ते । भूभुवःसंभाकरदिनकरमकराकरादिकं 20
बुद्धिमात्पूर्वकं, कार्यमात् । अथाकार्यं तत्तद्बुद्धिमात्पूर्वकं, अर्थः चटः ।

- कार्यं चेदं, तस्मादुद्दिमत्पूर्वकम् । यथास्य बुद्धिमांस्रष्टा, य
 ईश्वर एवेत्यन्वयः । अतिरेके गगनम् । न. चायमधिष्ठो हेतुः,
 भूभुधरादीनां स्वस्वकारणकक्षापञ्चमेनावयवितया वा कार्य-
 त्वस्य जगति सुप्रसिद्धत्वात् । नापि विदुः जैकामिको वा,
 5 विपश्चादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । नापि काष्ठात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षा-
 गमावाध्यमानसाध्यधर्मधर्मिविषये हेतोः प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरणसमः, तत्प्रतिपन्धिपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रथितप्रत्ययुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्गुतात्मवदग्ररीरत्वादेव न संभवति
 सृष्टिसंसारकर्तेश्वर इति प्रत्ययुमानोदयात्कार्यं न प्रकरणसम
 10 इति चेत् । उच्यते । अथ तदीयायुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 तया प्रतीतो ऽप्रतीतो वाभिप्रेयते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 तत्परिकल्पितहेतोरामथाधिद्धिदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भावितनिजतत्तुरपि
 किमिति नाभ्युपेयत इति कथमग्ररीरत्वम् । ततो न प्रकरण-
 15 समदोषता हेतोः, अतः साधूनां “सृष्टिसंसारकृत्स्वि” इति ।
 तथा विधुराकाशवत्सर्वजनग्रापकः । निश्चितैकज्ञानवर्तिने स्रजि-
 यतप्रदेशवर्तिनां पदार्थानां प्रतिनिधितत्त्वभावनिर्माणाद्युपपत्तेः ।
 न ज्ञेयज्ञानक्षितः कुलकारो ऽपि दूरतरङ्गटादिषट्माणां
 व्यापिषते । तस्मादिदम् ॥ तथा निश्चैकसर्वज्ञः । नित्यसाक्षात्केस
 20 निश्चैकः न चासौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणवचनभावः । तत्र नित्यो
 ऽप्रच्युताद्युपपत्तिरेकस्यः दूटस्यः । ईश्वरस्य स्रजिज्ञाने परा-
 धीनोपनिषत्तत्त्वज्ञानाः कृतकत्वप्रतिः । स्रोतवतावधेतिप्र-

व्यापारो हि भावः कृतक इत्यते । कृतकस्यैकगत्यं कर्ता स्यात्,
तदा तस्याप्यपरेण कर्ता भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि स
कर्तुरन्येन कर्ता भवनीयमित्यनवस्थानदो दुस्तरा स्यात् । तस्या-
भित्य एवाभ्युपगमनीयः ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो
मन्यो, वङ्गनां हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथग- 5
न्यान्यविसृष्टमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य विसृष्टमिमांशे सर्व-
मसमञ्जसमापद्येतेति युक्तं “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञः सर्वपदार्थानां सामर्थ्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधिस्मितपदार्थोपयोगिजगत्प्रसृष्टमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचक्ष-
त्यक्षामयीमीक्षणाद्यमतया चाघातस्थेन पदार्थानां निर्माणं दुर्घटं 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुनः सकलप्राणिनां संमीक्षितसमुचितकारण-
कक्षापाशुरूपेण कार्यं वस्तु निर्मिमाणः स्फूर्जितपुष्पपापाशुमानेन
च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं ददानः सर्वयौचित्यं नाति-
वर्तेत । तथा चोक्तं तद्भक्तैः

ज्ञानमप्रतिषं यस्तु वैराग्यं च जगत्पतेः ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य सचक्षिद्वं चतुष्टयम् ॥१॥

अज्ञो जगत्पतेर्ज्ञो ऽप्यमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ऐश्वर्यप्रेरितो मन्त्रोत्सर्गं वा सधर्मेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्यं
वदेको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेनानाद्विसर्वज्ञो- 20
परमेष्ठं विशाखायः को ऽपि सर्वज्ञः कदापि न भवति । यत
ऐश्वर्यस्यैव योनिना ज्ञानात्परं सर्वमतीन्द्रियमर्थं ज्ञाता-

नान्यपि स्नात्मानं न जानते, ततस्तो कथं सर्वज्ञाः स्फुरित्या-
वेदितं भवति । तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याद्या बुद्धेर्ज्ञानस्य
ज्ञानं, क्षणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृ-
त्वाभावादनीश्वरत्वप्रसङ्गिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
5 चिकमते शिवो देवः ॥

अथ तन्मते तत्त्वानि विवरिषुः प्रथमं तेषां संख्यां नामाभि-
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

10 दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्यो वितण्डा च हेत्वाभासाञ्छलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ असुषास्मिन्प्रकाशे नैया-

15 चिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतोनि षोडश तत्त्वानि
भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-
रुपलब्धिज्ञानं येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् ।
प्रमीयते ज्ञानं जन्यते ऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य
च जनकं द्विविधम् । अचेतनं ज्ञानं च । तथाचेतनमिन्द्रिय-
20 तदर्थसन्निकर्षप्रदीपशिङ्खलप्रभृदिकं ज्ञानस्य कारणमाद्यमात्रं
ज्ञानिकजनकमिति यज्ज्ञापियते तदपि ज्ञानजनकमात्रमात्रम् ।

ज्ञानस्वाजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन याज्ञं वस्तु १ । दोषायमाना प्रतीतिः
 संग्रहः । चकारास्तथो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्चयार्थः ३ । प्रयोजनमभौष्टं साधनौथं फलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिशंसतं निदर्शनम् । अपिः समुच्चये ५ । अथग्रह 5
 ज्ञानमर्थः । सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंमतप्रभृतिः ६ । अव-
 यवाः पञ्चादयो ऽनुमानस्याङ्गानि ७ । संदेहादूर्ध्वमन्यधर्म-
 चिन्तनं तर्कः स्थाणुरचाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणं निर्णयः । द्वन्द्वे तर्कनिर्णयौ ९ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदनं वादः । १० । परेण समं जिगीवया जल्पनं 10
 जल्पः । ११ । अपरामृष्टवस्तुतत्त्वं मौख्यमात्रं वितण्डा । १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्चेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविघातार्थविकल्पोपपादनानि ऋणानि १४ । जातयो
 , सम्यग्दूषणानि १५ । यैरुक्तैर्वक्त्रा निमृच्छते, तानि निग्रहस्या-
 नानि १६ । इति । एवामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्यं 15
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणां
 चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्वात्ममाणम्” । अर्थस्य याज्ञस्य वाज्ञस्य स्वस्व-
 लुभाभोरुदादेरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिर्ज्ञानमर्थोप-
 लब्धिः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादुपलब्धि- 20
 चारिण्यपदेशा व्यवसायातिशया चार्थोपलब्धिर्वाद्या, न-दूष-
 चन्निमात्रम् । तस्या षो हेतुः कारणं च प्रमाणं स्थाप्यते ।

अर्थोपलब्धितु प्रमाणस्य फलम् । अवमय भावः । अव्यभि-
 चारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका शमयो तदेकदेशो
 वा चतुःप्रदीपज्ञानादिवोधरूपो ऽवोधरूपो वा बाधकतम-
 लात्मसाधनम् । तज्जनकत्वं च तस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यार्थोप-
 5 लब्धिः फलमिति । इन्द्रियजलसिङ्गजलादिविशेषणविशेषिता
 सेवोपलब्धिर्धृतः स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य विशेषणसम्बन्धं
 वक्ष्यते । केवलमप्यापदेशमिति विशेषणं न शब्दे संबन्धनीयं,
 तस्य शब्दजन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमाणस्य भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्प्रमाणं, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

तथेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं चिविधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तथाद्यं कारणात्कार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमव्ययं, अनुमानं क्षेत्रिकं, चकारः समुच्चयार्थः,
 उपमानमुपमितिः, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिकं च
 शब्दे स्वरं शाब्दिकमागमं इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रमाणस्य सप्तमं कथयति । “तथेन्द्रियार्थं” इत्यादि ।

तथेति तत्र प्रमाणेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अपाच्छेदमपवादप्रतीतिं

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्थन्तं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थ इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादिः, रूपादयस्तदार्था इति
वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध 5
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग
एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपलादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य ओष्ठत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेष-
णत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः । तद्यथा । तन्तवः पटसमवायवन्तः
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ॥ 15

अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम् । न, सं-शब्द-
ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षषट्कं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-
ग्रहणात्प्रभते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं जातम् । उत्पत्ति-
ग्रहणं कारकत्वज्ञापकार्थम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 20
नैकस्यादर्पेण सह संबध्यते, इन्द्रियार्थसंबन्धाच्च ज्ञानमुत्पद्यते ।
यदुक्तम् ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्मार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव ग्रीवः ।
 योगो ऽयमेव मनसः किमगम्यमस्मि
 यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

- 5 ज्ञानसंपादणं सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ह्याज्ञादादिस्वभावा याज्ञानयानुभूयन्ते, ज्ञानं त्वयावि-
 गमस्वभावं याज्ञानयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षसिद्ध-
 एव । अव्यपदेशं नामकल्पनारहितं, नामकल्पनाद्यां हि शब्दं
 स्यात् । अव्यपदेश्यपदप्रवृत्त्याभावे हि व्यपदेशः शब्दलोकेन्द्रियार्थ-
 10 यस्मिन्कर्तव्यं चोभाभ्यां यदुत्पादितं ज्ञानं तदप्यध्यक्षफलं स्यात्त-
 त्तिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । इदमत्र तत्त्वम् । चतुर्गो-
 शब्दोर्व्यापारे सत्यं गौरिति विशिष्टकाले यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपलभ्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमिष्यते, न पुनरध्यक्षमिति ।
 15 इन्द्रियजन्यस्य मत्तमरीचिषूदकज्ञानस्य शुक्तिशकले कलधौत-
 बोधादेश्च निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिन्स-
 दित्युत्पद्यते तज्ज्वाभिचारि ज्ञानम् । तज्ज्वावच्छेदेन तस्मिन्सदिति
 ज्ञानमव्यभिचारि । व्यवधीयते ज्ञेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनितं व्यवसायात्मकं, अथवा व्यवसायात्मकं
 20 निश्चयात्मकम् । एतेन संशयज्ञानमनेकपदार्थात्मन्यनादनिश्च-
 यात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफलं न भवतीति आप्तम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषणाभ्यां ज्ञानस्य सम्भवात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षजलादिभिर्बिग्रेयते । अथवा धर्मभावे काव्यभिचारा-
 दीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्पुनरेवं व्याचक्षते ।
 अत्यपदेशं व्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पक-
 भेदेन प्रत्यक्षस्य देविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविशेषाणानीति । 5
 अत्र च सूत्रे फलस्वरूपसामयौविशेषणपक्षात्तयः संभवन्ति ।
 तेषु स्वरूपविशेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविशेषणं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
 मिति हि तच्चार्यः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
 प्रसक्तिः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधक-
 तमस्यैव च प्रमाणत्वात् । तुल्यसुवर्णादीनां प्रदीपादीनां 10
 सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । इष्यते
 तेषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्वं, तस्य स्वरूपविशेषणपक्षो युक्तः । नापि
 सामयौविशेषणपक्षः । सामयौविशेषणपक्षे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् ।
 प्रमादप्रमेयचक्षुरादौन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामयौन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणैन्द्रि- 15
 यार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति ।
 एवं च सामग्र्याः सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं तथाविधफलजन-
 कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्तत्पक्षो
 ऽपि । फलविशेषणपक्षस्तु युक्तिसंगतः । अत्र पक्षे यत इत्यध्या-
 शयम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्यजलादिविशेषणं 20
 ज्ञानं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

- तु ततो ऽपि ज्ञानाद्धानोपादानादिबुद्ध्य उत्पद्यन्ते, तदा
 हानादिबुद्ध्यपेक्षया ज्ञानं प्रमाणं हानादिबुद्ध्यस्तु फलं,
 यदा ज्ञानं प्रमाणं, तदा हानादिबुद्ध्यः फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवंग्रजायाः स्मृतेस्तथा साधमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाप्रत्यक्षफलम् । तत्स्मृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसंबन्धस्मृतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वान्तथा साध-
 मिति सारूप्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणात् । सारूप्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणात् ।
 न च सुखसाधनत्वशक्तिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, शरीरसन्नि-
 10 हितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञानं
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणात् ।
 एवमन्यत्रापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिस्मृतं गन्धकारः पद्मबभानुलोभ्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अत्र संपर्कः
 15 संबन्धः । अयमभिचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अयमभिचारिकमिति पाठे तु अयमिषार्थेवायमभिचारिकं
 स्मार्थं कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत् इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वो ऽपि प्राप्नुवेवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्फलस्योरभेदविवचन्या प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते ।

- 20 प्रत्यक्षं द्वेधा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदसदादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम् । संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धोत्पत्तेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽयं
दण्डीत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकम् ।
तद्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तच्च समाधैकाग्र्यवतां
योगधर्मभरादिसहकृतादात्म्यान्तःकरणसंयोगादेव बाह्यार्थसंयोग- 5
निरपेक्षं यद्विशेषार्थग्रहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाधैकाग्र्यानुपपत्तेः । इदं
चोक्तयोगिन एव विज्ञेयं, योगिमाचक्ष्य तदसंभवात् । असमा-
ध्वस्त्रायां योगिनामात्मनोबाह्येन्द्रियरूपाद्याश्रयस्तुष्कसंयो-
गाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रचयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोद्वय- 10
संयोगात्सुखादीनां च यद्वहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विस्तोकनौयेति ॥

अथानुमानसंज्ञणमाह “अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्व-
वक्ष्येवच” इत्यादि । अत्र चैवग्रन्थे पूर्ववदादीनामर्थबाह्य- 15
सूचकौ । तथाग्रन्थस्यकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूत्रं व्याख्या-
स्यते, सूत्रं त्विदं “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववक्ष्येवत्सामा-
न्यतोद्भूतं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्वकग्रन्थस्य
सामान्यश्रुत्या सुप्रतिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्षं प्रमाणमभिप्रेक्ष्यते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं सिद्धिज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं सिद्धिज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्विमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थसंज्ञिकर्षोत्पन्नत्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
सूत्रादत्रापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानु-
सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
अविनाभावसंबन्धसृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वान्नजनकस्थानुमानत्वनिवृ-
5 त्तर्यमर्थोपलब्धिग्रहणं कार्यं, सृतेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
ऽयमर्थः । अर्थोपलब्धिर्रूपमव्यभिचरितमव्यपदेशं व्यवसायात्मकं
ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनं लिङ्ग-
दर्शनं च पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
10 मानस्याध्यक्षफलदयपूर्वकत्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् २ । तथा तानि
प्रत्यक्षादिष्वप्रमाणानि पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां
पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रथमम् । यतः साक्षा-
दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्यां
15 व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कस्यनापि । ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य
कुत्रस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्तिः,
तत्प्रकृतस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
कत्वं लभ्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेशव्यवसा-
यात्मिकार्थोपलब्धिजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
च ज्ञानस्येवानुमानत्वं कृत्यनुमानागमसंग्रहप्रतिभासप्रज्ञानोपा-
सूत्रादिप्रत्यक्षमिच्छादयस्य मनसो लिङ्गागोति वचनात्सर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्थानुमानत्वादित्येवामिन्नलक्षण-
 दोषः । अतोऽर्थापक्षश्चिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् । नन्वापि
 त्रिविधग्रहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादिग्रहणं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 स्वीपनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेवं सूत्रं व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वग्रन्थेनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकात्मागवसीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्केवलान्वय्यनुमानम् १ । शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोर्यदृष्टं तत्सामान्यतोद्दृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति ३ ॥ अथवा त्रिविधमिति त्रिरूपम् । कानि त्रीणि
 रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वसुपादीयमानत्वात्पूर्वः पक्षः 15
 सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तः सोऽस्यचेति शेषवत्सपक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोद्दृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्नः दृष्टं विपक्षे सर्वत्रासत्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चग्रन्दात्प्रत्यक्षानुमानाविशङ्क्यत्वात्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एवं च पक्ष-
 रूपसिद्धान्तमनं यत्तत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेक्यनुमानम् । विपक्ष- 20
 सत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्थानभिसंबन्धात् चत्वरूपसिद्धान्तमनं
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तथाप्यवित्यः शब्दः

- कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वय्यतिरेकी हेतुः । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचिन्नित्यच्चाणि प्रमेयत्वात्करतत्त्वादिवदित्यच
 कस्यचिन्नित्यच्चले साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षस्थाभावादेव
 केवलान्वयी । १ । सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 5 यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कदाचित्कं, यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षौक्यतत्त्वादेव सपक्षाभावात्केवलस्यतिरेकीण
 प्रसङ्गदारेण वा केवलस्यतिरेकी । यथा नेदं निरात्मकं जीव-
 च्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाहोऽवदिति प्रसङ्गः । प्रयोगस्ति-
 10 त्यम् । इदं जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा लोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकः केवल-
 स्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमानं
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्तयः प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 15 षेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेघोन्नत्या भविष्यति दृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उन्नतत्वादिर्प्राज्ञः ।
 प्रयोगस्त्वेवम् । अमी मेघा दृष्टुत्पादकाः, गङ्गीरगर्जितले-
 ऽचिरप्रभावले च सत्युन्नतत्वात् । य एवं ते दृष्टुत्पादका यथा
 दृष्टुत्पादकपूर्वमेघास्तथा चामी । तस्मात्तथा । ननुन्नतत्वादि-
 20 धर्मदुक्तागामपि मेघानां दृष्टजगत्त्वदर्शनात्, कथमैकान्तिकं
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विशिष्टलोन्नतत्वादेर्धर्मस्य
 नमृक्त्वमेव विवक्षितत्वात् । न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं

पार्थत इति वक्तुं शक्यं, सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गेः । तथाहि । नश-
कादिव्यावृत्तधूमादौनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमसर्वविदा न
निश्चेतुं शक्यमिति वक्तुं शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं
कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्व्यूमादेर्गमकत्वम् । तत्तत्तत्तत्तपि
समानम् । यो हि भविष्यद्व्यव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमव- 5
गन्तुं समर्थः, स एव तस्मात्तन्नुमिनोति, नागृहीतविशेषः ।
तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्येति शेषं कार्यं तद-
स्यासि तच्छेषवद्यच्च कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूर-
दर्शनाद्वृष्टिः । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मो लिङ्गमवगन्तव्यम् ।
प्रयोगस्तित्थम् । उपरिदृष्टिमद्देशसंबन्धिनौ नदी शीघ्रतरस्त्रोतस्त्रे 10
फलफेनसमूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यनदीवत् ।
सामान्यतोदृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन
यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्तु ।
अयं बलाकाजहृष्टिः प्रदेशो जलवाग्बलाकावन्त्वात्, संप्रति-
पन्नदेशवत्, यथा वान्यदृष्टोपरिदृष्टस्यादित्यस्यान्यपर्वतोपरि- 15
दर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः रवेरन्यचदर्शनं गत्यविना-
भूतं, अन्यचदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-
दत्तादेरन्यचदृष्टस्यान्यचदर्शनं ब्रह्मापूर्वं, तथादित्यस्यापीति,
अन्यचदर्शनं च गतेः कार्यं संयोगादेर्गतिर्कार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेवं
वर्णयन्ति । सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः । ईदृशस्यश- 20
मिदं बलमेवविधिरूपत्वात् । तदन्यतादृशवत्त्ववत् । एकं चूतं

- कथितं दृष्ट्वा पुष्पिता जगति चूता इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रयो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति चूतासूतत्वात्, दृष्टचूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेषु व्याप्तिपादकप्रत्ययेषु तुल्यं वर्तते इति पूर्ववत्संबन्धपादक-
 प्रत्ययेषु विषयतुल्यत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुल्यता-
 5 चानुमाने समस्तीति क्रियातुल्यत्वतः प्रयोगः सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्यं प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवक्ष्यम परि-
 शेषः । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासंभवाच्छिष्यमापस्य
 संप्रत्ययः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणानां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्ययत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्ययत्वेन वैधर्म्यात् । नापीन्द्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपहृतेष्वप्यनुस्मरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र । योऽसौ परः स आत्मः ।
 15 शब्दवाच्यः, इच्छासाधारलात् । ये तात्त्वशब्दवाच्या न भवन्ति,
 त इच्छासाधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्ययेणादौलान्यं केवलयतिरेकवत्सादात्मनः प्रमा शेषवतः
 कसम् । यत्र धर्मोऽसाधनधर्मस्य प्रत्ययः साध्यधर्मस्य सर्वदाप्रत्ययः
 साध्यते तत्सामान्यतोद्भूतम् । यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वादुपवत् ।
 20 उपपत्तिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वकं जगदेषिष्यं विषयाविषादिवैशिष्यवदित्यादि ।
 साक्षात्सामान्यतोद्भूतानेकमुदाहरणं मन्तव्यम् । ननु साध्यधर्म-

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतोः कथं व्याप्तिपक्षमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तद्वर्तमानं प्रतिपक्षमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो
 रूपादिस्ववगतैव । साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्त्वामान्यतोद्दृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादेः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपक्षौ गुणत्वं
 कार्यत्वं वा पूर्ववत् । तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन
 बाधत्वेन प्रमाणेनावसीद्यमानं शेषवतः फलम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्मन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 द्दृष्टव्यपदेशनिबन्धनम् । अतस्त्वयाणामेकमेवोदाहरणम् । तदेवं 10
 कारणादिनैविद्यास्त्रिप्रकारं लिङ्गं प्रमितिं जनयन्तत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अत्र व्याख्याद्वये प्रथम-
 व्याख्यानमेव बह्वनामअध्ययनप्रश्नतीनामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहित-
 सेव द्रष्टव्येति ॥

15

अथ आस्त्यकार एव बाह्यानामसंमोहार्थं शेषव्याख्याप्रका-
 रावुपेक्षानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्नाह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु, आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणास्त्रिणां स्फा-
 र्थस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इहानुमानप्रस्तावे, 20
 गीयते प्रोच्यते । कारणास्कार्त्तमनुमानमिहोदितमिति प्राठो
 वा । तत्रास्तीति-प्रस्ताव्याहारे कारणास्कार्त्तमस्तीत्यनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्नमनमानग्रन्थेनोक्ते तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणां मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानग्रन्थवाच्यः स्यात् । एवं
 5 शेषवत्पि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्ज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र द्वयोर्पक्षान्निहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्वेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

दृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥ २० ॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोलम्बा भ्रमराः, गवला
 अरण्यजातमहिषाः, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालास्त्रापि-
 च्छृष्टाः । तद्वन्मलिनाः श्यामलास्त्रिषः कान्तयो येषां ते
 15 तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वषनेनानिर्वचनीया काय-
 तिशब्दश्यामता व्यज्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः ।
 प्रायशब्दो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्या इत्यर्थः । एतेन
 गभीरगर्जितलाशिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सम्पू-
 20 रितम् । अत्रविशेषणविशिष्टा मेघा इह जने दृष्टिं न व्यभि-

चरन्ति, दृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रं व्याख्यावश-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ शेषवद्वाक्यामाह । ५/

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूराद्देवो दृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥ 5

कार्यास्तिङ्गात्कारणस्य स्तिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । चकारः
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अथमत्र
तत्त्वार्थः । यत्र कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राग्वात्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्संबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासायः 10
प्रथममत्र योज्यः । तथाविधग्रीव्रतरस्त्रोतस्त्रफलफेनादिवहन-
लोभयतटव्यापित्वधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्मात्तिङ्गादुपरिदेशे
देवो मेघो दृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वात् ।

यच्च सामान्यतोद्दृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥ 15

चः पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादप्यत्र सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन दृष्टं स्तिङ्गं सामान्यतोद्दृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा पुंस्त्र्येकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्थत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने संच-
 रतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युद-
 याचलात्काष्ठान्तरेऽस्ताचलचूल्निकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति ।
 प्रयोगः पुनः पुर्वसुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्थत्वं
 5 लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावाविवक्षया-
 चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
 देशान्तरप्राप्तिर्वादेवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥
 उपमानलक्षणमाह ।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।

10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ३]” इति
 सूत्रम् । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा
 यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
 नम् । गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
 5 र्यतः साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
 प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत आगमसंस्मरणमाह । यथा गौस्तथा
 गवय इति । गवयोऽरण्यगवयः । अथमत्र भावः । कश्चित्प्रभुणा
 गवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्बवय
 इति । स प्रोचे यादृगौस्तादृगवय इति । ततः सोऽरण्ये परि-
 10 भ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति, तदा तस्य तदाकार्यकृतिस्त्व-
 येन्द्रियार्थबुद्धिकर्षाद्भोसदृशोऽयमिति यत्साध्यज्ञानसुप्तपक्षे,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचार्यादिविशेषणमयं च गवयशब्दवाच्य
इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञि-
संबन्धप्रतिपत्तिरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकौ सा, शब्दस्य
तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये न हेयादिज्ञानं
यदुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

• अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्नोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तुर्भिन्नकमे । शाब्दं तु
प्रमाणमाप्नोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितस्य । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्नोपदेशः । तज्जनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् ।
मानं प्रमाणमेवसुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेय-
तत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाण-
फलस्य ग्राह्यं पुनरात्मदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिर्ज्ञानं, इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं घातं
तान्मादिर्यस्य तदुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेहाद्यपेक्षया
समुच्चये । अथ विशेषणद्वय आद्यशब्देनादिशब्देन च प्रोक्षणापि
सप्तानां प्रमेयानां संयज्ञो द्रष्टव्यः । तथा च नैयायिकसूत्रम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमानःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

- वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम् । [१, १, ८] तच्च
 शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्गं उपादेयः । आत्मा तु
 कथञ्चिद्वेयः, कथञ्चिदुपादेयः । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेयः,
 तदुत्पन्नतयोपादेय इति । तच्चेष्टादेषप्रथमसुखदुःखज्ञानादौ-
 5 नामाश्रय आत्मा । सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतनं शरीरम् २ । पञ्चेन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तच्च गन्धरस-
 रूपस्पर्शस्त्वारः पृथिवीगुणाः । रूपरसस्पर्शस्त्वयोऽपां गुणाः ।
 रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ । एकः स्पर्शो वायुर्गुणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यर्थः । सा क्षणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसञ्चि-
 कर्षं सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेष्ट बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वादान्तरं करणं
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यं
 15 च ६ । वाग्ननःकायव्यापारः शुभाशुभफलाः प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्त्रयो दोषाः । इह्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्कृतस्यैव
 संसारः ८ । देहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव संसारः ९ । प्रवृत्तिदोषजनितं
 सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं, तत्साधनं तु गौणम् १० । पीडा-
 20 संतापस्वभावं दुःखम् । फलग्रहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 न्तिको दुःखविद्योगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

भावस्थानं, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याशक्यत्वात् । दुःखं
त्रिगासुः सुखमपि जज्ञात् । यस्माज्जगज्जराभरणप्रबन्धोच्छे-
दरूपः । परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः । स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते ॥ १२ ॥
संशयप्रयोजनयोः स्वरूपं प्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः । 5
प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्यं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अयं किंशब्दो ऽस्ति चेपे 'किंशब्दा यो ऽभिद्रुह्यति';
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रियं'; अस्ति निवारणे 'किं ते रुदि-
तेन'; अस्त्वपेक्षापे 'किं ते ऽहं धारयामि'; अस्त्वनुनये 'किं
ते ऽहं प्रियं करोमि'; अस्त्ववज्ञाने 'कस्मात्सुप्तापयते'; अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते' । इह तु वितर्के । दूरावच्छोकनेन
पदार्थेषामान्यमवबुध्यमानस्तद्विशेषं संदिहानो वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्यक्षमूर्ध्वक्षितं वस्तु किं, तर्के स्थाणुर्वा पुरुषो वेति' । यः
संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स संशयो मतः
संमत इति ॥ 15

अयं प्रयोजनम् । यदर्थित्वाद्यस्य फलस्यार्थित्वमभिप्रायुकत्वं
यदर्थित्वं, तस्याप्रवर्तते तत्तदीयसाधनेषु यत्नं कुरुते, तत्तु
तत्पुनः साध्यं कर्तव्यतवेष्टं प्रयोजनं फलं यस्य वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते । तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूर्खत्वाच्च प्रमाणोपन्या-
सप्रवृत्तेः प्रमेयान्तरभूतमपि प्रयोजनं पृथगुपदिश्यते ॥ 20

अथ दृष्टान्तविद्वान्नौ व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेद्देष्टव्यविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो, निश्चयो ऽवेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेषो
 ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो
 5 वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो
 गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः संमत एवानुमा-
 नादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्वयवेषु वक्ष्यमाणो
 ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणज्ञानमिति
 पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्यथ्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्वस्वति,

10 यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव चक्षत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः ।

थावन्नोक्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनस्तुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।

सर्वतन्त्रादिभेदतः सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।

15 आदिग्रन्थाप्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तश्च वेदितव्यः । इह तन्त्रग्रन्थेन शास्त्रं विज्ञेयम् ॥

तच्च सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
 सर्वेषां शास्त्राणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणानि प्रमेय-
 साधनानि, प्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदार्थाः, प्रमाणेन

20 प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि औगन्धा-
 काणा-

दादीनां च, अभौतिकानि संख्यानाम् । तथा' सांख्यानां सर्वं सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीनां सर्वमसदेवोत्पद्यते सामयौवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्त्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः चित्यादौ 5 बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्त्यस्य तत्कारणसमर्थस्य नित्यज्ञाने-च्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः खबुद्धतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यलमनिष्टमभ्युपगम्य 10 नित्यानित्यलविशेषः परीक्ष्यते ॥ एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वत्रयं प्ररूपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसंपातात्स्थाणुना भाव्यमच हि । 15

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् । अवयवाः पञ्च, के पञ्चेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पञ्चाधर्मधर्मिवचनं, कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुः साधनं सिद्धवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणाभिधानं, 20 तद्विविधं, अन्यथमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । अन्यथमुखेन यथा ।

यो यो धूमवान्, स स कृग्रानुमान्, यथा महानसमित्यादि ।
 व्यतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृग्रानुमान् भवति, स स
 धूमवान् भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोः संहारकं
 वचनम् । धूमवांसायमित्यादि । निगमनं हेतुपदेशेन साध्य-

५ धर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृग्रानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः संन्देहोपरमे भवेत् । सम्यक्त्वस्तु-
 रूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहः संग्रहस्तु-
 परमे व्यपगमे तर्को ऽन्वयधर्मान्वेषणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात्

१० वायसप्रभृतिपक्षिसंपतनादुपलक्षणत्वाभिसंज्ञात्ववत्प्रारोहणादि-
 स्थाणुधर्मैर्भेदस्यान्तारस्थप्रदेशे स्थाणुना कौलकेन भाव्यं भवितव्यम् ।
 हिग्रब्धो ऽत्र निश्चयोन्नेचणार्थो द्रष्टव्यः । संप्रति हि वने ऽत्र
 मानवस्यासंभवात्स्थाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवात्र घटत
 इति । तदुक्तम् ।

१५ अरण्यमेतत्सवितास्तमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
 भ्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननात्वा ॥
 इत्येष तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्यां
 संदेहतर्कभ्यामूर्ध्वमगमरं चः प्रत्ययः स्थाणुरेवात्र पुरुष एव
 १० चेति प्रतीतिः स निर्णयो निश्चयो मतो ऽभौष्टः । यत्तदावर्ध-
 संभवाद्दितुक्तावपि कश्चन गन्धेते, तेनात्र तौ व्याख्यातौ ।
 एवमन्यथापि मन्तव्यम् ॥

अथ वादतत्त्वमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण 5 गुह्या सह शिष्यस्तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपासकभौ करोति साधनं स्वपक्ष उपासकभ्यः परपक्षे ऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा वादसंज्ञयैवोच्यते । वादं प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात् प्रश्नद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह लाभपूजाख्याति- कामो जयपराजयार्थं प्रवर्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं 10 ज्ञानाकुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि- सभापतिप्राप्तिकाङ्क्षा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासंज्ञोक्ता । तथा चोक्तम् । “तत्ताव्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीज- प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिवरणवत्” इति । यथोक्त- लक्षणेपपक्षस्य ज्ञानजातिनिवृत्त्यनसाधनोपासकभौ जल्पः । स 15 प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽध्यापको गुरुः, शिष्यो ऽध्येता विनेयः । तथोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् । पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिबन्धः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रति- पक्षो पक्ष इत्यर्थः, तथोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभ्यासस्य 20 हेतुरभ्यासकारणम्, सा कथा प्रामाणिकी वाक्ता, असौ कथा

वाद उदाहृतः कीर्तितः । आचार्यः पूर्वपक्षं स्वीकृत्याच्छे-
 शिष्यश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं पक्षप्रतिपक्ष-
 संप्रहेण नियाहकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्यनपेक्षतथाभ्या-
 सार्थं यच्च गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुरुतः, स वादो विज्ञेयः ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवृणीति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छलजात्यादिदूषणा ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिज्ञासिन्धां वादि-
 प्रतिवादिभ्यां प्रारम्भा प्रमाणगोष्ठौ, कथंभूता, क्लृप्तानि जातयश्च
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिग्रहः, एतैः
 क्लृप्ता दूषणं परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा क्लृप्तात्या-
 दिदूषणा, स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकात्संबन्धनीयम् । ननु च्छलजात्यादिभिः परपचादेर्दूषणो-
 त्पादनं सतां कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सम्मार्गप्रतिपत्तिनि-
 15 मित्तं तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातं हि स्वपक्षस्थापनेन
 सम्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया क्लृप्तात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दुःश्रुचितकुतर्कांश्लेशवाचास्त्रिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ १ ॥

20 गतानुगतिको लोको कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥ २ ॥

इति संकटे प्रस्तावे च सति च्छलादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमनुमतम् । परधिजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः ।
तस्मादरं च्छलादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि ।
तुग्रब्धो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषु-
कथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपक्ष्यौ प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षत्वेन विवर्जिता रहिता प्रतिपक्षसाधनाहीनेत्यर्थः
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन्त्यत्किं-
चिदादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेत्वाभासादितत्त्वचयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याञ्छूलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविरुद्धानैकान्तिककाक्षात्ययापदिष्टप्रकर-
णसमाः पक्ष हेत्वाभासाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाजुषत्वादिति । १ ॥ विपक्षे सम्पक्षे
चासन् विरुद्धः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
चयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयक्षमती-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविरुद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः कृतत्वात्, ब्राह्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव 20
परपक्षसिद्धावपि सिद्धो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीयः प्राह । अद्यनेन प्रकारेण-
नित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, यथा नित्यः शब्दः
पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो
5 नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीया यदितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ नियहस्थानान्तर्गता अयमी हेलाभासाः
न्ययविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

कृष्णं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविघातच्छलम् । तन्निविधं वाक्कृष्णं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं च । परोक्तेऽर्थान्तरकल्पना वाक्कृष्णम् । यथा मयः
कमन्लोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकमन्लो माणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्याः कमन्सा इति । १ ॥ संभावनयातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्य-
15 च्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न
इति ब्राह्मणश्रुतिप्रसङ्गे कश्चिददति । संभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसंपदिति । तच्छलवद्दौ ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निरा-
कुर्वन्नभियुक्ते । आत्येनागैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसंपन्नवति, तदा आत्येऽपि सा भवेत् । आत्येऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । १ ॥ औपचारिके प्रयोगे सुख्यार्थकल्पनया
प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मद्याः पोग्रणीत्युक्ते क्लृप्ता-
द्याह । मद्यस्याः पुरषाः क्रोगन्ति, न मद्यास्तोषामचेतनता-

दिति । १ ॥ अथ गन्धकच्छं व्यविस्थासुराद्यस्य वाक्छ-
खोदाहरणमाह । कूपो नवोदक इति । अथ नूतनार्थनवग्रन्थस्य
प्रयोगे कृते छलवादी दूषयति । कुत एक एव कूपो नव-
संख्योदक इति । अनेन शेषच्छलदयोदाहरणे अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

• • जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । येः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न
दूष्यत आभावमात्रत्वात् दूषयितुं शक्यते, केवलं सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते अगिति तद्दोषत्वाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिविम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्वि- 10
शतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण-५, अवर्ण-६, विकल्प-७,
साध्य-८, प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदुष्टान्त-१२,
अनुत्पत्ति-१३, संग्रह-१४, प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । अथनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादमित्यः शब्द इत्यते,
तर्हि नित्याकाशसाधर्म्यादसूतत्वात् नित्यः प्राप्नोतीति ॥ १ ॥ 20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । अनित्यः शब्दः,
कृतत्वात्, घटवदित्येव प्रयोगे वैधर्म्योक्ते वैधर्म्येणैव प्रत्यव-

स्नानम् । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्यं हि मूर्तं दृष्टं, यथा घटादीति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इत्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यः प्राप्नोति, विशेषाभावा-
दिति ॥ २ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्मुत्कर्ष-
समां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि घट-
वदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ ३ ॥

10 अपकर्षस्तु । घटः कृतकः सन्नप्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽपि
भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे आव-
णत्वमपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्णसमे जाती भवतः ।
स्थापनीयो वर्णस्तद्विपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टा-
15 न्तधर्मौ विपर्ययवर्णावर्णसमे जाती प्रयुक्ते । यथाविधः शब्द-
धर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, यादृक् च घटधर्मो
न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मस्य हि तुल्यौ
कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः । यतो यादृग् घटधर्मः कृतक-
त्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य ह्यन्यादृग् कुम्भकारादिजन्यं
20 कृतकत्वं, शब्दस्य हि तात्त्वोष्ठादिस्थापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पधमा जातीः । यथा
कृतकं किञ्चिन्नृदु दृष्टं दलशय्यादि, किञ्चित् कठिनं सुटा-

रादि, एवं हतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किञ्चिन्नित्यं शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसान्पादादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः 5 साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात्पुनरां न दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती । यदेतत्कृतकत्वं साधनमुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यं साध्ययत्यप्राप्य वा । प्राप्य न, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10 सदसत्तोरिति । द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा । अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यद्यनित्यत्वे हतकत्वं साधनं, तदा हतकत्वे किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ॥ ११ ॥ 15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । अनित्यः शब्दः प्रथज्ञानन्तरौथकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाचाह । यथा घटः प्रथज्ञानन्तरौथकोऽनित्यो दृष्टः, एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रथज्ञानन्तरौथकं दृष्टं, कूपखननप्रथज्ञानन्तरं तदुप- 20 खभादिति । न चेदमनैकान्तिकलोद्भावनं भङ्ग्यन्तरेण प्रत्य- वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः क्व वर्तते । तदेवं हेत्वाभादा-
दसिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १३ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वसुदाहारि सैव
संग्रहेनोपसंहर्यमाणा संग्रहसमा जातिर्भवति । किं षट्साधर्म्या-
5 कृतकत्वादित्यः शब्द उत तदैधर्म्यादमूर्तत्वाभित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जातिः प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्यः शब्दः, कृत-
कत्वाद्दृष्टवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनामानां द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

10 चैकाग्र्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानं हेतुसमा जातिः ।
हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनं तर्हि पूर्वं साध्यं
तस्मिंश्च पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयोः सत्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
15 दिति ॥ १६ ॥

अग्रापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः । यद्यनित्यसा-
धर्म्यात्कृतकत्वादित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
भित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनप्रकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

20 अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यदि
शब्दषट्चोरेको धर्मः कृतकत्वमिष्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
योर्विशेषे तद्वदेव सर्वपदार्थानासविशेषः प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यलं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्यान्न भव-
तीति पक्षद्वयोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युक्तावन-
प्रकारभेद एवायम् ॥ १८ ॥

उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः 5
प्रत्यक्षानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रत्यक्षान-
न्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रत्यक्षानन्तरीयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यत्वं, शब्देऽपि कश्चिदायुवेगभज्यमानवनस्पत्यादि-
जन्ते तथैवेति ॥ २० ॥

10

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । तच्चैव
प्रत्यक्षानन्तरीयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी । न
प्रत्यक्षानन्तरीयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्येवासौ, आवर-
णयोगान्तु नोपलभ्यते । आवरणानुपलब्धेऽयनुपलब्धास्त्वैवो-
च्चारणात्प्राक्शब्द इति चेत् न । अत्र हि यानुपलब्धिः सा 15
स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा अवावरणे ऽनुपलब्धि-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपलब्धस्तथावरणानुपलब्धेरप्यनुपलब्धः
स्यात् । आवरणानुपलब्धेस्तानुपलब्धादभावो भवेत् । तदभावे
चावरणोपलब्धेर्भावो भवति । ततश्च नृदन्तरितमूलकौलोदका-
दिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादपहणम् । 20
अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत्, तार्ह्यनुपलब्धिः स्वरूपे-
णापि नास्ति । तथायनुपलब्धेरभाव उपलब्धिरूपस्ततो ऽपि

शब्दस्य ग्रामुच्चारणादप्यस्त्विदं स्यादिति । द्वेधापि प्रथमकार्य-
लाभावाञ्छित्यः शब्द इति ॥ ११ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनौनित्यनित्यताया
अपायाञ्छित्यः शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वाद्योगात् ।
10 इत्युभयथापि नित्यः शब्द इति ॥ १२ ॥

एवं सर्वभावानामनित्यलोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्यैव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिन्नैवं जातिः ॥
१३ ॥

प्रथमकार्यनानालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्यः शब्दः प्रथमान्तरौचकलादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रथमस्य
20 दैर्घ्यं दृष्टम् । किञ्चिदशदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चिच्च सदेवावरणव्युदासादिनाभिच्यव्यते यथा मृदन्तरित-
मूलकौशादि गर्भगतपुत्रादि वा । एवं प्रथमकार्यनानालादेः

शब्दः प्रयत्नेन व्यज्यते अन्यते वेति संशय इति । संश-
यापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः कार्यसमा जातिभिर्भे-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामान्नये ऽप्यसंकी-
र्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः । 5
प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पञ्चधर्मत्वाद्यनुमानसंक्षेपपरौचा-
संक्षेपमेव । न ह्यविभुतलक्षणे हेतावेवं पाशुपाताः प्रभवन्ति ।
कृतकलप्रयत्नानन्तरौयकलयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् नावरणादि-
कृतं शब्दानुपलम्बनमपि त्वनित्यत्वकृतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमंजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ निग्रहस्थानमाह ।

^{२५१}
निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते 15
परवादी वचननिग्रहे पात्यते तन्निग्रहस्थानम् । निग्रहः परा-
जयस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् ।
कुतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानीत्यादि । शनिच्छायाः,
संन्यासोऽपह्नवः, विरोधो हेतोर्विरुद्धता । तेषां द्वन्द्वे हेतु-
संन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्यं संमन्त्रः, प्रतिज्ञायाः 20
प्रसङ्गः शानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधाश्चे ।

- आदिर्घेषां' ते प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादयः । आदिशब्देन
 शेषानपि भेदान्परामृशति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निवृत्त्यते, तन्निपट्ट-
 स्थानमित्यर्थः ॥ निपट्टस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रति-
 5 पत्तिरप्रतिपत्तिस्तु । तच्च विप्रतिपत्तिः साधनाभावे साधनबुद्धिः
 दूषणाभावे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषणं
 दूषणस्य चानुद्धारणम् । द्विधा हि वादी पराजीयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निपट्टस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 10 प्रतिज्ञाहानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञाविरोधः ३,
 प्रतिज्ञासंन्यासः ४, हेत्वन्तरं ५, अर्थान्तरं ६, निरर्थकं ७,
 अविज्ञातार्थं ८, अपार्थक्यं ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनं ११,
 अधिकं १२, पुनरुक्तं १३, अननुभाषणं १४, अज्ञानं १५,
 अप्रतिभा १६, विक्षेपः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोष्योपे-
 15 क्षणं १९, निरनुयोष्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अचाप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः
 पर्यनुयोष्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

तच्च हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यु-
 20 पगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निपट्टस्थानं भवति । अनित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकलादृष्टवदिति साधनं वादी वदन्, परेण सामान्यनै-
 र्निष्यकमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

त्सामान्यवद्दो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एवं ब्रुवाणः शब्दनि-
त्यत्वप्रतिज्ञां जज्ञान् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । ततः
प्रतिज्ञाहान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं
साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निषेधस्थानं भवति । ५
अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे
नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं यत्सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्वि सर्व-
गतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्यः शब्द इति
पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञानानः
प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निषेधस्थानं
भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धे-
रिति सो ऽयं प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः । यदि हि गुणव्यतिरिक्तं
द्रव्यं, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः । अथ
रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः, कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाश्रया प्रतिज्ञासेव
निष्ठुवानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निषेधस्थानं भवति । अनित्यः
शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तथैव सामान्येनानेकान्तिकतायास्तु-
क्तावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रति- 20
ज्ञासंन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषमभिदधतो

हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव
सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे यतीत्यादि विशेष-
णमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तरं तदनौपाधिकमभिदधतो
५ ऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-
दिति हेतुः । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तं
पदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति
प्रस्तुत्य नामादौनि व्याचक्षाणः प्रकृतानुपयोगिगार्थान्तरेण
निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्र-
हस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कषटपानां गजउदवत्वात्
चस्यद्धभवदित्येतदपि सर्वार्थग्रन्थत्वाज्जिपहाय भवति साध्या-
नुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्यं दूषणं वा किञ्चिन्निरभिहितमपि पर्वप्रति-
15 वादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमति-
ब्रह्मोच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति ।
असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापरसंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम
निग्रहस्थानं भवति । यथा दश द्वाविमानि षड्रूपाः कुष्ठम-
20 जाजिणं पल्लवपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुक्त्यावयवविपर्य-
येन प्रबुध्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकाशं नाम निग्रहस्थानं

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जने परार्थानुमानकमस्वाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोगस्थे तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजन्यगुणादिति ॥ ११ ॥

• एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरमु-
दाहरणान्तरं वा वदतो ऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति,
निष्प्रयोजनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति,
अन्यथानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम, यच्च स एव शब्दः पुनरु- 10
च्चार्यते, यथानित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु,
यच्च सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनस्तु परार्थात्तरे-
षोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशो ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्तं न दोषो, यथा हेत्वपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति ॥ १३ ॥

15

पर्वदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चा-
रणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधीत ॥ १४ ॥

पर्वदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यद-
ज्ञानं, तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरवि- 20
षयो हि किमुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
अन्यननुभाषणायामर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपक्षे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा निग्रहस्थानं भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपो नाम निग्रहस्थानं
भवति । सिद्धाधिविशितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां
5 विच्छिन्नन्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पौनसेन कण्ठ
उपबद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विक्षेपेण पराजो-
यते ॥ १७ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति । चौरो भवान्पु-
10 रुषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोष्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानं
भवति । पर्यनुयोष्यो नाम निग्रहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते
15 निग्रहस्थानमुपगतमतो निगृहीतो ऽस्तीति वचनीयः । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोष्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगाच्चिरनुयोष्यानुयोगो
नाम निग्रहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनि-
ग्रहार्हमपि निगृहीतोऽस्तीति यो ब्रूयात्, स एवमसङ्गतदो-
20 षोद्भावनया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यामियमात्कथाग्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
निग्रहस्थानं भवति । यः प्रथमं किञ्चित्सिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तच्च च सिंसाधयिषितार्थसाधनाय वा परोपल-
 भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ।
 यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
 कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वला सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
 त्यनुयुक्तः ग्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं 5
 ददाति राजादिवदिति । तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारा-
 •दपसिद्धान्तो नाम नियहस्थानं भवति ॥ ११ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो नियहस्थानम् ॥
 १२ ॥

इति भेदान्तरान्त्ये ऽपि नियहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूल- 10
 भेदा निवेदिता इति । तदेवं क्लृप्तातिनियहस्थानस्वरूपभे-
 दाभिज्ञः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
 मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अचानुक्तमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् ।
 एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाङ्गिषं फलं, पूर्वं 15
 प्रमाणमुत्तरं तु फलम् । कृतेरप्रामाण्यम् । परस्परविभक्तौ
 सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च । प्रमाणस्य विषयः
 पारमार्थिकः । तमन्वये अद्रव्ये । आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्ग-
 णिकः । संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसा-
 मर्थ्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनैकं दृष्टिः । आत्मविशेष- 20
 गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
 संस्थानं मुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन

सुखेन^६ विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष
इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायाशंकारवृत्तयः । क्रमेणाष्टपादवाक्ययमो-
५ द्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचि-
ताः ५४००० । भाष्यवृत्तप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीकाः॥
तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकक्षिका जयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कस्य ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्मुत्तरं च मतमुपक्षिपन्नाह

१० नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्ते-
षामभिमतान् अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादयः पदार्था-
१५ स्तेषामयं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां
षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्य रूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

तृतीयोऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं मिग-
हते । चिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवचना धातुरक्ताम्बराः
शिखावन्तो जटिनः क्षुरमुष्ठा मृगचर्मवना द्विजगृहाश्रयाः
पद्मपाशोपरा वा दादशाक्षरजापिनः परिभ्राजकादयः । तद्भक्ता
वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय 5
नम इति प्राहुः । तेषां च महाभारते बीटेति ख्याता दारवी
मुखवस्त्रिका मुखनिःश्वसनिरोधिका भूतानां दधानिमित्तं
भवति । यदाहुस्ते ।

प्राणादितोऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते शतशो ब्रह्मक्षणेमाप्ताक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
चोपदिशन्ति ।

षट्त्रिंशदङ्गुलाधामां विशत्यङ्गुलविक्षृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्निशोधयेत् ॥ १ ॥

क्षियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः चारुसंभवाः ।

15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥

कूतास्तन्तुगच्छिते, ये विन्दौ यन्ति जन्तवः ।

सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते नैव माम्नि चिविष्टये ॥ २ ॥

इति भस्मकविचारो मीमांसायाम् । सांख्याः केचिदौ-
श्वरदेवाः, अपरे च निरीश्वराः । ये च निरीश्वरास्तेषां नारा-
यणो देवः । तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतज्यप्रभृति-
शब्दैरभिधीयन्ते । तेषां मतवत्कारः कपिलासुरिपञ्चशिक्षभार्ग-
5 वोष्णकादयः । ततः सांख्याः कपिला इत्यादिनामभिरभि-
धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम, तेन
तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्यां तेषां
प्राचुर्यम् । बहवो मासोपवासिका ब्राह्मणा अर्चिर्मांसाविहङ्ग-
धूममार्गानुगामिनः । सांख्यास्तर्चिर्मांसांनुगाः । तत एव
10 ब्राह्मणा देवप्रिया यज्ञमार्गानुगाः । सांख्यास्तु हिंसास्वदे-
विरता अद्यात्मवादिनः । ते च स्वमतस्य महिमान्नेवमा-
मनन्ति । तदुक्तं माठरप्रान्ते ।

एव पितृ लल्ल खाद मोद त्रित्यं
भुञ्ज च भोगान् यथाभिकामम् ।
15 यदि विदितं ते कपिलमतं
तत्प्राप्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरे ऽप्युक्तम्

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यच्च तथासने रतः ।

शिखी मुण्डी जटी वापि मुच्यते नाम संशयः ॥ २ ॥

यद्य शास्त्रकारः सांख्यमतमुपदर्शयति ।

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदौश्वरदेवताः ।

सर्वेकामपि तेषां स्थातव्यानां पञ्चविंशतिः ॥ ३ ॥

केचिन्नाद्या निर्गत ईशरो येभ्यस्ते निरीशराः, केवलाद्या-
 त्मैकमानिनः । केचिदीशरदेवताः, ईशरो देवता येषां ते
 तथा । तेषां सर्वेषामपि निरीशराणां ऐश्वराणां चोभयेषामपि
 तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । सांख्यमते किञ्च दुःखत्रयमि-
 हतस्य पुद्गलस्य तदुपघातहेतुसत्त्वजिज्ञासोत्पद्यते । आध्यात्मि- 5
 कमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्रयम् । अथाध्यात्मिकं
 द्विविधं, शरीरं मानसं च । तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
 मिषं शुद्धसमात्मानं देहमधिकृत्य ज्वरातीसारदि संसृज्यते,
 तच्छरीरम् । मानसं च कामक्रोधमोहमोहेर्याविषयादर्शन-
 निबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । 10
 बाह्योपायसाध्यं दुःखं देहा, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति ।
 तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिमृगवरीसृपस्यारजिमित्तं, आ-
 धिदैविकं यशराजस्यशराद्यावेशहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण
 रजःपरिणामभेदेन बुद्धिवर्तिनाभिहतस्य प्राणिनस्तत्त्वानां
 जिज्ञासा भवति दुःखविचाताय । तत्त्वानि च पञ्चविंशति- 15
 भवन्ति ॥

अथ तत्त्वपञ्चविंशतिमेव विवक्षुरादौ सत्त्वादिगुणस्वरूप-
 माह ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयेयं तावद्गुणत्रयम् ।

प्रसादस्तापदैर्न्यादिकार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥ 20

- तावच्छब्दः प्रक्रमे । तेषु पञ्चविंशतौ तत्त्वेषु सत्त्वं सुखलक्षणं, रजो दुःखलक्षणं, तमस मोहलक्षणमित्येवं प्रथमं तावदुपचयं ज्ञेयम् । तस्य गुणत्रयस्य कानि लिङ्गमनीत्याह । “प्रसाद” इत्यादि । तत्सत्त्वादिगुणत्रयं क्रमेण प्रसादतापदैव्यादि-
 5 कार्यलिङ्गम् । प्रसादः प्रसन्नता, तापः संतापः, दैन्यं दीनवचनादिहेतुर्विषयता । इन्द्रे प्रसादतापदैव्यानि, तानि आदिः प्रकारो येषां कार्याणां, तानि प्रसादतापदैव्यादीनि कार्याणि, लिङ्गं गमकं चिह्नं यस्य तत्प्रसादतापदैव्यादिकार्यलिङ्गम् । अयं भावः । प्रसादबुद्धिपाटवास्त्राघवप्रसवानभिष्क्राद्देशप्रौत्या-
 10 दयः कार्यं सत्त्वस्य लिङ्गम् । तापशोषभेदचक्षुषिततासक्तोद्देशः कार्यं रजसो लिङ्गम् । दैन्यमोहमरणासादनवीभत्साज्ञानगौरवादीनि कार्यं तमसो लिङ्गम् । एभिः कार्यैः सत्त्वादीनि ज्ञायन्ते । तथाहि । लोके यः कश्चित्सुखमुपलभते स आर्जवमार्दवसत्यग्राह्यद्वौबुद्धिमानुकन्याप्रसादादिस्थानं भवति । तत्स-
 15 त्वम् । यः कश्चिदुःखमुपलभते, स तदा द्वेषद्रोहमत्सरनिन्दावञ्चनवन्धनतापादिस्थानं भवति । तद्रजः । यः कश्चित्कदापि मोहं लभते, सो ऽज्ञानमदासक्तभयदैव्याकर्मच्छतानास्तिकताविषादोन्मादस्त्रादिस्थानं भवति । तत्तम इति । सत्त्वादिभिश्च परस्पररोपकारिभिस्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगद्भावं विधत्ते ;
 20 परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य बल्लकता, अधोलोके तिर्यक्षु गारुकेषु च तमोबल्लकता; नरेषु रजोबल्लकता, यदुःखप्राया मातुल्या भवन्ति । यदुक्तम् [पांथ्यकारिका ५.४] ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालसप्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तः ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्त इति ब्रह्मादिपिशाचान्तो ऽष्टविधः
सर्ग इति ॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते । 5

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

एतेषां सत्त्वादिगुणानां या समा तुल्यप्रमाणा अवस्था
अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति
पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां कचिद्देवादौ कस्यचि-
दाधिक्ये ऽपि मिथः प्रमाणापेक्षया त्रयाणामपि समानावस्था 10
प्रकृतिः कीर्यते इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या, सा च
प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यमप्रच्युताशु-
त्यक्षिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं यस्याः सा नित्यस्वरूपिका,
अविचलितस्वरूपेत्यर्थः । अत एव सानवयवासाधारण्यशब्दा-
त्यगारसरूपागन्धव्यया चोच्यते । मौलिक्यसांख्या ह्यात्मान- 15
मात्मानं प्रति पृथक् प्रधानं वदन्ति, उत्तरे तु सांख्याः
सर्वात्मस्वप्येकं नित्यं प्रधानमिति प्रपन्नाः ॥

प्रकृत्यात्मसंयोगात्पृष्टिर्जायते । अतः सृष्टिकममेवाह ।

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततो ऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको गणः ॥ ३७ ॥ 20

ततः प्रकृतेर्बुद्धिः संजायत उत्पद्यते, वाच गवाद्दौ पुरो
 दृश्यमाने गौरेवायं नासः, स्थापुरेवायं न पुरुष इति विषय-
 निश्चयाध्यवसायरूपा । महानिति यका प्रोच्यते महदात्म्या
 याभिधीयते । बुद्धेस्तस्या अष्टौ रूपाणि । धर्मज्ञानवैराग्यै-
 5 सर्वरूपाणि चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु ताम्र-
 पञ्चभूतानि चत्वारि तामसानौति । ततो ऽपि बुद्धेरत्यरंकारः
 स्थादुत्पद्यते । स चाहं सुभगः, अहं दर्शनीय इत्याद्यभिमान-
 रूपः । तस्मादहङ्कारात्षोडशको गण उत्पद्यते । षोडशसंख्या-
 मानमस्य षोडशको गणः समुदायः ॥

10 अथ षोडशसंख्यं गणं श्लोकद्वयेनाह ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यथ तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३८ ॥
 पायूपस्थवचःपाणिपादास्थानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपादितन्मात्राणीति षोडश ॥ ३९ ॥

15 शुष्मम् ॥ स्पर्शनं तक्, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका,
 चक्षुर्लोचनं, श्रोत्रं च श्रवणं पञ्चमम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याण्यथ षोडशके गणे भवन्ति । खं खं विषयं बुध्यन्त इति
 श्लेन्द्रियाण्येव बुद्धीन्द्रियाणि प्रोच्यन्ते । तथाहि । स्पर्शनं स्पर्श-
 विषयं बुध्यते, एवं रसनं रसं, घ्राणं गन्धं, चक्षु रूपं, श्रोत्रं च
 20 शब्दमिति । तथाग्रन्थः पञ्चेतिपदस्त्वनुर्वाच्यः । पञ्चसंख्यानि

कर्मकारणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि च कानि तानीत्याह । “पादूपपक्ष-
वचःपाणिपादाख्यानि” । तत्र पादुर्गुदं, उपपक्षः स्त्रीपुंलिङ्ग-
द्वयं, वचस्त्रेहोच्यतेऽनेनेति वचः, उरःकण्ठादिस्थानादृतया
वचनमुच्चारयति । पाणी पादौ च प्रसिद्धौ । एतैर्मल्लोत्सगंसंभोग-
वचनादागचक्षणादौनि कर्माणि सिध्यन्तीति कर्मैन्द्रियाण्युच्यन्ते । 5
तथाग्रन्थः समुच्यते । एकादशं मनस्य, मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये
बुद्धीन्द्रियं भवति, कर्मैन्द्रियमध्ये कर्मैन्द्रियम् । तत्र तत्कार्य-
मन्तरेणापि संकल्पयति । तद्यथा । कश्चिद्दुः शृणोति “ग्रामा-
न्तरे भोजनमस्ति” इति, तत्र तस्य संकल्पः स्यात् “तत्र
यास्यामि तत्र चाहं किं गुह्यदधिक्यं भोजनं लप्स्ये उतस्त्रिहृदि 10
किं वा किमपि न” इत्येवंरूपं मन इति । तथाहंकारादन्यान्-
पराणि रूपाणि तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि पश्योत्पद्यन्ते । तत्र
रूपतन्मात्रं शुक्लकृष्णादिरूपविशेषः, रसतन्मात्रं तिक्तादिरस-
विशेषः, गन्धतन्मात्रं सुरभादिगन्धविशेषः, शब्दतन्मात्रं मधु-
रादिशब्दविशेषः, स्पर्शतन्मात्रं मृदुकठिनादिस्पर्शविशेषः । 15
इति षोडश । अयं षोडशको गण इत्यर्थः ॥

अथ तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्युत्पद्यन्त इत्याह ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वराक्षमः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

रूपतन्मात्रासूक्ष्मसंज्ञात्तेजो ऽग्निरुत्पद्यते, रसतन्मात्रादापो 20
जलानि जायन्ते, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी समुत्पद्यते, स्वराश्च-

तन्मात्रादाकाशमुद्भवति, तथा स्वर्गतन्मात्राद्वायुः प्रादुर्भवति ।

एवं च पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यो भूतपञ्चकं भवतीति ॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।
अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्नित्यचिद्भ्युपेतः॥

४१ ॥

5 एवममुनोक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानम् । प्रकृतिर्महानहंकारश्चेति त्रयं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य, तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा शोक्तम् [सांख्यकारिका १३] ।

10 प्रकृतेर्महान्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ॥

अत्र प्रकृतिर्न विकारः, अनुत्पन्नत्वात् । बुद्ध्यादयश्च सप्त परेषां कारणतया प्रकृतयः, कार्यतया च विकृतय उच्यन्ते । षोडशकश्च गणो विकृतिरेव कार्यत्वात् । पुरुषस्तु न प्रकृतिर्न

15 विकृतिः, अनुत्पादकत्वादनुत्पन्नत्वाच्च । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्य-सप्ततौ[३] ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ १ ॥ इति ॥

तथा महदादयः प्रकृतेर्विकारास्तो च व्यक्ताः सन्तः

20 .पुनस्तन्मात्रा अपि भवन्तीति स्वरूपाद्गुणश्चमित्यत्वात् । प्रकृति-

स्वविज्ञता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि सा स्वस्वरू-
पाद्भवति । तथा च महदादिकस्य प्रकृतेश्च स्वरूपं सांख्ये-
रित्यमूचे [सांख्यकारिका १०] ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकसाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥ 5

तच्च हेतुमत्कारणवत्प्रसङ्गादिकं, अनित्यमित्युत्पत्तिधर्म-
कत्वादुद्धादेः, अव्यापीति प्रतिनियतं न सर्वगं, सक्रियमिति
सह क्रियाभिरध्यवसायादिभिर्वर्तत इति सक्रियं, सव्यापारं
संचरणक्रियावदिति यावत्, अनेकमिति चयोर्विशतिभेदा-
त्मकं, आश्रितमित्यात्मोपकारकत्वेन प्रधानमवच्छेद्य स्थितं, 10
लिङ्गमिति यद्यस्मादुत्पत्तं तत्तस्मिन्नेव स्थं चयं गच्छतीति
लिङ्गम् । तच्च भूतानि तस्माच्चेष्टु लीयन्ते, तस्माच्चाखीन्नि-
यापि मनसाहंकारे, स च बुद्धौ, सा साव्यक्ते, तस्मात्तुत्याद्य-
त्वाच्च कश्चित्प्रलीयते । सावयवमिति शब्दस्यार्थरूपरसगन्धात्मकै-
रवयवैर्युक्त्वात्, परतन्त्रमिति कारणाद्यत्तत्वादित्येवंरूपं 15
व्यक्तं महदादिकम् । अव्यक्तं तु प्रकृत्याख्यम् । एतद्विपरीत-
मिति । तच्च विपरीतता सुथोऽप्येव । त्वरं प्रधानं दिवि
भुव्यन्तरि च च सर्वत्र व्यापितया वर्तत इति व्यापितं तस्य,
तथाव्यक्तस्य व्यापकत्वेन संचरणरूपायाः क्रियाया अभवाच्चि-
क्रियत्वं च द्रष्टव्यमिति दिग्भाषमिदं दर्शितम् । विशेषव्याख्यानं 20
तु सांख्यप्रत्यादेस्तस्मात्प्रसङ्गादवश्यमिति ॥ अथ पञ्चविंशतितमं
सुवर्णतन्त्रमाह “अव्यक्तकर्म” इत्यादि । प्रकृतेश्चतुर्विंशतितन्त्र-

रूपाया अन्त्यस्तु पृथग्भूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता निर्व्यभि-
 दभ्रुपेतस्य पुमान्पुरुषस्तत्त्वम् । तथात्मा विषयसुखादिकं तत्का-
 रणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमाच-
 कुञ्जीकरणे ऽप्यसमर्थत्वात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रवृ-
 5 त्तिस्त्रिभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां
 प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् । तथा भोक्ता अतुभविता ।
 भोक्तापि साक्षात् भोक्ता, किं तु प्रकृतिविकारभू-
 तायां शुभसमुच्चदर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-
 दुःखादीनां पुरुषः स्वात्मनि निर्मले प्रतिबिम्बोदयमात्रेण
 10 भोक्ता व्यपदिश्यते, बुद्ध्यव्यवसितमर्थं पुरुषस्येत्यत इति
 वचनात् । यथा जपाकुसुमादिष्वभिधानवशात्स्फटिके रक्त-
 तादि व्यपदिश्यते, तथा प्रकृत्युपधागवत्त्वात्सुखदुःखाद्यात्म-
 कानामर्थानां पुरुषस्य भोजकत्वं शुक्लमेव व्यपदिश्यते ।
वादमन्त्रार्थो ऽप्याह । बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं
 15 द्वितीयदर्पणकस्य पुंस्त्वयारोहति; तदेव भोक्तृत्वमस्य, न
 स्वात्मनो विकारापत्तिरिति ॥

तथा चासुरिः ।

विविक्तेष्वक्षुपरिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः स्वप्ने यथा चन्द्रमसो ऽम्बसि ॥ १ ॥

20 विन्ध्यवासी श्वेवं भोगमांशटे ।

पुरुषो ऽविकृतात्मेव स्वमिर्भासकमेतन्मम् ।

अकः करोति साक्षिणादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥ २ ॥ इति ॥

न च नित्या वा चिन्तेना तथाभ्युपेतः । इति च पुरुषस्य
चेत्यनेक कारणं, न तु ज्ञानं, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वादित्यावेदि-
तं ब्रह्मम् । केवलमात्मा खं बुद्धेरत्यतिरिक्तमभिमन्यते ।
सुखदुःखादयस्य विषया इन्द्रियदारेण बुद्धौ संक्रामन्ति, बुद्धि-
सोभयसुखदर्पणाकारा, ततस्तस्यां चेतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते, 5
ततः सुखं दुःखं ज्ञाता इत्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः ।
“सुखो ऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नदा-
त्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते” इति । बुद्धिश्चाचेतनापि
चिच्छक्तिसिद्धिधानाश्चेतनावतीवावभासते” इति । पुमानित्यत्र
आत्यपेक्षयैकवचनम् । तेनात्मानेकोऽभ्युपगम्यः, जन्ममरण- 10
कारणानां नियमदर्शनादुर्मादिप्रवृत्तिनामात्मनः । ते च
सर्वेऽस्यात्मानः सर्वगता नित्याश्चावचेयाः । उक्तं च ।

अमृतं चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिषदर्शने ॥ इति ॥

॥ तत्त्वान्युपसंहरन्नाह ।

15

पञ्चविंशतितत्त्वानि संख्यैव भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पञ्चमथोरिव ॥ ४२ ॥

चकारो निष्कर्मः, एवं च संख्याया पञ्चविंशतितत्त्वानि
भवन्ति । न तु प्रकृतिपुरुषाबुभावपि सर्वगतौ विषयसंयुक्तौ कथं
वर्तन्ते इत्याशङ्क्याह । प्रधानेत्यादि । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विद्ये 20
पञ्चमथोरिव वृत्तिर्वर्तनम् । अथाऽक्रियः सार्धं न समं

पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स सार्यसौरैरभिहतः । अन्धस्तपैव
 रहित इतश्चेतस्य धावन् वनान्तरस्थेन पशुना दृष्टोऽभिहितस्य
 “भो भो अन्ध मा भैषीः, अहं पशुर्गमनादिक्रियाविकलत्वे-
 नाक्रियस्त्वभ्यां, सर्वं पश्यस्मि, त्वं तु गमनादिक्रियावाक्
 5 पश्यसि” । अन्धेनोषे । “रुचिरमिदम् । अहं भवन्मं स्तान्धे
 करिष्यामि । एवमावयोर्वर्तनमस्तु” इति । ततोऽन्धेन पशुर्द्रष्टृ-
 त्वगुणेन स्वं स्तान्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन्
 गौतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभमानो यथा मोदते, तथा
 पशुकल्पः शुद्धचेतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्धकल्पां जडां प्रकृतिं
 10 सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यवसितं शब्दादिकं स्थात्मनि प्रति-
 विम्बितं चेतयमानो मोदते, मोदमानस्य प्रकृतिं सुखस्वभावां
 मोहात्मन्यमानः संसारमधिवसति ॥

तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्यादित्याह ।

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।
 15 मानचितयं चात्र प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥ ४३ ॥

बतेति पृच्छकानामामन्त्रणे । एतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्यद-
 न्तरं विवेकस्तस्य ज्ञानात्पुरुषस्य यः प्रकृतेर्वियोगो भवति, स
 मोक्षः । तथाहि ।

शुद्धचेतन्यरूपोऽयं पुरुषः परमार्थतः ।

20 प्रकृत्यन्तरमज्ञात्वा मोहात्संसारमाश्रितः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतेः सुखदुःखमोहस्वभावाया यावच्च विवेकेन यथार्थं,

तावन्न मोक्षः, प्रकृतेर्विवेकदर्शने तु प्रवृत्तेरुपरतायां प्रकृतौ
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति । मोक्षस्य बन्धविच्छेदा-
द्भवति । बन्धस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिण्यभेदाच्चिविधः । तथाहि ।
प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिस्तुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः ।
ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धीः पुरुषबुद्धोपासते, तेषां 5
वैकारिकः । इष्टापूर्ते दाक्षिण्यः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो ह्यैष्टापूर्त-
कारी कामोपहतमना बध्यत इति ।

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य वृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा

10

इमं लोकां हीनतरं वा विगच्छन्ति ॥ इति ॥

बन्धाच्च प्रेत्यसंस्वरणरूपः संसारः प्रवर्तते । सांख्यमते च
पुरुषस्य प्रकृतिविकृत्यनात्मकस्य न बन्धमोक्षसंसाराः, किं तु
प्रकृतेरेव । तथा च कापिलः ।

तस्माच्च बध्यते नैव मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । 15

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

नवरममौ बन्धमोक्षसंसाराः पुरुष उपचर्यन्ते । यथा
जघपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते तत्फलस्य कोशला-
भादेः स्वामिनि संबन्धात्, तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयो-
रपि विवेकादहात्पुरुषे संबन्ध इति ॥

20

अथ प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते । अर्थोपलब्धिरेतुः
प्रमाणमिति ॥ अचोक्तारार्थं मानचितथं च प्रमाणचितथं च,

नच बांस्त्वसते । किं तदित्याह । प्रत्यक्षं प्रतीतं, शिष्टमनुमानं,
 ग्राह्यं सागमः । अकारोऽपि संबन्धनीयः । तत्र प्रत्यक्षसम्ब-
 द्धस्यायते । ओषादिदृष्टिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति ।

- ओषं त्वत् चतुषी जिह्वा नाशिका चेति पञ्चमी । इति ।
 5 ओषादीनीन्द्रियाणि, तेषां दृष्टिर्वर्तनं परिचयम् इति
 यावत्, इन्द्रियाख्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्यक्षमिति हि
 तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका कामजात्यादिकथ्यकारहित
 ग्राह्यमताथ्यचवद्वाख्येयेति । ईश्वरकृष्णम् “प्रतिनिधिताथ्यवसायः
 ओषादिसमुत्थोऽध्यक्षम्” इति प्राह ॥ अनुमानस्य त्विदं सच-
 10 यम् । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्बुद्धं चेति विविधमनुमानमिति ।
 तत्र ननु कतिदर्शनादुपरिदृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्तत्पूर्ववत् ।
 तथा समुद्रोदकविन्दुप्राग्गन्धश्च जलं चारमनुमानेन ज्ञायते ।
 तथा स्थास्यां विषयैकचक्षुषाच्छेषमक्षं पक्षमपक्षं वा ज्ञायते
 तत्प्रशेषवत् । यत्सामान्यतोद्बुद्धं तत्सिद्धिश्चिह्निपूर्वकम् । अथ
 15 चिद्वृद्धदर्शनादुद्बुद्धोऽपि शिष्टौ परिप्राजकोऽसौत्यवमन्यते । इति
 विविधम् । अथवा तत्सिद्धिश्चिह्निपूर्वकमित्येवास्तुमानस्य स्रष्टुं बांख्यैः
 समाख्यायते ॥ ग्राह्यं त्वाप्तश्रुतिवचनम् । आत्मा रागद्वेषादि-
 रक्षिता ब्रह्मणस्तुभारादयः । श्रुतिर्वेदः । तेषां वचनं ग्राह्यम् ॥
 अथानुक्तमपि किंचिदुच्यते । विश्वस्तिर्विषयपरिच्छेदशून्यः
 20 नार्थं जानाति । बुद्धिस्तु जगत् न चेतयते । प्रक्षिप्तजानातयो-
 रन्यथाप्रतिभासकम् । प्रकृत्यात्मवन्धोवास्तुष्टिद्वयमायते । अकृति-
 त्तिभारवत्कर्म । तथा चैद्वन्धुत्वं चात्मन्यम् । अकारः

विशेषसाधक इति । अथ यद्यो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । ततः
कार्यं शोऽनन्मादेरिति शब्दः, यथा यद्यो शोकाग्नेशोकां
बहुधाः पादुष्यन् । ततस्त्रैगुण्यं रूपं सभायो यद्य सामान्यं,
तत् त्रैगुण्यरूपमिति । प्रमाणस्य च कक्षमित्यम् । पूर्वं पूर्वं
प्रमाणसुतरं तु कक्षमिति ॥ तथा कारणे कार्यं सदेवोत्पद्यते ५
अवदकरणादिभ्यो हेतुभ्यः । तदुक्तम् (सांख्यकारिका ८) ।

अवदकरणादुपादानसदृशत्वसर्वसंभवाभावात् ।

अथ सत्त्वरजस्तमाकारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

अथ सर्वसंभवाभावादिति । यद्यसत्कार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वत्र
भवेत् । ततश्च दृष्टादिभ्योऽपि सुवर्णादीनि भवेयुः । न च 10
भवन्ति । तस्मात्कारणे कार्यं सदेव । तथा द्रव्यस्यैव कैवल्यानि
सन्ति, न पुनस्तत्पत्तिव्यतिथिर्भर्माणाः स्यादाः केऽपि, आविर्भाव-
विरोभावमात्रमात्रमिति ॥

सांख्यानं तर्कयन्त्याः सृष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभावं, सांख्य-
सत्त्वविभाजनं, तत्त्वकौमुदी गौरुपादं, आनेयतन्त्रं चेत्यादयः ॥ 15

सांख्यमतमुपपन्नं हि हीर्वास्तुतरं जैनमतमभिहितमाह

एवं सांख्यमतस्यापि समासो गदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न केवलं बौद्धवैयाचि-
काक्षोरित्यपिशब्दार्थः । समासः संक्षेपोऽधुना गदितः । जैन- 20
दर्शनसंक्षेपः कथ्यते । कथंभूतः । सुविचारवान् । सुष्ठु सर्व-

प्रमाणेन बाधितस्वरूपत्वेन शोभना विचाराः सुविचारास्तो विद्यन्ते
यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारितरमणीयविचारवा-
निति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं मन्त-
व्यम् । यदुक्तं परैरेव ।

5 पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आश्चाद्यिद्वानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥

परैर्हि दोषसंभावनेयैव सूक्ष्मतविचारणा नाद्रियते । यत

उक्तम् ।

अस्ति वक्तव्यता काश्चित्तेतद् न विचार्यते ।

10 निर्देष्टुं काश्चन चेत्यात्परीचाया विभेति किम् ॥१॥ इति ।

अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीचातो निर्भीका
एवमुपदिशन्ति । सर्वथा सूक्ष्मदर्शनपक्षपातं परित्यज्य माध्यस्थ्येनैव
युक्तिशतैः सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव
दर्शनं युक्तियुक्ततयावभाषते यच्च च पूर्वापरविरोधगन्धोऽपि

15 नेच्छते, तदेव विचारदैरादरणीयं नापरमिति । तथा शोक्तम् ।

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिष्ठादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिपक्वः ॥१॥

इति श्रौतपागणनभोगणदिनमष्टौश्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलो-
पजीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयवृत्तौ सांख्यमतर्हस्यप्रकाशनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थो ऽधिकारः ।

अथादौ जैनमते लिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते । जैना
द्विविधाः श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च । तच्च श्वेताम्बराणां रजोहरण-
मुखवस्त्रिकासोपादिलिङ्गं, शोणपट्टकस्यादिको वेषः । पञ्च
समितयस्त्रिंशश्च गुप्तयस्त्रयोविंशमाचारः ।

ईर्याभाषैषणादाननिषेधोत्सर्गसंज्ञिकः ।

5

पञ्चाङ्गः समितौस्त्रिंशो गुप्तौस्त्रियोगनिघडात् ॥१॥

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयमहाकिंचन्यवान् क्रोधा-
दिविजयी दान्तेन्द्रियो निर्घन्धो गुरुः । माधुकर्मा वृथा नव-
कोटीविशुद्धशेषां नित्यमाहारः । संयमनिर्वाहार्थमेव वस्त्र-
पाचादिधारणम् । वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते ।

10

दिगम्बराः पुनर्गान्धलिङ्गाः पाणिपाचाश्च । ते चतुर्धा
काष्ठासङ्ग-मूलासङ्ग-माथुरसङ्ग-गोप्यसङ्ग-भेदात् । काष्ठासङ्गे सम-
रीवासैः पिच्छिका, मूलासङ्गे माथूरपिच्छैः पिच्छिका, माथुर-
सङ्गे मूलसतोऽपि पिच्छिका नादृता, गोप्या मथूरपिच्छिका ।
आद्यास्तथोऽपि सङ्गा वन्द्यमाना धर्मवृद्धिं भणन्ति, स्त्रीणां 15
सुक्तिं केवलानां भुक्तिं सद्गतस्यापि सचीवरस्य सुक्तिं च न
मन्यते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मज्ञानं भणन्ति, स्त्रीणां सुक्तिं
केवलानां भुक्तिं च मन्यन्ते । गोप्या यापनीया इत्यप्युच्यन्ते ॥

सर्वेषां च निचाटने भोजने च हाचिग्रदन्तराया मकास्य
 चतुर्दश वर्जनीयाः । श्रेयसाचारे मुरौ च देवे च सर्वे येता-
 मरेसुखम् । नास्ति तेषां मिथः श्रास्त्रेषु तर्केषु परो भेदः ।
 अथ देवस्य लक्षणमाह ।

- 5 जिनेन्द्रो देवता तच्च रागद्वेषविवर्जितः ।
 इतमोहमहामल्लः केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥
 सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्गुतार्थप्रकाशकः ।
 कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

- तच्च जैनमते । अचान्ति रागादीनिति जिनाः सामान्य-
 10 केवलिनः । तेषामिन्द्रादुग्रासदुग्धचतुस्त्रिंशदतिग्रथसमाधपर-
 मैश्वर्यसमन्वितः स्वामी जिनेन्द्रो देवता देवः कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा
 परमं पदं संप्राप्त इति संबन्धः । कीदृशः च इत्याह । राग-
 द्वेषविवर्जितः । मायाकोभौ रागः, क्रोधभावौ द्वेषः । राग-
 द्वेषाभ्यां विशेषेण पुनः पुनरभावेन वर्जितो रहितो रागद्वेष-
 15 विवर्जितो वीतराग इत्यर्थः । रागद्वेषौ हि दुर्जयौ दुरन्तभद-
 संपातहेतुतया च सुस्मिप्रतिरोधकौ समये प्रविद्धौ । यदाह ।

को दुष्कं पाविष्या कस्य
 च सुखेति विचको कृत्वा ।
 को य न अभिष्य सुखं
 रागद्वेषो जह न कृत्वा ॥ १ ॥ इति ॥

ततस्तयोर्विच्छेद उक्तः । तथा हतमोहमहामत्तः । मोहनीय-
कर्माद्याद्विषाद्यात्मकशास्त्रेभ्योऽपि सुक्तिकां चणादिव्यामोहो
मोहः । स एव सकलजगद्गुणयत्नेन महामत्त इव महामत्तः ।
हतो मोहमहामत्तो येन स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन
देवस्थापायापगमातिशयो व्यञ्जितो द्रष्टव्यः, तथा रागद्वेष- 5
महामोहरहितोऽहमेव देव इति स्थापितं च । यदुक्तम् ।

रागोऽङ्गनासंगमतोऽनुमेयो

द्वेषः द्विषद्धारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुट्टत्तागमदोषसाध्यो

नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥१॥ इति ॥ 10

तथा केवले अन्यज्ञानानपेक्षत्वेनासहाये संपूर्णे वा ज्ञानदर्शने
यस्य स तथा । केवलज्ञानकेवलदर्शनात्मको हि भगवान् ।
करतलकलितामलकफलवद्ब्रह्मपर्यायात्मकं निखिलमनवरतं
जगत्स्वरूपं जानाति पश्यति चेति केवलज्ञानदर्शने यस्य स
तथा । केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । कृष्णस्य हि 15
प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो
दर्शनमिति । तच्च सामान्यविशेषात्मके सर्वस्मिन्प्रमेये वस्तुनि
सामान्यस्योपसर्जनीभावेन विशेषाणां च प्रधानभावेन यद्वाहकं
तज्ज्ञानम् । विशेषाणामुपसर्जनीभावेन सामान्यस्य च प्राधान्येन
यद्वाहकं तद्दर्शनम् । एतेन विशेषणेन ज्ञानातिशयः साक्षादुक्तो- 20
ऽवगम्यतः ॥ तथा सुराः सर्वे देवाः, असुराश्च देवाः । सुर-
ग्रन्थेनासुराणां संप्रहणेऽपि प्रथमुपादानं लोकाद्व्याप्ता इति ज्ञातव्यम् ।

लोको हि देवेभ्यो दानवांस्तदिपचलेन पृथग्निर्दिशतीति । तेषा-
 मिन्द्राः स्वामिनस्तेषां तैर्वा संपूज्योऽभ्यर्चनीयः । तादृशैरपि
 पूज्यस्य मानवतिथ्यं कृत्वा चरकिञ्चरादिनिकरसेत्थलमातुषङ्गिक-
 मिति । अनेन पूजातिग्रय उक्तः ॥ तथा सङ्गता यथावस्थिता
 5 येषां जीवादयः पदार्थास्तेषां प्रकाशक उपदेशकः । अनेन
 वचनातिग्रय उक्तः ॥ तथा कृत्स्नानि संपूर्णानि घात्यघातीनि
 कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तेषां ह्ययः सर्वथा प्रलयः । तं
 कृत्वा परमं पदं सिद्धिं संप्राप्तः । एतेन कृत्स्नकर्मचयलक्षणा
 सिद्धावस्थाभिदधे । अपरे सुगतादयो मोक्षमवाप्स्यापि तीर्थ-
 10 निकारादिसंभवे भूयो भवमवतरन्ति । यदाह्वरन्त्ये ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मचयाभावात् । न हि
 तत्त्वतः कर्मचये पुनर्भवतारः । यदुक्तम् ।

15 दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगामुकानां
 प्रबलमोहविजृम्भितम् ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य

20 निर्वाणमण्यनवधारितभौरनिष्ठम् ।

सुक्तः स्वयं कृततनुश्च परार्थशूर-

कर्मचयप्रतिपत्तिरपि मोक्षराज्यम् ॥

इत्यस्य विस्तरेण । तदेवमेभिस्तुभिरतिशयैः स माथो
मुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेन अयणीयः, स एव स
परां सिद्धिं प्रापयति, न पुनरितरः सरागो भवेत्तत्परांश्च
देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ॥

ननु मा भूत्सुगतादिको देवः, जगत्स्रष्टा त्वीश्वरः 5
किमिति नाङ्गीक्रियते । तस्याधकप्रमाणाभावादिति ब्रूमः ।
अथास्त्येव तस्याधकं प्रमाणम् । चित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं, कार्य-
त्वात्, घटादिवत् । न चायमसिद्धो हेतुः, चित्यादेः सावयवत्वेन
कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथाहि । उर्वोपर्वततर्वादिकं सर्वं कार्यं,
सावयवत्वात्, घटवत् । नापि विरुद्धः, निश्चितकर्तृके घटादौ 10
कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिकः, निश्चिताकर्तृकेभ्यो व्योमा-
दिभ्यो व्यावर्तमानत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षागमा-
बाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं “घटकचादिदृष्टान्तदृष्टासर्व-
ज्ञत्वासर्वगतत्वकर्तृत्वादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्ट-
साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तस्य साध्यविकसो घटादौ 15
तथाभूतबुद्धिमतो ऽभावात्” इति, यतः साध्यसाधनयोर्विशेषेण
व्याप्तौ गृह्यमाणायां सकलानुमानोच्छेदप्रशङ्काः, किं तु सामान्ये-
नान्यथयतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते । तौ चानन्याद्व्याभि-
चाराच्च विशेषेषु गृहीतुं न शक्यौ । तेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रेण
कार्यत्वस्य व्याप्तिः प्रत्येतस्या, न शरीरित्वादिना । न चास्य कर्तृत्व- 20
सामर्थ्यां शरीरमुपयुज्यते, तद्व्यतिरेकेणापि ज्ञानेच्छाप्रयत्ना-
श्रवणेन च शरीरकरणे कर्तृत्वोपलभ्यते । अकिञ्चित्करस्यापि

- सहचरत्वमात्रेण कारणत्वे वञ्चितैकस्यापि धूमं प्रति कारणत्व-
 प्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां
 व्यस्तानां वाभावे कुलाक्षादावपि कर्तृत्वं नोपसृज्यते । प्रथमं हि
 कार्योत्पादककारणकलापज्ञानं, ततः करणेच्छा, ततः प्रयत्नः,
 5 ततः फलनिवृत्तिरित्यमोषां चयाणां समुदितात्मा मेव कार्य-
 कर्तृत्वे सर्वत्राव्यभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वात्सिद्धम् ।
 प्रयोगोऽत्र । ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलचित्तादिकार्यकर्तृत्वात् । यो
 हि यस्य कर्ता स तदुपादानाद्यभिज्ञः, यथा घटोत्पादकः
 कुलाक्षो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः । जगतः कर्ता चायम् । तस्मात्सर्वज्ञ
 10 इति । उपादानं हि जगतः पार्थिवायतैजसवायवीयलक्षणा-
 स्तत्त्वविधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्तात्मा,
 भोग्यं तत्त्वादि । न चैतदगमिष्यस्य चित्यादौ कर्तृत्वं संभव-
 त्यस्मादादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलाक्षादि-
 ज्ञानादिभ्यो विलक्षणत्वात् । एकत्वं च चित्यादिकर्तृत्वेक-
 15 कर्तृत्वमेकाधिष्ठाननियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रसिद्धा
 हि स्वपत्यादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महाप्राणादिकार्य-
 करणे प्रवृत्तिः । न च “ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां
 कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरुध्यते” इति वाच्यं, कादाचित्क-
 विचित्रसहकारिणामेव कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ
 20 निरोधासंभवात् । ननु चित्यादेर्वृद्धिमद्भेदकलेऽक्रियादर्शिनोऽपि
 मोक्षकृत्त्वमिति कृतबुद्धिरित्युच्यते, न चात्र सा कृत्यसमाना
 दृष्टा । अतो दृष्टान्तदृष्टस्य त्रैतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वम् ।

तद्व्ययुक्तं, यतः प्रामाणिकमितरं वापेक्षेदसुच्यते । यदीतरं,
तर्हि धूमादावप्यसिद्धलानुषङ्गः । प्रामाणिकस्य तु नासिद्धत्वं,
कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कार्त्तपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य चित्यादौ
प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः
कृतकाः, तावन्तः कृतबुद्धिमात्रान्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति, 5
स्यातप्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् ।
किं च बुद्धिमत्कारणभावो ऽचानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते ।
एतच्चायुक्तं, दृग्ज्ञानुपलब्धेरैवाभावसाधकलोपपत्तेः । न चेयमत्र
संभवति, जगत्कर्तुरदृग्ज्ञत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे
पिशाचादेरपि तत्प्रसङ्गः स्यादिति ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् चित्यादेर्बुद्धिमद्धेतु-
कत्वसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १ प्रागसतः
स्वकारणसत्तासमवायः २ कृतमिति-प्रत्ययविषयत्वं ३ विका-
रित्वं ४ वा स्यात् ॥ यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्त-
मानत्वं १ अवयवैरारभ्यमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति- 15
बुद्धिविषयत्वं ४ वा । तच्चाद्यप्येऽवयवसामान्येनानैकान्तिको ऽयं
हेतुः, तद्वावयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्यं च प्रोच्यते ।
द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुः । यथैव हि चित्यादेः कार्यत्वसाध्यं,
एवं परमाज्ञाद्यवयवारभ्यत्वमपि । तृतीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकः,
तस्य प्रदेशवत्त्वेऽयकार्यत्वात् । प्रसाध्यविध्यते चाद्यतोऽस्य प्रदेश- 20
वत्त्वं । यतुर्लोकसाधामपि तेनैवानेकान्तो न स्यात् निरवयवत्वं,
आपिलविरोधात्परमाणुवत् ॥१॥ नापि प्रागसतः स्वकारणसत्ता-

समवायः 'कार्यत्वं, तस्य नित्यत्वेन तत्तत्प्रणययोगात् । तत्तत्प्रणये
 वा कार्यस्यापि चित्वादेस्तदभित्यलानुषङ्गात्, कस्य बुद्धिमद्भेद-
 कत्वं साध्यते । किं च योगिनामग्रेसकर्मचये पञ्चान्तःपातिन्य-
 प्रवृत्तत्वेन भागाधिद्वोऽयं हेतुः, तत्प्रचयस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन
 5 सत्तास्त्रकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥ कृतमिति-प्रत्ययविषय-
 त्वमपि न कार्यत्वं, खननोत्प्रेषणादिना कृतमाकाशमित्य-
 कार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥ विकारित्व-
 स्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः, सतो वस्तुनो
 10 ऽन्यथाभावो हि विकारित्वम् । तच्चेष्टरस्याप्यसौत्यस्यापरबुद्धि-
 मद्भेदकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात्, अविकारित्वे चास्य कार्यकारित्व-
 मतिदुर्घटमिति ॥४॥

कार्यस्वरूपस्य विशयमाणत्वानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्य-
 त्वादित्ययं हेतुः । किं च । कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसि-
 15 द्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदासत्त्वात्कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गत-
 तद्वद्वेषादीनां कार्यत्वान्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्या-
 दीनां परमात्म्यान्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महेश्व-
 20 रारादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्भेदककल्प-
 मायामनवस्थापसिद्धान्तस्यानुषङ्गेति । अस्तु वा यथा कथंचिज्ज-
 गतः कार्यत्वं, तथापि कार्यमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तदि-
 25 शेषो वा । यस्याद्यः, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः,
 तेन समं व्याप्त्यसिद्धेः । किं तु कर्तृषामन्यस्य, तथा च हेतो-
 रकिञ्चित्कर्तृत्वं साध्यविरुद्धसाधनादिरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं

कृतबुद्ध्यादकम् । बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वम् । साहचर्यमाषेय
 च गमकत्वे बाष्पादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्या-
 त्मत्वादेः सादृश्यात्संसारिलकिंचिज्ज्ञत्वाखिलजगदकर्तृत्वानुमाप-
 कानुषङ्गः, तुल्याच्चेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः केनचिदं-
 ग्रेण साम्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न बाष्पादिः, 5
 तथा चित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ॥

अथ द्वितीयः, तर्हि हेतोरसिद्धत्वं कार्यविशेषस्याभावाद्भावे
 वा जीर्णकूपप्रासादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्यादकत्व-
 प्रसङ्गः । समारोपाच्चेति चेत्, सोऽप्युभयत्राविशेषतः किं न स्यात्,
 उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाविशेषात् ॥ अथ प्रामाणिकस्यास्त्वेवाच 10
 कृतबुद्धिः, ननु कथं तस्य तच्च कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनानुमा-
 नान्तरेण वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । तथाहि । सिद्धविशेषणाद्वे-
 तोरस्योत्थानं, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीय-
 पक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषणहेतोरेवोत्थानम् । तत्राप्यनुमाना-
 न्तरात्तत्सिद्धावनवस्था । तच्च कृतबुद्ध्यादकत्वरूपविशेषणसिद्धिः । 15
 तथा च विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । यदुच्यते “खातप्रतिपूरित-
 भूनिदर्शनेन कृतकानामात्मनि कृतबुद्ध्यादकत्वनियमाभावः”
 इति तदप्यसत्, तत्राहचिमभूभागादिसाहचर्यस्य तदनुत्पादकस्य
 सद्भावात्तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च चित्यादावप्यहचिमसंस्थान-
 साहचर्यमस्ति, येनाहचिमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्यु- 20
 पगमे चापसिद्धान्तप्रसङ्गः स्यादिति । कृतबुद्ध्यादकत्वरूपविशे-
 षणासिद्धेर्विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । सिध्यत्वा, तथाप्यसौ विरुद्धः,

- घटादाविव शरीरादिविशिष्टस्यैव बुद्धिमत्कर्तृरत्र प्रसाधनात् ।
 नन्वेवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतुनामनुपपत्तिरिति
 चेत् । न, धूमाद्यनुमाने मशानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः ।
 अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्न विबुद्धत्वमित्यप्युक्तं, दृश्यविशेष-
 5 साधारण्येव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नादृश्यविशेषाधारस्य,
 तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः, स्वरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृ-
 शात्कारणाद्यादृशं कार्यमुपपन्नं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यं, यथा
 यावद्भूर्मात्मकादङ्गेर्यावद्भूर्मात्मकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणा-
 त्प्रतिपन्ना तादृशादेव धूमात्तादृश्यस्यैवाग्नेरनुमानमिति, एतेन
 10 साध्यसाधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सर्वानुमानोच्छेद-
 प्रवृत्तिरित्याद्यपास्तं द्रष्टव्यमिति । तथाऽऽद्यप्रभवैस्तद्वद्वह्णादि-
 भिर्यन्त्रिभिर्कार्यं हेतुः । द्विविधानि कार्याण्युपलभ्यन्ते, कानि-
 चिद्विद्विमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तद्विपर्ययानि
 यथाऽऽद्यप्रभववह्णादीनि । तेषां पक्षीकरणादव्यभिचारे, स
 15 ग्रामस्तपुचलादितरतपुचवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गाच्च
 कश्चिद्धेतुर्न्यभिचारी स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तृ
 शक्यत्वात् । ईसरबुद्ध्यादिभिस्तव्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि
 समवायिकारणादीशरादिभिस्तबुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युप-
 गमे चानवस्था । तथा काष्ठात्तयापदिष्टस्यायं, अऽऽद्यप्रभवानुरादौ
 20 कर्तृभावस्याप्यवस्थावशात्, अग्नेरनुष्णत्वे साध्ये द्रष्टव्यवत् ।
 ननु तथाप्यदृश्य ईसर एव कर्तृरिति चेत् । तन्न, यतस्तत्र तत्सङ्गादौ
 ऽसादेवान्यतो वा प्रमाणास्तिभवेत् । प्रथमपक्षे चककम् ।

अतो हि तत्सङ्गाधे चित्ते ऽद्यादृशत्वेनानुपपन्नमिति॥ तत्सङ्गाधौ
 च काशात्प्रत्ययपदिष्टत्वाभावः, तत्तद्याशात्तत्सङ्गाधवसिद्धिरिति ।
 द्वितीयोपपत्तौ ऽप्युक्तः, तत्सङ्गाधवदेकस्य प्रमाणात्तरस्यैवाभावात् ।
 अस्तु वा तत्र तत्सङ्गाधः, तथाप्यस्यादृष्टत्वे शरीराभावः कारणं,
 विद्यादिप्रभावः, जातिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिः ।
 अशरीरत्वात्, सुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छा-
 प्रयत्नाश्रयत्वेन शरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमीक्षितमि-
 धानं, शरीरसंघर्षेणैव तत्प्रेरणोपपत्तेः, शरीराभावे सुक्तात्म-
 वत्तदसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याश्रयत्वमप्यसंभाव्यं, तदु-
 त्पत्तावस्थ निमित्तकरण्यात्, अन्यथा सुक्तात्मनोऽपि तदु-
 त्पत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य चादृशत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ
 दृश्येत । न खलु विद्याभूतां प्राशक्तिकमदृशत्वं दृश्यते, त्रिधा-
 यदिवत् । जातिविशेषोऽपि नादृशत्वे हेतुरेकस्य जातिविशे-
 साभावादनेकवक्तिनिष्ठत्वात्तस्य ॥

अस्तु वा दृश्यो ऽदृश्यो वाचौ, तथापि किं वक्ष्यमाणेषु १ 15
 ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नावत्त्वेन ३ तत्पूर्वकस्यापारेण ४ ऐश्वर्येण ५
 वा चित्त्वादेः कारणं स्यात् । तथाप्यपक्षे सुखाकादीनामपि जन-
 त्कर्तृत्वमनुपपद्यते, सत्ताविशेषात् । द्वितीये तु योगिनामपि कर्तृ-
 त्वापत्तिः । तृतीये ऽप्युक्तः, अशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्या-
 श्रयत्वप्रतिवेधान् । अतुर्थो ऽप्यसंभाव्यः, अशरीरस्य कायवाक्यत- 20
 त्वापरवत्त्वात्संभवात् । ऐश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वंनन्यद्वा । ज्ञातृत्वं
 चेत्, तत्किं ज्ञातृत्वमपि सर्वज्ञातृत्वं वा । आद्यपक्षे प्राप्तिवाच्यौ

- स्वाभेश्वरः; अस्मदाद्यन्यज्ञादलवत् । द्वितीये ऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव
 स्वाभेश्वर्यं, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं, तर्हि कुम्भकारादीना-
 मप्यनेककार्यकारिणामेश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्, इच्छाप्रयत्न-
 व्यतिरेकेणान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरे ऽभावात् ॥ किं चेश्वरस्य
 5 जगन्निर्माणे यथावृत्तिप्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ कल्पेन ३
 क्रीडया ४ निग्रहानुग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अथ-
 चविकल्पे कदाचिदन्यादृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये ज्ञात-
 ग्यज्ञानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति । अथेश्वरः
 किं करोति । पूर्वार्जितेरेव कर्मभिर्वशीकृता दुःखमनुभवन्ति ।
 10 तदा तस्य कः पुरुषकारः, अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्प-
 नया, जगतस्तदधीनतैवास्तु । चतुर्थपञ्चमयोस्तु रागद्वेषताभावः
 प्रसज्यते । तथाहि “रागवान्नीश्वरः क्रीडाकारिलाद्वास्तव-
 सत्ताया, अनुग्रहप्रदत्ताद्वाजवत्तया द्वेषवानसौ निग्रहप्रदत्तात्तद-
 देव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव
 15 स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु; किं तत्कर्तृकल्पनयेति । न कार्यत्वहेतु-
 नेद्विमनं कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वा-
 दचेतनोपादानत्वादभूतभावितादित्यादयोऽपि स्वयमुत्पाद्याः,
 तुल्याद्येपसमाधानत्वात् । किं च चित्यादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये
 प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुपप्ले-
 20 स्यतीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धृमात्पावकानु-
 माने ऽप्यथं दोषः, तच्च तार्थपाषाणदिविशेषाभारवक्तिमाच-
 क्षास्य भूतस्य दर्शनात् । नैवमप्य सर्वज्ञासर्वकर्तृविशेषाधि-

करणतत्त्वामान्येन कार्यत्वस्यासि व्याप्तिः, सर्वज्ञश्च कर्तुरतो
 ऽनुमानात्प्रागसिद्धेः । अविचारिणस्यामी बुद्धिमन्तमन्तरेणापि
 विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावनात्, स्वप्राद्यवस्थायामबुद्धिमत्पूर्व-
 स्थापि कार्यस्य दर्शनाच्चेति । काष्ठात्ययापदिष्टाच्चेति, प्रत्यचा-
 गमबाधितपचानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । 5
 प्रकरणसमाप्त्यामी, प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां हेत्वन्तराणां सङ्गा-
 वात् । तथाहि । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरुपकरणत्वात्,
 दण्डचक्रचौवराद्युपकरणरहितकुलालवत्, तथा व्यापिलादाकाश-
 वत्, एकत्वात्तददित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेष-
 णानि तद्व्यवस्थापनायानीयमानानि ग्रन्थं प्रति कामिन्या रूप- 10
 संपन्निरूपणप्रायास्यपकर्षणीयान्येव । विचारासहत्वाख्यापनार्थं तु
 किञ्चिदुच्यते । तत्रादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेत्यरे न घटते ।
 तथाहि । नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव चित्यादिकार्यकर्तृ-
 त्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि
 नित्यलक्षणभ्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युपगमे च सृष्टिसंहारा- 15
 दिविषयकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं
 वाच्यं, प्रतीतिविरोधात्, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादि-
 त्वादसदादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीय-
 ज्ञानादयो नित्या इत्यादि यद्वादि, तदपोहितसूत्रनीयम् ।
 सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन पाप्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्ये- 20
 श्चिद्व्याप्यसम्भिकर्वात्पक्षलेनातीन्द्रियार्थग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनु-
 मानेन, अप्रविचारिण्यप्राभावात् । ननु जगदैश्वर्यान्यवस्तुप-

- पत्तिरूपं तदस्त्विति चेत् । न, तेन सहाविनाभावाभावात्, जगद्दे-
 शिचक्ष्य सर्वज्ञं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवशेनोपपद्य-
 मानत्वात् । किं चायं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपसृज्यकरण-
 खेरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिष्ठेपकतो ऽस्य-
 ४ दादौश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा ब्रह्मामेक-
 कार्थकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेशितुरेकत्वकल्पना भोज-
 नादिव्यभयात् कृपणस्यात्यन्तवक्त्रभुजकलत्रमिन्द्रादियरित्यज-
 नेन शृङ्गारस्थानीयेवनतुष्टामाकलयति । अनेककौटिकासरचा-
 शतसंघाद्यत्वेऽपि शक्रमूर्धमधुष्कादिकार्याणामेकरूपतवाविगा-
 १० नोपलब्धात् । किं चेश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वे ऽभ्युपगम्यमाने
 शस्त्राणां प्रमाणेतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि । सर्व
 शस्त्रं प्रमाणमौश्वरप्रणीतत्वादितरप्रणीतशस्त्रवत् । प्रतिवाद्या-
 दिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामौश्वरादेशविधायित्वेन तत्प्रतिष्ठो-
 मात्परणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सृष्टिकरस्य
 १५ महेश्वरस्य कथंचिदपि सिद्धिः । ततः स्रष्टृत्वार्थप्रकाशकत्वादीत-
 राग एव सर्वज्ञो देवो देवत्वेनाभ्युपगमनार्हो नापरः कश्चि-
 दिति स्मितम् ॥

- अथ कल्पयन्ति जैमिनीयाः । इह हि सर्वज्ञादिविशेष-
 विशिष्टो भवदभिमतः कश्चापि देवो नास्ति, तद्वाचकप्रमाणा-
 २० भावात् । तथाहि । न तावदप्रत्ययं तद्वाचकं,
 संवत्स्रं वर्तमानं हि ऋक्षते चक्षुरादिना ।
 इति कल्पयन्ति ।

न चातुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवर्तनात् । न चात्मनः,
सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादास्यदत्तात् । न चोप-
मानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञ-
साधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ते-
रभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम् ।

5

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणात् ॥ इति ।

प्रयोगोऽयं । नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाणपञ्चकापान्नाशलात्,
खरविषाणवत् ॥

किं च । यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्पुटपाकादि- 10
प्रक्रियया विग्रोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरन्तरं
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वासर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मति-
स्तादृपि न, अभ्यासेन हि शृङ्गेक्षारतम्यमेव भवेन्न परमः प्रकर्षः,
न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतत्क्षारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकल-
लोकविवक्षुपक्षभ्यते । उक्तं च ।

15

दृग्दृशान्तरं व्योमो यो नासौत्पुत्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्नो ऽभ्यासशतैरपि ॥ १ ॥ इति ।

अपि च सर्वं वस्तुजगत् ज्ञेयं प्रमाणेन जानाति । किं प्रत्यक्षे-
द्योतं ज्ञयावम्भं सर्वैरेव प्रमाद्यैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सङ्घटित-
प्रतिबिम्बितार्थाद्विज्ञात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण, ननुज्ञावे प्रमा- 20
णाभावात् । नापि सर्वैरेव प्रमाद्यैः, तेषां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्
सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तेरिति ॥ अन्यथा । अनाद्यननः संचारः

तत्तद्वस्तुन्ययनन्तानि क्रमेण विदन्, कथमनन्तेनापि कालेन सर्ववेदी भविष्यति । किं च यथावस्थितवस्तुवेदित्वे ऽऽशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गः, तेषां यथावस्थिततया संवेदनात् । आह च ऽऽशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गस्यानिवारितः । इति ।

5 किं चातीतानागतवस्तुनि स किं स्वेन स्वेन रूपेण जानाति किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षतपत्तिः, अवर्तमानवस्तुग्राहितात्, स्मरणादिवत् । द्वितीये तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्त्यप्रसङ्गः, अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणात्, द्विचन्द्रादिवदिति ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्वाचकप्रमाणाभावात्” इति साधनं, तदसम्भूतं, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां सद्भावात् । तथाहि । ज्ञानतारतम्यं कचिद्विभ्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति । नायमधिष्ठो हेतुः, प्रतिप्राप्तिं प्रज्ञा-मेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलभ्येः । ततो

15 ज्ञानस्य सर्वान्तिमप्रकर्षेण भाव्यं, यथा परिमाणस्याकाशे । स च ज्ञानस्य सर्ववस्तुप्रकाशकलरूपो यच्च विभ्रान्तः स भगवान् सर्वज्ञः । ननु संताप्यमानपायस औष्ण्यतारतम्ये सत्यपि सर्वान्तिमवह्निरूपतापत्तिरूपप्रकर्षाद्दर्शनाद्विभ्रान्त्यर्थं हेतुरिति चेत् । न, यतो यो द्रव्यस्य सङ्गो धर्मो न तु सङ्कारिसम्बन्धः—

20 (सङ्गो ऽपि च यः स्थाय्ये विशेषमारभते)—यो ऽभ्यासक्रमेण प्रकर्षपर्यन्तमासादयति, यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रवन्धाहिता विगुह्यः न च पायसस्तापः सङ्गो धर्मः, किं तन्वादिषट्-

कारिष्यपेक्षः । तत्कथं तच्च तापो ऽभ्यस्यमानः परां काष्ठां
 गच्छेत् । अनन्ततापे प्रत्युत पाथसः परिचयात् । ज्ञानं तु
 जीवस्य सहजो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमाधत्ते । तेन तस्य
 निरन्तराभ्यासाद्विज्ञानाधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानात् प्रकर्षपर्यन्त-
 प्राप्तिर्नायुक्ता । एतेन “लङ्घनाभ्यास” इत्यादि निरस्तं, 5
 लङ्घनस्यासहजधर्मत्वात्, स्वाश्रये च विशेषाधानात्, प्रत्युत
 तेन सामर्थ्यपरिचयादिति । तथा जलधिजलपलप्रमाणादयः
 कस्यचित्प्रत्यक्षाः, प्रमेयत्वात्, घटादिगतरूपादिविशेषवत् । न च
 प्रमेयत्वमसिद्धं, अभावप्रमाणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेः । तथाहि ।
 प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तस्य हि वस्तुनो ऽभावप्रमाणविषयता 10
 भवताभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलपलप्रमाणादिषु प्रमाण-
 पञ्चकातिक्रान्तरूपमप्रमेयत्वं स्यात्, तदा तेऽव्ययभावप्रमाणविष-
 यता स्यात् । न चात्र तत्त्वे ऽपि सा संभविनीति । यस्य च
 प्रत्यक्षाः, स भगवान् सर्वज्ञ इति । तथास्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थ-
 सार्थसाक्षात्कारी, अनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवादविशिष्टदिग्देशका- 15
 लप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिपक्षपाद्युपदेशदायित्वात् । यो यदिपक्षे
 ऽनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवादुपदेशदायी स तस्यासाक्षात्कारी यथास्त्र-
 दादिः, अनुपदेशाक्षिप्त्वाविसंवादुपदेशदायी च कश्चित्, तस्यास-
 त्मासात्कारी ; तथाविधस्य श्रीसर्वज्ञ एवेति । यद्योक्तं “प्रमाणप-
 ञ्चकाप्रवृत्तेः सर्वज्ञस्याभावप्रमाणगोचरत्वं”, तदपि बाध्नाच्च, 20
 प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरसंभवात् । सा हि बाधकत्वेन स्यात्, न च
 सर्वज्ञे बाधकसंभवः । तथाहि । तद्बाधकं प्रत्यक्षं १ अनुमानं २

- आगमः ४ उपमानं ४ अर्थापत्तिर्वा ५ । तथाचः पक्षो न
 ज्ञेयान्, यतो यदि प्रत्यक्षं वस्तुनः कारणं व्यापकं वा स्यात्, तदा
 तन्नित्यसौ वस्तुनो ऽपि निवृत्तिर्धुक्त्तिमती, वज्रादिकारणवृत्त-
 तादिव्यापकनिवृत्तौ धूमलादिश्लिष्टात्मादिनिवृत्तिवत् । न
 5 चार्थव्यापकं कारणं, तदभावे ऽपि देशादिव्यवधाने ऽर्थस्य
 भावत् । नापि व्यापकं, तन्नित्यत्वावपि देशादिविप्रकृष्टवस्तु-
 नामनिवर्तमानत्वात् । न चाकारणव्यापकनिवृत्तावकार्याव्याप्य-
 निवृत्तिरूपप्रज्ञातिप्रसङ्गेरिति । नाप्यनुमानं तद्वाचकं, धर्मि-
 साध्यधर्मसाधनानां स्वरूपाधिष्ठेः । तत्र हि धर्मित्वेन किं
 10 सर्वज्ञो ऽभिप्रेतः १ सुगतादिः २ सर्वपुरुषा वा ३ । यदि
 सर्वज्ञः, तदा किं तत्र साध्यमसत्त्वं १ असर्वज्ञत्वं वा २ ।
 यद्यसत्त्वं किं तत्र साधनमनुपपन्नो १ विबुधविधिः २
 वस्तुलादिकं ३ वा । यद्यनुपपन्नः किं सर्वज्ञस्योत १ तत्का-
 रणस्य २ तत्कार्यस्य ३ तद्व्यापकस्य ४ वा । यदि सर्वज्ञस्य,
 15 सो ऽपि किं स्वसंबन्धी १ सर्वसंबन्धी २ वा । स्वसंबन्धी
 चेत्किर्विशेषः १ यतोपसम्भिसत्त्वप्राप्तत्वविशेषो २ वा ।
 आद्ये परस्मिन्विशेषादिभिरनैकान्तिको ऽनुपपन्न्यादिति चेत्तुः,
 तेषामनुपपत्तेः ऽप्यवस्थानभुपगमात् । नाप्युपसम्भिसत्त्वप्राप्त-
 त्वविशेषः, सर्वं सर्वज्ञं च सर्वज्ञभावसाधनत्वाभावप्रसङ्गात् ।
 20 न हि सर्वव्यापकत उपसम्भिसत्त्वप्राप्तत्वं घटते, कश्चित्कदा-
 चिद्वस्तुनोपसम्भिसत्त्वप्राप्तत्वाभावः । एतेन सर्वसंबन्धिसत्त्वो
 ऽपि व्यप्राप्नोति । किं चापिदुः सर्वसंबन्धमनुपपन्नो ऽसर्वज्ञः

प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । न खलु सर्वात्मनां तज्ज्ञानानां ' चाप्रति-
 पत्तौ तत्संबन्धी सर्वज्ञानुपलब्धः प्रतिपत्तुं शक्यः । नापि
 कारणानुपलब्धः, तत्कारणस्य ज्ञानावरणादिकर्मव्यवस्थानुमाने-
 नोपलब्धात् । एतत्साधकं चानुमानं, युक्तयस्यापि वक्ष्यन्ते ।
 कार्यानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तत्कार्यस्याविवक्षाद्यागमस्योपलब्धेः । 5
 व्यापकानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तद्व्यापकस्य सर्वार्थसाक्षात्कारित्वस्या-
 नुमानेन प्रतीतेः । तथाहि । अस्ति कश्चिद्व्यवस्थासाक्षात्कारी,
 तद्गृहणस्तत्भावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्गृहणस्त-
 भावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धकं तत्तत्साक्षात्कारि, यथापगतति-
 मिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारौति नानुपलब्धादिति 10
 साधनं सर्वज्ञाभावं साधयति ॥ विरुद्धविधिरपि साक्षात्परंपरया
 वा सर्वज्ञाभावं साधयति । प्रथमपक्षे सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्ध-
 सासर्वज्ञत्वस्य कश्चित्कदाचिद्विधानात्सर्वत्र सर्वदा वा । तच्चाद्य-
 पक्षे न सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावः सिध्येत् । यच्चैव हि तद्विधानं तच्चैव
 तदभावः, नान्यत्र । न हि कश्चित्कदाचिद्विधाने सर्वत्र 15
 सर्वदा वा तद्व्यापकविरुद्धश्रीताभावो दृष्टः । द्वितीयो ऽप्ययुक्तो
 ऽर्वागदृष्टः, सर्वत्र सर्वदा वा सर्वज्ञत्वविरुद्धासर्वज्ञत्वविधेरसंभवात् ।
 तत्संभवे च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तेः सिद्धं नः समीहितम् । परंपर-
 यापि किं तद्व्यापकविरुद्धस्य १ तत्कारणविरुद्धस्य २ तत्कार्य-
 विरुद्धस्य ३ वा विधिः सर्वज्ञाभावमादिशेत् । न तावद्व्यापक- 20
 विरुद्धविधिः । न हि सर्वज्ञस्य व्यापकमखिलार्थसाक्षात्कारित्वं,
 तेन विरुद्धं तद्व्याप्तात्कारित्वं नियतार्थपाहितं वा । तस्य च

- विधिः कश्चित्कदाचित्तदभावं साधयेत् पुनः सर्वत्र सर्वदा वा, तुषारस्य ग्रन्थापकग्रीतविद्वद्वाग्निविधानात्, कश्चित्कदाचित्तुषार-
स्यग्रनिषेधवत् । कारणविद्वद्विधिरपि कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञा-
भावं साधयेत्, न सर्वत्र । सर्वज्ञस्य हि कारणमग्रवैकर्मकस्य ।
- 5 तद्विद्वदस्य कर्माच्चयस्य च विधिः कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभा-
वसाधकः, रोमहर्षादिकारणग्रीतविद्वद्वाग्निविधानात्, कश्चित्क-
दाचिच्छीतकार्थरोमहर्षादिनिषेधवत् । न पुनः साकल्येन,
सकलकर्माप्रचयस्य साकल्येन संभवाभावात्, कश्चिदप्यात्मनि
तस्यापि प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि विद्वद्व्यवसायविधिः ।
- 10 सर्वज्ञत्वेन हि विद्वद्दं किञ्चिज्ज्ञानम् । तत्कार्यं निश्चयार्थविषयं
वचः, तस्य विधिः । स च न सामर्थ्येन सर्वज्ञाभावं साध-
येत् । यत्रैव हि तद्विधिसत्त्वेनास्य तदभावसाधनसमर्थत्वात्,
ग्रीतविद्वद्वदनकार्थधूमविशिष्टप्रदेश एव ग्रीतस्यग्रनिषेधवत् ।
तस्य विद्वद्विधिरपि सर्वविदो साधकः ॥ नापि वक्तृत्वादिकं,
- 15 सर्वज्ञसत्त्वानभ्युपगमे तस्यातुपपत्त्यासिद्धत्वात्, तदुपपत्तौ च
संवचनविरोधो नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिधर्मोपेतश्चेति । तस्य
सर्वज्ञस्यासत्त्वं कुतो ऽपि हेतोः साधयितुं शक्यम् ॥ नाप्यसर्व-
ज्ञत्वं साध्यं सर्वज्ञो ऽसर्वज्ञ इत्येवं, विरोधस्यात्राप्यविशिष्टत्वात् ।
किं चासर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञस्य प्रमादविद्वद्धार्यवक्तृत्वं १
- 20 तद्विपरीतं १ वक्तृत्वमात्रं २ वा हेतुत्वेन विवक्षितम् ।
प्रथमो ऽविद्वद्वो हेतुः, सर्वज्ञस्य तथान्वयार्थवक्तृत्वासंभवात् ।
द्वितीयप्रपञ्चे च विद्वद्वः दृष्टेष्टाविद्वद्धार्यवक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वे

सत्येव संभवात् । तृतीयपक्षे ऽप्यनैकान्तिकः, वक्तृत्वमात्रस्य
सर्वज्ञत्वेन विरोधासंभवात् ॥ एतेन सुगतादिधर्मिष्वो ऽपि
प्रत्याख्यायि, प्रोक्तदोषानुषङ्गाविशेषात् । किं च प्रतिनियतसुग-
तादेः सर्वज्ञतानिषेधे ऽन्येषां तदिधिरवश्यंभावी, विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुष्ठानान्नरीयकत्वात्, “अथमब्राह्मणः” इत्यादिवदिति ॥ 5
अथ सर्वपुरुषानुररीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते । तच्च,
विपक्षान्तस्य व्यतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविषयस्यावृत्तिकत्वात् सर्वज्ञो
ऽपि भविष्यति वक्तव्यमिति । तस्मान्नुमानं सर्वज्ञबाधकम् ॥

नाप्यागमः । स हि पौरुषेथो ऽपौरुषेथो वा । न तावद- 10
पौरुषेयः, तस्याप्रामाण्यात्, वचनानां गुणवदङ्गधौनतया प्रामा-
ण्योपपत्तेः । किं चास्य कार्य एवार्थं प्रामाण्याभ्युपगमाच्च
सर्वतः स्वरूपनिषेधे प्रामाण्यं स्यात् । न चाग्नेषज्ञानाभावसाधकं
किंचिदेद्वाक्यमस्ति, “हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः” इत्यादिवेद्वाक्यानां
* तद्व्यतिपादकानामनेकशः श्रवणात् ॥ 15

नाप्युपमानं तद्बाधकम् । तत्स्वरूपमानोपमेयधोरस्यस्यते
इति गोगवधवत् स्यात् । न चाग्नेषपुरुषाः सर्वज्ञस्य केनचिद्वृष्टाः,
येन “अग्नेषपुरुषवत्सर्वज्ञः सर्वज्ञवदा ते” इत्युपमानं स्यात् ।
अग्नेषपुरुषद्वष्टौ च तस्यैव सर्वज्ञतापत्तिरिति ॥

नाप्यर्थापत्तिस्तद्बाधिका, सर्वज्ञाभावमन्तरेणातुपपद्यमानस्य 20
कक्षावर्षसाभावात्, वेदप्रामाण्यस्य च सर्वज्ञे सत्येवोपपत्तेः । न
हि गुणवदङ्गधौनभावे वचसां प्रामाण्यं षटत इति न सर्वज्ञे
बाधकसंभवः । तद्भावे च प्रमाणपक्षकामवृत्तिरप्यविह्वला । तथा

यद्युक्तं “प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्याभावप्रमाणविषयित्वं”, यद्ययनेका-
 न्तिकं, हिमवत्यस्यपरिमाणपिशाचादीनां प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ता-
 वयभावप्रमाणगोचरत्वाभावादिति “प्रमाणपञ्चकं यच्च” इत्या-
 द्यपाक्षं द्रष्टव्यम् ॥ यच्चोक्तं “सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन”
 5 इत्यादि, तदप्ययुक्तं, सकलज्ञानावरणविक्षयोत्याविकलमेवज्ञा-
 लोकेन सकललोकालोकादिवस्तुवैतृत्वात्सर्वज्ञस्येति । यच्चोक्तं
 “अश्रुत्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यक्षरूपमात्रमेव
 व्यनक्ति, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्
 जिज्ञेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तटस्थतयैव वेदनं, न तु
 10 भवद्वत्तज्ज्ञापारसापेक्षं वेदनमिति । यद्यप्यवादि “कालतो-
 ऽनाद्यनन्तः संसारः” इत्यादि, तदप्यसम्भक्, युगपत्संवेदनात् ।
 न च तदसंभवि दृष्टत्वात् । तथाहि । यथा स्मभ्यस्तसकलज्ञा-
 स्त्वार्यः सामान्येन युगपत्प्रतिभासते, एवमशेषविशेषकक्षितो
 ऽपि । यथा चोक्तम् ।

15 यथा सकलज्ञास्त्वार्यः स्मभ्यस्तः प्रतिभासते ।

मनश्चेकचणेनैव तथानन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥ इति ॥

यच्चोक्तं “अतीतानागत” इत्यादि, तदपि स्वप्रणेतुरज्ञानि-
 त्वमेव ज्ञापयति, यतो यद्यपीदानीं तनकासापेक्षयातीतानागत-
 वस्तुनी ज्ञयती, तथापि यथातीतमतीतकाले ऽवर्तिष्ट यथा च
 20 भावि वर्तिष्यते, तथैव तद्योः साक्षात्कारित्वेन न कश्चनापि
 दोष इति सिद्धः । सुखादिवस्तुनिक्षिप्तासंभवद्वाधकप्रमायत्नात्
 सर्वज्ञ इति ॥

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति । ननु भवतु सुनिश्चितासंभव-
 द्वाधकप्रमाणत्वात्सर्वज्ञसिद्धिः । किं त्वस्य कवक्षाहार इति न
 नृत्थामहे । तथाहि । केवलिनः कवक्षाहारो न भवति,
 तत्कारणाभावात्, न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः, अति-
 प्रसङ्गे । न च तत्कारणाभावो ऽसिद्धः, आहारादाननिदान- 5
 भूते वेदनादिषट्क एकस्यापि, तस्य केवलिन्यभावात् । तथाहि ।
 न तावत्तस्य वेदनोत्पद्यते, तदैदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् ।
 सत्यामपि वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अगन्तवीर्यत्वात् ।
 वैद्यावृत्त्यकरणं तु भगवति चैलोक्यपूज्ये न संभवत्येवेति । ईर्ष्या-
 पथं पुनः केवलज्ञानावरणक्षयात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु 10
 तस्य यथाख्यातचरित्रिणो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च नाहार-
 कारणो भवति । प्राणवृत्तिरपि तस्यानपवर्त्यायुद्धान्तवीर्यत्वा-
 क्षान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्वपगतः, निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं
 केवलिनः कावक्षिकाहारो वज्रदोषदुष्टत्वाच्च घटतु इति ॥

अत्रोच्यते । तच्च क्षणावदूचानं “तत्कारणाभावात्” इति 15
 साधनं, तदसिद्धं, आहारकारणस्य वेदनीयस्य केवलिनि तथैव
 सङ्गत्वात् । तथा च किमिति सा शरीरौ स्थितिः प्राक्कमी न
 स्यात् । प्रयोगो ऽत्र । स्यात्केवलिनो भुक्तिः, समपसामपौकत्वात्,
 पूर्वभुक्तिवत् । सामपौ चेयं पर्याप्तत्वं वेदनीयोदय आहारपक्ति-
 निमित्तं तेजशशरीरं दीर्घायुदं चेति । सा च समयापि केवलिनि 20
 समक्षि । यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते, तदप्यना-
 गमिकमयुष्मियुक्तं च, आगमे ऽत्यन्तसातोदयस्य केवलिनि प्रति-

- पादमात् । शुक्तिरपि, यदि घातिकर्मचयाञ्जनादयस्तस्य भवेयुः
 वेदनीयोद्भवाद्याः शुभः किमायातं येनाद्यौ न भवति । न
 तथोन्मत्तायातपथोरिव सङ्गानवस्थानलक्षणो भावाभावयोरिव
 परस्परपरिहारलक्षणो वा कश्चिदिरोधो ऽस्ति सातासातयोर-
 5 नासुहृतेपरिवर्तमानतया सातोदयवत् असातोदयो ऽप्यस्तीत्यन-
 न्यवर्धने सत्यपि ग्ररीरबलापचयः सुदुर्लभपीडा च भवत्येव ।
 न साधारणदृष्टे तस्य किंचित्पृथक्ते केवलमाहोपुद्गलिकामा-
 नेवेति । यदुच्यते “वेदनीयस्योदीरणाभावात् प्रभूततरपुद्गलो-
 दयाभावः, तदभावाच्चात्यन्तं पीडाभावः” इति, तदुक्तं,
 10 तुर्यादिगुणस्थानकेषु वेदनीयस्य गुणश्रेणीसङ्ख्यावात्, प्रचुरपुद्ग-
 लोदये सत्यपि तत्कृतपीडाफलस्यैव दर्शनात्, जिने सातोद-
 यवत्, प्रचुरपुद्गलोदयाभावे ऽपि तीव्रप्रदर्शनाच्चेति । यदु-
 च्यते “आहाराकाङ्क्षां चतुः, सा च परिग्रहबुद्धिः, सा च
 मोहनीयविकारः, तस्य आपगतलात्केवलिनो न शुक्तिः” इति,
 15 तदसम्भवं, यतो मोहनीयविपाकात्सुखं भवति, तद्विपाकस्य
 प्रतिपक्षभाक्त्वात्निवर्तमानत्वात्, क्रोधादीनां तद्योपरमोपलब्धेः ।
 तदुक्तं “उवसनेषु हृषे कोहं” इत्यादि । न च सुदेदनीयं
 तद्विपक्षभाक्त्वात् निवर्तमानं दृष्टम् । अतो न मोहविपाक-
 स्यभावा बुद्धिर्दिति । एतेन यदुच्यते
 20 “अपवर्त्यते कृतार्थं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।”
 “जगदुपकृतावननं वीर्यं किं गतदयो शुक्तिः ॥”
 इत्यादिभिः श्रुतिभिः, एवंविधौदारिकत्वादिषामपीडान्नामेव

स्थावस्थाद्यामपि केवलिनो ऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तराद्य-
 थाभावाच्छ्रद्धास्य . भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । यतः,
 किं तथायुक्त्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्षां ज्ञानानां काष्ठी-
 द्वाभिः स्यात्, येन भुक्तिः । तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्म-
 कारणमेवमाहारो ऽपि, यथासिद्धिगतेष्वुपरतक्रियाध्यानचर- 5
 मन्त्रणः कारणं, एवं सम्यक्त्वादिकमपीति, अगन्तवीर्यतापि
 तस्याहारग्रहणे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि
 विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति, एवमाहारक्रि-
 यापि, विरोधाभावात् । न च बलवन्तरस्य वीर्यवतो ऽप्यौघवी-
 रुद्भुभिचारान् । किं चागमो ऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपाद- 10
 यति । तथाहि तत्त्वार्थसूत्रम् [८, ११] । “एकादश जिने”
 इति । व्याख्या । एकादश परीषदाः सुत्तिपासाग्रीतोष्णार्द्रशम-
 श्रकचर्याग्रव्यावधरोगदृष्टसर्गमलाख्या जिने केवलिनि
 भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनौघस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च
 कारणानुच्छेदे कार्यस्योच्छेदः संभाव्यते, अतिप्रसक्तेः । अत एव 15
 केवलिनि सुदेदनीयपौषा संभाव्यते, किं तस्यावगन्तवीर्यत्वाच्च
 विज्ञेयत्वमवति, न चाद्यौ निहितार्थो निःप्रयोजनमेव पौषां
 सहेते, न च ग्रस्यते यत्तु “एवंभूतमेव भगवतः शरीरं, यदुत
 सुपीडया न बाध्यते” इति, अनुमानेन तस्यास्य चिह्नत्वात् ।
 तथाहि । केवलिशरीरं सुदादिना पीयते, शरीरत्वात्, 20
 असादासिद्धितशरीरवत् । तथा । यथा तच्छरीरं स्वभावेन
 प्रक्षेदादिरहितं, एवं प्रक्षेपाहाररहितमपीत्यपकर्षणौघमेव, अत्र

- माणकत्वात् । तदेवं देशो न पूर्वकोटिकास्य केवलिस्थितेः
 सभवादौदारिकशरीरस्थितेः यथायुष्मन् कारणमेवं प्रक्षेपाहारो
 ऽपि । तथाहि । तैजसशरीरेण बद्धतत्त्वाभ्यवृत्तस्य स्वपर्याप्त्या
 परिणामितस्योत्तरोत्तरपरिणामक्रमेणौदारिकशरीरपरिणामनेन
 5 प्रकारेण शुद्धब्रह्मो भवति । वेदनौयोदये चेयं समवापि
 सामग्री भगवति केवलिनि संभवति । ततः केन हेतुनासौ न
 भुङ्क्ते इति । न च घातिषतुष्टस्य शुद्धेदनौयं प्रति सहका-
 रिकारणभावो ऽस्ति येन तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति
 सिद्धा केवलिभुक्तिः । तथा प्रयोगश्चात्र । केवलिनः प्रक्षेपा-
 10 हारो भवति, कवलाहारकेवलितयोरविरोधात्, घातवेदनौ-
 यवदिति । इति केवलिभुक्तिव्यवस्थापनस्थलमिति ॥
 अथ तत्त्वान्याह ।

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरो ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

- 15/ व्याख्या ॥ चेतनालक्षणो जीवः, तदिपरीतलक्षणस्तज्जीवः ।
 धर्माधर्माकाशकाशपुद्गलभेदेन तस्यै पञ्चधा व्यवस्थितः । अन्-
 योरेव इयोर्जगद्वर्तिनः सर्वे ऽपि भावा अन्तर्भवन्ति । न हि
 ज्ञानादयो रूपरासदयस्य इत्यगुणा उत्क्षेपणादीनि च कर्माणि
 सामान्यविशेषसमवायाश्च जीवाजीव्यतिरेकेणात्मस्थितिं लभन्ते,
 20 तद्भेदेऽज्ञानात्तत्त्वेषामनुपलब्धात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः,
 अन्यथा तदस्यप्रसङ्गात् । बौद्धादिपरिकल्पितदुःखादितत्त्वानि

जीवाजीवाभ्यां पृथग्जात्यकारतया न वक्तव्यानि, जीवाजीवरा-
 श्मिद्वयेन सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वात्, तद्व्याप्तस्य ग्रग्रष्टगुण-
 त्वात् ॥ तर्हि पुच्छपापास्रवादीनामपि ततः प्रथगुपादानं न
 युक्तिप्रधानं स्यात्, राशिमिद्वयेन सर्वस्य व्याप्तत्वादिति चेत् । न,
 पुच्छादीनां विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्, आस्रवादीनां सकारण- 5
 संवारमुक्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा पृथगुपादानस्यादुष्टता । यथा च
 संवरनिर्जरयोर्मोक्षहेतुता आस्रवस्य बन्धननिबन्धनत्वं पुच्छापुच्छ-
 दिभेदबन्धस्य च संवारहेतुत्वं तथागमात्प्रतिपत्तयम् । तच्च पुच्छं
 शुभाः कर्मपुद्गलाः ३ । त एव त्वशुभाः पापं ४ । आस्रवति
 कर्म यतः स आस्रवः कायवाक्शब्दोच्चापारः, पुच्छापुच्छहेतुतया 10
 चासौ द्विविधः १ । आस्रवनिरोधः संवरः, गुप्तिषमितिधर्मानु-
 प्रेक्षादीनां आस्रवप्रतिबन्धकारित्वात् ; स च द्विविधः सर्वदेय-
 भेदात् ६ । योगनिमित्तः सकषायस्यात्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः
 संक्षेपविशेषो बन्धः । स च सामान्येनैकविधो ऽपि प्रकृतिस्थि-
 त्यनुभागप्रदेशभेदेन चतुर्धा, पुनरेकैको ज्ञानावरणादिमूल- 15
 प्रकृतिभेदाददृष्टा, पुनरपि मत्यावरणादितदुत्तरप्रकृतिभेदादने-
 कविधः । अयं च कश्चित्तीर्यकरत्वादिकलनिर्वर्तकलाग्रप्रस्ताः,
 अपरस्य गारकादिकलनिर्वर्तकलादग्रप्रस्ताः, प्रप्रस्ताग्रप्रस्तापरिष्ठा-
 मोद्भूतस्य कर्मणः सुखदुःखसंवेदनीयकलनिर्वर्तकत्वात् ७ ।
 चात्मसंग्रहकर्मनिर्जरणकारणं निर्जरा सादृशविधतपोरूपा । सा 20
 शोकादृष्टा एकाद्यानरूपा “तपसा निर्जरा च” [तत्त्वार्कसंग्रहः ८, ३]
 इति वचनात्, आगस्य ज्ञानरतपोरूपत्वात् ८ । विनिर्मुक्त्ये-

वन्धनस्य प्राप्तमिजस्वरूपस्यात्मनो लोकात्नेऽवस्थानं मोक्षः,
वन्धविप्रयोगो मोक्ष इति वचनात् । ८ ॥ तानि नवसंस्थानि
तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ॥

अथ शास्त्रकार एव तत्त्वानि क्रमेण व्याख्याति । तच्च
5 यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात् प्रथमं जीवतत्त्वमाह ।

तच्च ज्ञानादिधर्मैभ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।

शुभाशुभकर्मकर्ता मोक्ता कर्मफलस्य च ॥ ४८ ॥

चैतन्यलक्षणो जीवो यश्चैतद्विपरीतवान् ।

अजीवः स समाख्यातः पुण्यं सत्कर्मपुत्रलाः ॥ ४९ ॥

10 युग्मम् ॥ तचेति निर्धारणार्थः । ये ज्ञानदर्शनचारित्र्यसुखदुः-
खवीर्यभयाभयत्वसत्त्वप्रमेयलद्रव्यलप्राणधारिलक्रोधादिपरिणत-
त्वसंसारिलसिद्धलपरवस्तुव्यावृत्तलादयः स्वपरपर्याया जीवस्य
भवन्ति, ते ज्ञानादयो धर्मा उच्यन्ते । तेभ्यो जीवो न भिन्नो
नाप्यभिन्नः, किं तु जात्यन्तरतया भिन्नाभिन्नः । यदि हि

15 ज्ञानादिधर्मैभ्यो जीवो भिन्नः स्यात्, तदा “अहं जानामि”,
“अहं पश्यामि”, “अहं ज्ञाता”, “अहं द्रष्टा”, “अहं सुखितः”,
“अहं भयः” चेत्याद्यभेदप्रतिभासो न स्यात् । अस्ति च सर्वप्राणिनां
सो भेदप्रतिभासः । तथा यद्यभिन्नः स्यात्, तदा “अहं धर्मी”,
“एते धर्माः” इति भेदबुद्धिर्न स्यात् । अस्ति च सा । अथवा-

20 भिन्नतायां ज्ञानादिसर्वधर्माणामैकं स्यात्, एकजीवाभिन्नलात् ।
तथा च “मम ज्ञानं मम दर्शनं चास्ति” इत्यादिज्ञानादिभियो-
भेदप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च सा । ततो ज्ञानादिधर्मैभ्यो

भिन्नाभिन्न एवाभ्युपगम्यः । अनेन धर्मधर्मिणोर्वैशेषिकाद्यभि-
मतं भेदैकान्तं सौगतस्वीकृतं चाभेदैकान्तं प्रतिक्षिपति, सौग-
तेनापि बुद्धिचणपरंपरारूपस्यात्मनो धर्मत्वेन स्वीकारात् ॥
तथा विविधं वर्तनं विवृत्तिर्नरामरादिपथाधाम्नरानुसरणं,
तद्वान् विवृत्तिमान् । अनेन भवान्तरगामिनमात्मानं प्रति 5
प्रतिप्रतिपक्षांश्चार्वाकान् कूटस्थनित्यात्मवादिनो नैयायिकादीन् वि-
रस्यति ॥ तथा शुभाशुभानि कर्माणि करोतीति शुभाशुभ-
कर्मकर्ता ॥ तथा स्वकृतस्य कर्मणो यत्फलं सुखादिकं, तस्य
साक्षाद्भोक्ता च । चकारो विशेषणानां समुच्चये । एतेन विशेष-
णद्वयेनाकर्तारमुपचरितवृत्त्या भोक्तारं चात्मानं मन्यमानानां 10
सांख्यानानां निरासः ॥ तथा चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगात्मकं
लक्षणं स्वरूपं यस्य, स चैतन्यलक्षणः । एतेन जडस्वरूपो नैया-
यिकादिसंमत आत्मा व्यवच्छिद्यते । एवंविशेषणो जीवः
समाख्यात इत्यत्रापि संबन्धनीयमिति ॥

अत्र चार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा । इह कायाकारपरिणतानि 15
चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते । न पुनस्तेभ्यो व्यति-
रिक्तो भवान्तरयाची यथोक्तलक्षणः कश्चनाप्यात्मा, तत्सद्भावे
प्रमाणाभावात् । तथाहि । भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रवर्ततेतानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनिधयेन्द्रिय-
संबद्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च 20
“अटमहं वेद्मीत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः प्रति-
भाति” इत्यभिधानत्वं, तस्य “सूक्ष्मोऽहं” “कृशोऽहं” इत्यादि-

- बह्वर्णवस्तुषयः सटीकः । न खलु तत्प्रत्ययस्यात्मासम्बन्ध-
त्वमसि, आत्मनि स्वीक्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटमहं
वेत्ति” इत्यस्यापि प्रत्ययस्य न ग्रहीरादन्वो भवत्परिकल्पितः
कल्पनाप्यात्मासम्बन्धत्वेन खल्वेऽपि प्रतीयते । अप्रतीतस्यापि
5 कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनिधित्वस्यवस्थाया अभवत् स्यात् ।
न च “अणुरूपस्य ग्रहीरस्य घटादेरिवाहंप्रत्ययोऽनुपपन्नः”
इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । न च “सा
चेतना जीवकर्तृका” इति वाच्यं, तस्याप्रतीतत्वात् । तत्कर्तृत्व-
मध्यमं, खलुप्यादेरपि तद्वत्तत्वात् । ततः प्रविष्टत्वाच्चर्हीरस्यैव
10 चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च ।
प्रयोगश्चायं । यत्खलु यस्यान्वयव्यतिरेकावतुक्रोति तत्तस्य
कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । ग्रहीरस्यान्वयव्यतिरेकावतुक्रो-
रोति च चैतन्यम् । तस्यान्तर्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
गम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चायं विद्येते, इति
15 ग्रहीरे चैतन्योपपत्त्यर्थे, अस्ति चानुपपत्त्यर्थे । न च “वृत्तग्रहीरे
चैतन्यानुपपत्त्यर्थेऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमधिगम्यं” इति वाच्यं,
वृत्तावस्थायां वायुतेजशोरभावेन ग्रहीरस्यैवाभावात्, विप्रिष्ट-
भूतसंयोगस्यैव ग्रहीरत्वप्रतिपादनात् । न च ग्रहीरकारमात्रे
चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, विप्रिष्टव्यतिरेकानुविधायित्वमधिगम्यं चैतन्योत्पत्ति-
20 प्रसङ्गात् । ततः सिद्धं ग्रहीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्य-
व्यतिरेकग्रहीर एवाहंप्रत्ययोऽप्यस्ति, प्रविष्टा । इति न प्रत्यय-
प्रमेयं, प्रमाणा । ततश्चाधिक्यमात्र एव । ग्रहीरस्यैव

नास्मात्मा, चक्षुःप्रत्यक्षत्वात् । यद्यस्मात्प्रत्यक्षं तत्रास्ति,
यथा खपुष्पम् । यथास्ति तत्रप्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घटः ।
अथवाऽपि ह्यप्रत्यक्षाः किं तु घटादिकार्थतया परिणतास्ते
प्रत्यक्षलक्षणांति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावसु-
पगच्छति । अतोऽचात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्य- 5
भिचार इति ॥ १ ॥ तथा नाप्यनुमानं भूतव्यतिरिक्तात्मभङ्गादे-
प्रवर्तते, तस्याप्रमाणत्वात्, प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षबाधितप्रयोगान-
न्तरं प्रयुक्तत्वेन हेतोः कास्मात्प्रत्यापदिष्टत्वात् । प्रतीत्यतिरि-
क्तात्मपक्षो हि प्रत्यक्षेणैव बाध्यते । किं च । सिद्धिप्रतिषेध-
स्मरणपूर्वकं ह्यनुमानम् । यथा । पूर्वं महानसादावग्निधूमसंश्लि- 10
ष्टिप्रतिषेधोऽप्यव्यतिरेकवन्तमविनाभावसंश्लेषेण गृहीतः । तत-
स्तत्तरकाशं कश्चित्कान्तारपर्वतमितत्वादौ गगनावलम्बिनौ धूम-
शेषामवशोक्ता प्राग्गृहीतसंबन्धमनुसरति । तद्यथा । यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्र वक्रिमद्राक्षं, यथा महानसादावौ । धूमस्तत्र
वृक्षते । तस्मादग्निनापीह भवितव्यमित्येवं सिद्धपक्षसंबन्धस्मर- 15
णायां तत्र प्रमाता उतक्षुब्धमवगच्छति । न चैवमात्माना
किंकिना सार्धं कस्यापि सिद्धस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति,
यतस्तत्संबन्धमनुसरतः पुनस्तत्सिद्धदर्शनाज्जीवे च प्राप्ताः स्यात् ।
यदि पुनर्जीवसिद्धयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात्, तदा
जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्यानुमानवैयर्थ्यं स्यात्, यत एव जीव- 20
सिद्धिरिति । न च वक्तव्यं “सामान्यतोऽप्युदात्तमानादादित्यतस्ति-
ष्ठति” इति, यथा गतिमानादित्यो देवान्तरगतिसंश्लेषात्,

- देवदत्तवत्” इति, यतो ह्यन्त देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका प्रत्यक्षेणैव निश्चिता । सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमत्र कश्चिदपि दृष्टान्ते जीवसत्तेनाविनाभूतः कोऽपि हेतुरर्थ्येषोपलक्ष्यत
- 5 इत्यतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात्तद्वतिरिति ॥ ९ ॥ तथा नाप्यागमगम्य आत्मा । अविसंवादिवचनाप्रप्रणीतत्वेन ज्ञागमस्य प्रामाण्यम् । न चैवंभूतमविसंवादिवचनं कंचनाप्याप्तसुपक्षभा-
महे, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति । अनुपलब्धमानाश्च कथमात्मानं विप्रक्षभेमहि । किं चागमाश्च सर्वे परस्परविरुद्धप्ररूपिणः ।
- 10 ततश्च कः प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति संदेहदावानलज्वालावशीढ-
मेवागमस्य प्रामाण्यम् । ततश्च नागमप्रमाणादप्यात्मचिद्धिः ॥ १० ॥
तथा नोपमानप्रमाणोपमेयोऽप्यात्मा । तत्र हि यथा गौस्तथा गवश्च इत्यादाविव सादृश्यमसंनिह्येऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति । न चात्र चिन्तुवनेऽपि कस्यनात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति यद्दर्शनादा-
- 15 त्मानमवगच्छामः । काकाकाशदिगादयो जीवतुष्टा विद्यन्त एवेति चेत् । न, तेषामपि विवादास्तदौभूतत्वेन तदंशिवद्-
त्वात् ॥ ४ ॥ तथार्थापत्तिसाध्योऽपि नात्मा । न हि दृष्टः श्रुतो वा कोऽप्यर्थ आत्मनमन्तरेण नोपपद्यते, यद्वलात् साधयामः ।
ततः समुपलब्धकप्रमाणविवथातीतत्वात्तत्प्रतिषेधसाधकाभावा-
- 20 त्प्रमाणविवधीकृत एव जीव इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । अन्तावदुक्तं ‘इह कायाकारपरिणतानि भूतान्येवोपलक्ष्यन्ते, न पुनस्तद्वतिरिति आत्मा, तत्सङ्गवे

प्रमाणभावात्” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं, अत्यवश्येव
तत्सङ्गावे प्रमाणस्य सङ्गावात् । तथाहि । “सुखमहमनुभवामि”
इत्यन्योन्यविवेकज्ञेयज्ञातज्ञानोक्तेष्वी प्रतिप्राप्तिं स्वसंवेद्यः प्रत्ययो
जायमानः संवेद्यते । न चायं मिथ्या, बाधकाभावात् । नापि
संदिग्धः, उभयोक्तोऽसंस्पृष्टाभावात् । न चेत्यंभूतस्यास्यानात्मन- 5
नलं युक्तं, रूपादिज्ञानानामप्यनात्मननलप्रसङ्गात् । नापि
शरीरात्मनलं, बहिःकारणनिरपेक्षानःकरणव्यापारेष्योत्पत्तेः ।
न खलु शरीरमित्यंभूताहंप्रत्ययवेद्यं, बहिःकरणविषयत्वात् ।
अतः शरीरातिरिक्तः कश्चिदेतस्यात्मनभूतो ज्ञानवानर्यो ऽभु-
पगन्तव्यः, तस्यैव ज्ञातलोपपत्तेः । स च जीव एवेति सिद्धः 10
स्वसंवेदनवेद्याहंप्रत्ययोत्पादयुक्तः, न तच्चेतनः प्रत्ययलक्ष्य आत्मा ॥
तथा यद्युक्तं “चेतनायोगेन स चेतनत्वाच्छरीरस्यैवाहंप्रत्ययः”
इत्यादि, तदपि प्रस्थापमात्रं, यतश्चेतनायोगे ऽपि स्वयं चेतनस्यै-
वाहंप्रत्ययोत्पादो युक्तः, न तच्चेतनस्य । यथा परःसहस्रप्रदीप-
प्रभायोगे ऽपि स्वयमप्रकाशस्वरूपस्य घटस्य प्रकाशकत्वं न दृष्टं, 15
किं तु प्रदीपस्यैव, एवं चेतनायोगे ऽपि न स्वयमचेतनस्य
देहस्य ज्ञातत्वं, किं स्वात्मन एवेति तस्यैव चाहंप्रत्ययोत्पादः ।
यो ऽपि “सूक्ष्मोऽहं” “क्षमोऽहं” इत्यादिप्रत्ययः समुल्लसति,
सोऽस्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव,
अत्यन्तोपकारके भूत्ये “अहमेवायं” इति प्रत्ययवत् ॥ तथा 20
शरीरस्यैव चेतन्यं प्रति “कर्तृत्वं” इत्यादि यदप्यवादि वादि-
भूतेषु, तदप्युक्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेषु

- संज्ञान्ययतिरेकाभावात् । मन्तुर्हितप्रसन्नानां तादृशरौ-
 यज्ञावेऽपि न तथाविधं चैतन्यसुपलभ्यते । दृश्यते च केषांचित्
 कृत्तरौराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् सूक्ष्मदेशानामपि
 तदप्रकर्षः । ततो न तदन्वययतिरेकानुविधाधिं चैतन्यम् ।
- 5 अतो न तत्कार्यम् । किं च । न हि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे
 किमपि प्रमाणसुपलब्धमाहे । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं,
 अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । न ह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं
 भूतानां कार्यमिति प्रत्यक्षव्यापारमुपैति, तस्य स्वययोग्यसिद्धि-
 तार्थपक्षरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोग्यत्वात् । न च
- 10 “भूतानामहं कार्यं” इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवग-
 मुमहं, कार्यकारणभावस्यान्ययतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च
 भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्वयी तदुभयान्ययतिरेकज्ञाताभ्यु-
 पगम्यते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य
 भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्मानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं
- 15 नान्यदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रती-
 तिसिद्धिः । अनु कार्याकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्प-
 न्नते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिवदित्याद्य-
 नुमानादुच्यते चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् । न,
 तद्भाव एव तद्भाववदिति चेतोरनैकान्तिकत्वात्, अतावत्कार्या
- 20 तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् । आदेतत्, इन्द्रियज्ञेयानामुत्प-
 न्नभूततत्त्वसमुद्भवत्वं हि चैतन्यं, न च तद्वत्तरी कस्य-
 रसि, तस्मात्तदभावात् चैतन्याभाव इति न तत्र व्यभिचारः ।

अचोऽयते इति । एषिरे तच्च वातः सुतरां संभाव्यत एव । किं
 च । यदि तच्च वायुवैकल्याच्चैतन्यस्याभावः, ततो वक्ष्यादिभिः
 संपादिते वायौ तच्च चैतन्यमुपपन्नयेत् । न च तच्च तत्संपादिते
 ऽपि वायौ चैतन्यमुपपन्नयेत् अथ प्राणायामलक्षणवायोरभावाच्च
 तच्च चैतन्यमिति चेत् । न, अन्यथयतिरेकानुविधाधित्वा-
 भावाच्च प्राणायामवायोच्चैतन्यं प्रति हेतुता, यतो मरणा- 5
 द्यवस्थार्था प्रचुरतरदोर्घसायोच्छ्वाससंभवे ऽपि चैतन्यस्यात्यन्त-
 परिचयः । तथा ध्यानस्थमितलोचनस्य संवृतमनोवाङ्माययोमस्य
 निक्षारङ्गमहोदधिकक्षयस्य योमिनो निरङ्गप्राणायामस्यापि
 परमप्रकर्षप्राप्त्येतन्नोपचयः समुपपन्नयेत् । अथ तेजसो ऽभावाच्च
 मृतावस्थार्था चैतन्यमिति चेत्, तर्हि तच्च तेजसुपनीते इति 10
 कथं न चेतनोपपन्नयेत् । किं च । मृतावस्थार्था यदि वायुतेज-
 सोरभावेन चैतन्याभावो ऽभ्युपगम्यते, तर्हि मृतशरीरे किञ्चिदे-
 खानन्तरं समुत्पन्नानां कृम्यादीनां कथं चैतन्यम् । ततो यत्किं-
 चिदेतत् । किं च । न चैतन्यं भूतमात्रकारणम् । तथा नति
 चैतन्यस्य भूतमात्रजन्यस्यभावत्वात् तेषामपि तज्जननस्यभावत्वात् 15
 सर्वदा सर्वत्र घटादौ पुरुषादिस्थित्यस्य चैतन्योत्पादो भवेत्,
 निमित्ताविधिषात् । एवं च घटादिपुरुषयोरविशेषः स्यात् । ननु
 कायाकारपरिणामप्राणायामपरिपक्वज्ञो भूतेभ्यश्चैतन्यमुपपन्नयेत
 इति प्रचनान्न पूर्वोक्ता इतिप्रवृत्तदोषावकाश इति चेत् । तच्च,
 लक्षणे कायाकारपरिणामस्यैवातुमुपपन्नमात्रत्वात् । तथाहि । न 20
 कायाकारपरिणामः किं इतिव्यादिभूतमात्रविवक्षित इति वक्ष्य-

- नारनिमित्त उताहेतुक इति त्रयो गतिः । तत्र न तावदाद्यः
 पक्षः कर्त्तृकरणीयः, पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सङ्गावात्
 सर्वत्रापि कार्याकारपरिणामप्रसङ्गः । तथाविधसाम्यादिभावसह-
 कारिकारणवैकल्याच्च सर्वत्र तत्प्रसङ्ग इति चेत् । तन्न, यतः
 सोऽपि साम्यादिभावो न वस्तुनारनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्ति-
 5 प्रसङ्गात्; किं तु पृथिव्यादिसत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यापि
 सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सहकारिकारणवैकल्यमिति ।
 अथ “वस्तुनारनिमित्तः” इति पक्षस्तदप्युक्तं, तथाभ्युपगमे
 जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदाभावादिप्रसङ्गः,
 10 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणादिति वचनात् । तन्न
 त्वन्यते कार्याकारपरिणामः संगच्छते । तदभावे तु दूरोत्सा-
 रितमेव प्राणायानपरिग्रहवत्त्वममीषां भूतानामिति चैतन्यं
 न भूतकार्यमित्यतो जीवगुण एव चेतनेत्यभ्युपगम्यम् ।
 किं च । गुणप्रत्यक्षत्वादात्मापि गुणी प्रत्यक्ष एव । प्रयोगो
 15 यथा । प्रत्यक्ष आत्मा, कृतिजिज्ञासाचिकीर्षाजिगमिषासंश्र-
 यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वात् । इह
 यस्त गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घट इति । प्रत्यक्ष-
 गुणश्च जीवः । तस्मान्प्रत्यक्षः ॥ अत्राह परः । अनैकान्तिको
 ऽयं हेतुः, यत आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षः, न पुनराकाशम् ।
 20 तदुक्तं, यतो नाकाशगुणः शब्दः किं तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रि-
 यकत्वात्, रूपादिवत् । एतच्च पुद्गलविचारे समर्थयिष्यते ।
 अत्राह । ननु भवतु गुणानां प्रत्यक्षत्वान्नदभिसत्त्वानुक्तिर्नो ऽपि

प्रत्यक्षत्वम् । किं तु देह एव ज्ञानादयो गुणा उपलभ्यन्ते ।
 अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः । प्रयोगो
 यथा । ज्ञानादयो देहगुणा एव, तत्रेवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-
 हशखलत्वादिवत् । अत्रोच्यते । प्रत्यनुमानवाधितो ऽयं पञ्चा-
 भासः । तच्चेदम् । देहस्य गुणा ज्ञानादयो न भवन्ति, तस्य 5
 मूर्तत्वाच्चाक्षुषत्वादा, घटवत् । अतः सिद्धो गुणप्रत्यक्षत्वाद्गुणी
 जीवो ऽपि प्रत्यक्षः । ततश्चाहंप्रत्ययप्राज्ञं प्रत्यक्षमात्मानं निज-
 वानस्याश्रावणः शब्द इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पञ्चाभासः ।
 तथा वक्ष्यमाणात्मास्त्रित्वानुमानसङ्गात्वात् नित्यः शब्द इत्यादि-
 वदनुमानविरुद्धो ऽपि आबालगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं 10
 निराकुर्वतः “नास्ति सूर्यः प्रकाशकर्ता” इत्यादिवक्ष्योक्तविरोधः ।
 “अहं नाहं” चेति गदतः “माता मे बन्ध्या” इत्यादिवत्
 स्ववचनविरोधश्च । तथा प्रतिपादितयुक्तात्मनः स्वध्वेदनप्रत्य-
 क्षत्वादत्यन्ताप्रत्यक्षत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति स्थितम् ॥ तथा-
 नुमानगम्यो ऽप्यात्मा । तानि चामुनि । जीवश्चरौरं प्रयत्नव- 15
 ताधिष्ठितं, इच्छानुविधायिक्रियाश्रयत्वात्, रणवत् । १ । ओ-
 षादीन्मुपलब्धिबाधनानि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात्, वास्या-
 दिवत् । २ । देहस्यास्ति विधाता, आदिमप्रतिनियताकार-
 त्वात्, घटवत् । यत्पुनरकर्तृकं तदादिमप्रतिनियताकारमपि
 न भवति, यथाभ्रविकारः । यः स्वदेहस्य कर्ता स जीवः । 20
 प्रतिनियताकारत्वं मेधादीनामप्यस्ति न च तेषां कश्चिद्विधा-
 तेति तैरनैकात्मिको हेतुः स्यात् । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाहिम-

- त्वविशेषं दृष्टव्यम् । १ । तथेन्द्रियाणामव्यभिचारात्, करण-
त्वात्, यथा दण्डकादीनां कुशाकाः । ४ । विद्यमानभोक्तृकं
शरीरं, भोग्यत्वात्, भोजनवत् । यस्य भोक्ता स जीवः । ५ ।
अथ साध्यविद्वत्साधकत्वादिवद्वा एवेते हेतवः । तथाचि ।
5 चटादीनां कर्षादिरूपाः कुम्भकारादयो भूता अनित्यादिस-
भावाच्च दृष्टा इति । अतो जीवो ऽप्येवंविध एव सिध्यति ।
एतद्विपरीतस्य जीव इष्ट इति । अतः साध्यविद्वत्साधकत्वा-
दिवद्भूतं चेदनामिति चेत् । न, यतः खलु संसारिणो जीवस्या-
द्यकर्मपुद्गलवेष्टितत्वेन शरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वाच्चायं दोषः ।
10 तथा रूपादिज्ञानं कश्चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् । ६ ।
तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानकारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटा-
दिवत् । ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वस्य तदुपादानत्वस्य
चेष्टत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तच्च तदाश्रितत्वतदुपादान-
त्वयोः प्राक्प्रतिबुद्धत्वात् । तथा प्रतिपक्षज्ञानमजीवग्रन्थः
15 व्युत्पत्तिमशुद्धपदप्रतिषेधात् । यच्च व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य
प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाघटो घटप्रतिपक्षवान् ।
अथ घटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य घटस्य पदस्य प्रति-
षेधः । अतो ऽयम् घटकचक्रेण प्रतिपक्षेण भाव्यम् । अतः न
प्रतिपक्षवान्, न तच्च व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधः
20 यथाघटप्रतिपक्षग्रन्थे अश्रित इति वा । अथरविचारमित्यत्र
शरीरमित्यत्र यथाशुद्धस्य सामाधिक्यस्य पदस्य प्रतिषेधः । यच्च
व्युत्पत्तिमतेऽपि शुद्धपदत्वाभावादपि यो प्रतिषेधः । अश्रित

इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्ताभावात् सत्यपि शुद्धपदत्वे नावश्यं सित्य-
 लक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववदिपचभूतो ऽस्तीति । ८ । तथा स्रग्-
 रौरे स्रग्भेदेन प्रत्यक्षमात्मानं साधयित्वा परशरीरे ऽपि सामान्य-
 तोद्धानुमानेन साध्यते । यथा । परशरीरे ऽप्यस्यात्मा, इष्टा-
 निष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, यथा स्रगरौरे । दृश्येते च पर- 5
 शरीर इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तस्मात्सात्त्विकं, आत्माभावे
 तथोरभावात्, यथा घट इति । एतेन यदुक्तं “न सामान्यतो-
 दृष्टानुमानादप्यात्मविद्धिः” इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । ९ ।
 तथा नास्ति जीव इति यो ऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्ति-
 त्वेनान्तरीयक एव, निषेधग्रन्थत्वात् । यथा नास्त्यत्र घट इति 10
 ग्रन्थो ऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभावेव । प्रयोगश्चात्र । इह यत्र
 निषेधः क्रियते तत्कचिदस्येव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते
 च भवता “नास्ति जीवः” इतिवचनात् । तस्मादस्येवासौ ।
 यत्र सर्वथा नास्ति, तत्र निषेधो ऽपि न दृश्यते, यथा पञ्च-
 भूतान्तिरिक्तपञ्चभूतस्येति । नन्वसतो ऽपि खरविषाणादेर्निषेध- 15
 दर्शनादनैकान्तिको ऽयं हेतुरिति चेत् । न । इह यत्किमपि
 वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने संगो-१-
 समवाच-१-सामान्य-२-विशेष-४-लक्षणं चतुष्टयमेव निषि-
 ष्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति मृचे
 देवदत्ता इत्यादिषु मृचे देवदत्तादीनां सतामेव संयोगमात्रं 20
 निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तिममप्राप्तिरिति । तथा
 नास्ति खरविषाणमित्यादिषु खरविषाणादीनां सतामेव सम-

- वाचमात्रं निराक्रियते । तथा नाख्यन्यसङ्गमा इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसोऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषिध्यते न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति घटप्रमाणानि सुक्ताफलानौत्यादिषु घटप्रमाणतामाचरूपो
- 5 विशेषो सुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु तदभावः ख्याप्य इति । एवं नाख्यात्मेत्यत्रापि विद्यमानस्यैवात्मनो यच्च कचन येन केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धृत्यं, यथा नाख्यात्मास्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनोऽसत्त्वमिति । अत्राह कश्चित् । ननु यदि यन्निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मम चित्तो-
- 10 केश्वरताप्यस्य, युष्मदादिभिर्निर्दिष्टमानत्वात् । तथा चतुर्णां संयोगादिप्रतिषेधानां पञ्चमोऽपि प्रतिषेधप्रकारोऽस्ति, त्वयैव निषिध्यमानत्वात् । तदयुक्तम् । चित्तोऽकेश्वरताविशेषमात्रं भवतो निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं सुक्तानां, न तु सर्वथेश्वरता, खगितिद्यादौश्वरतायास्तत्रापि विद्यमानत्वात् । तथा प्रतिषेध-
- 15 स्थापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते । न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावस्तुःसंख्याविशिष्टस्य सङ्गात्वात् । न तु सर्वमप्यसंबद्धमिदम् । तथाहि । सन्निष्ठोऽकेश्वरत्वं तावदस्यैव निषिध्यते प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि विद्यमानमेव निवार्यते । तथा संयोगसंवायसामान्यविशेषाणामपि गृह्यदेव-
- 20 दन्तखरविषाणादिव्यसतामेव प्रतिषेध इति । अतो यन्निषिध्यते तदस्यैवेत्येतत्कथं न भवत इति । अत्रोच्यते । देवदत्तादीनां संयोगादयो गृहादिव्येवासतो निषिध्यन्ते । अर्थात्तरे तु तेषां

ते सन्धेव । तथाहि । गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगो^न विद्यते,
अर्थान्तरेण त्वारामादिना वर्तते एव । गृहस्यापि देवदत्तस्य सह
संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु विद्यत एव । एवं विषाणस्यापि
खर एव समवाययोगो नास्ति, गवादावस्थेव । सामान्यमपि
द्वितीयचन्द्राभावश्चन्द्र एव नास्ति, अर्थान्तरे तु घटादावस्थेव ।^५
घटप्रमाणत्वमपि सुक्तासु नास्ति, अन्यत्र विद्यत एव । त्रिलो-
केश्वरतापि भवत एव नास्ति, तीर्थकारादावस्थेव । पञ्चसंख्या-
विशिष्टत्वमपि प्रतिषेधप्रकारेषु नास्ति, अनुत्तरविमानादावस्थे-
वेत्यनया विवक्षया ब्रूमः “यस्मिन्निषिध्यते तत्सामान्येन विद्यत एव” ।
न त्वेवं प्रतिजानीमहे यद्यत्र निषिध्यते तत्तत्रैवास्तीति येन 10
व्यभिचारः स्यादेवं सत एव जीवस्य यत्र कापि निषेधः स्यान्न
पुनः सर्वत्रेति । तथास्ति देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, इन्द्रियो-
परमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानु-
स्मर्तृदेवदत्तवत् । इति सिद्धमनुमानयाश्च आत्मेति ॥ अनुमान-
याश्च सिद्धे तदन्तर्भूतत्वेनागमोपमानार्थापत्तिर्याश्चतापि 15
सिद्धा ॥ किं च “प्रमाणपञ्चकाभावेन” इत्यादि यदयथादि,
तदपि मदिराप्रमादिविस्तमितसोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरि-
णामादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावे ऽपि विद्य-
मानत्वादिति । अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनै-
कान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यक्षादिप्रमाणयाश्च आत्मा ॥ स च 20
विद्वत्सामान्यरत्नोक्तयायी । तत्र चानुमानमिदम् । तद्वर्जित-
वाक्यकस्याद्यस्तन्याभिप्रायः पूर्वाभिप्रायपूर्वकः, अभिप्रायप्रमाणम्,

द्वितीयदिनाद्यसमाभिषाववत् । तदिदमनुमानमाद्यसमाभि-
षावस्याभिषावान्तरपूर्वकत्वमनुमाप्यदर्शापत्त्या परलोकगामि-
नोवमादिपति, तच्चान्यभिषावान्तराभावादिति क्षितम् ॥

तथा कूटस्थमित्यतःप्राप्तमो न घटते, अतो यथाविधः
5 पूर्वदर्शयामात्मा, तथाविध एव चेज्जानोत्पत्तिवसरे ऽपि
भवेत्, तदा प्रागिव कथनेष पदार्थपरिच्छेदकः स्मृतः, प्रवि-
नियतस्वरूपाप्रच्युतिरूपत्वात्कौटस्थश्च । पदार्थपरिच्छेदे तु
प्रागप्रमातुः प्रमाद्वरूपतया परिणामात्कृतः कौटस्थमिति ॥

तथा सांख्यमिमतमकर्तृत्वमप्युक्तम् । तथाहि । कर्तात्मा,
10 स्वकर्मफलभोक्तृत्वात् । यः स्वकर्मफलभोक्ता स कर्तापि दृष्टः ।
अथा लघोवचः । तथा सांख्यकल्पितः पुत्रघो वस्तु न भवति,
अकर्तृत्वत्, अपुण्यवत् । किं चात्मा भोक्ताङ्गीक्रियते स च
भुजिक्रियां करोति न वा । यदि करोति तदापराभिः
क्रियाभिः किमपराङ्मुम् । अथ भुजिक्रियामपि न करोति,
15 तर्हि कथं भोक्तेति विन्ययम् । प्रथोमस्याच । संसार्थात्मा भोक्ता
न भवति, अकर्तृत्वत्, मुक्तात्मवत् । अकर्तृभोक्ताभ्युपगमे च
क्षतनाश्रयताभ्याममादिदोषप्रसङ्गः । प्रकृत्या क्षतं कर्म च च
तथाः फलेनाभिव्यञ्ज्य इति क्षतनाश्रयः । चात्माना च तत्र
क्षतमथ च तत्फलैनाभिव्यञ्ज्य इत्यक्षतागम इत्यात्मनः कर्तृत्व-
20 भङ्गीकर्तृत्वम् ॥

तथा अकर्तृत्वमप्युक्तमपि न घटते, तथाचानुमाना-
दप्यात् । तथाहि । अपुण्योऽपुण्यवत् चात्मा अकर्तृत्वोदरति,

अचेतनत्वात् न गन्तव्यम् । अथ चेतनासमवायात्परिच्छिन्नसौति-
चेत्, तर्हि यथात्मनस्येतनाममयायाश्चादत्तं, तथा घटकार्पा-
जादत्तप्रसङ्गः, समवायस्य नित्यस्यैकस्य व्यापिनः सर्ववायविशि-
ष्टादित्यत्र षड् उक्तव्यम् । तत् नोच्यते, अन्यतौरवभावात् ।
ततश्चात्मनः पदार्थपरिच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वन्नेतन्मस्वरूपतापन्न-
ज्जने पादिकान्यायेन प्रतिपत्त्येति स्थितं चेतन्यलक्षणो
जीव इति ॥

जीवश्च पृथिव्येतावायुवनस्पतिदिग्विचतुःपञ्चेन्द्रियभेदादव-
विष्टः । ननु भवत् जीवलक्षणेनेतन्माद्भौन्द्रिष्टादीनां जीवत्वं,
पृथिव्यादीनां तु जीवत्वं कथं युक्त्यं, व्यक्तनसिक्त्यात्पक्षमे- १०
रिति चेत् । सत्यं; यद्यपि तेषु व्यक्तं जीवस्त्वङ्गं नोपलभ्यते,
तथाप्यव्यक्तं तत्समुपलभ्यत एव । यथा हृत्पूरव्यतिमिश्रमादिरा-
पानादिभिर्मूर्च्छिताभां व्यक्तलिङ्गाभावेऽपि सजीवत्वमध्यकालिङ्गे-
र्ब्यवहित्यते, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवत्वं व्यवहरणीयम् ।
ननु मूर्च्छितेषूच्छासादिकमव्यक्तं चेतनालिङ्गमस्ति, न पुन १०
पृथिव्यादिषु तथाविधं किञ्चित्चेतनालिङ्गमस्ति । नैतदेवं,
पृथिवीकाये तावत्स्वस्वकारःवस्थितानां लवणविद्रुभोपलादीनां
समानजातीयाङ्कुरोत्पत्तिमत्त्वमर्शमांसाङ्कुरस्येव चेतनाचिह्नम-
स्येव । अतएवचेतनानां हि संभावितैवचेतनालिङ्गानां वनस्पती-
नामिव चेतनाभ्युपगन्तव्या । वनस्पतेषु चैतन्यं विशिष्टतुल्य- २०
प्रदत्तमेव स्पष्टमेव । साधयिष्यते च । ततोऽव्यक्तोपयोगादि-
लक्षणमह्वावाप्त्यविता पृथिवीति स्थितम् । ननु च विद्रुम-

पादाणादिप्रथिव्याः कटिनपुङ्खलात्मिकायाः कथं सचेतनत्व-
मिति चेत् । नैवं । उच्यते । यथाश्च शरीराभुग्नं सचेतनं
काटेन च दृष्टं, एवं जीवानुगतं प्रथिवीशरीरमपीति । अथवा
प्रथिव्यैजावायवनस्पतयो जीवशरीराणि, केसभेद्योत्प्रेक्ष्यभोग्य-
८ द्वेयं रमनीयसुषुप्त्रद्रव्यान्, आस्त्राविश्राणादिमंघ्रातवत् । न हि
प्रथिव्यादीनां केसत्वादि दृष्टमपक्रोतुं शक्यम् । न च प्रथिव्या-
दीनां जीवशरीरत्वमिति चेत् साध्यते, सर्वस्य पुङ्खलद्रव्यस्य शरीर-
त्वाभ्युपगमात् । जीवमिदमिदमिदमिति च विशेषः । अथ
शस्त्रोपहतं प्रथिव्यदिनं कदाचिद्वृत्तं मंघ्रातव्यात्, पाणिपाद-
१० मंघ्रातवत् । तद्वत् काराधिक्येन चेतनमपि, शस्त्रोपहतत्वात्,
पाण्यादिवदेव । न चात्कन्तं तद्विपक्षमेवेति ॥

अथ नास्कायो जीवः, तज्जलपायो गान्, प्रवृत्तपादिवदिति
चेत् । नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि हस्तिनः शरीरं कल-
कावस्थाप्यामधुनोत्पन्नस्य इत्थं चेतनं च दृष्टं, एवमपायोऽपि,
१५ यथा कण्डके रसमात्रमंघ्रातावयवमनभिव्यक्तवद्वादिप्रविभागं
चेतनावहृष्टम् । एषेव चोपमाजीवानामपि । प्रयोगश्चायम् ।
मत्तेतना आपः शस्त्रानुपहतले मति द्रवत्वात्, हस्तिशरी-
रोपादानभूतकल्लवत् । हेतोर्विशेषणोपादानात् प्रवृत्तपादि-
वृत्तायः । १ । तथा सात्त्विकं तोयमनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्य-
२० स्थितकल्लवदिति । २ । इदं वा प्रामाण्यौववच्छरीरत्वे सिद्धे
मति प्रमाणम् । मत्तेतना हिमादयः कंचित्, अप्काथत्वात्,
इनरोदकवदिति । तथा कचन चेतनावत्य आपः, स्वातन्त्र्यमि-

स्वाभाविकसंभवात्, हर्द्वरवत् । अथवा भवेत्तना अन्तरिचोक्तवा-
 यानः, अक्षदिविकारे खत एव संभूय यातात्, मक्षवदिति ।
 तथा गीतकाले अथ गीते पतति नद्यादिस्थम् (१) दही वड-
 वङ्गतरं च नङ्गतरो य ऊष्मा भवेद्यते, स जीवहेतुक एव, अन्त-
 रङ्गङ्गतारमित्तमनुष्ठगरीरेकल्पदङ्गङ्गतरोऽवत् । प्रयोग- ८
 भावम् । गीतकाले अलेख्य वाप्य उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवा, वाप्यत्वात्,
 मनुष्ठगरीरेष्यतेवत् । न च अलेख्यमुष्णस्पर्शं सङ्ग-
 "अमुष्णस्पर्शः गीत एव" इति वैशेषिकाद्विरुद्धात् ; तथा गीत-
 काले गीते स्थोति निवर्तति भातसाटाकादिः पशुमाया दिशि
 भिवत्, यदा तदाकादिकं विज्ञेयते, तदा तत्त्वकास्मिन्तो १०
 वायव्यसंभारो दृश्यते, नो ऽपि जीवहेतुक एव । पशोरादि-
 स्थम् । गीतकाले अलेख्य वाप्य उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवा, वाप्यत्वात्
 गीतकाले गीतलज्जलभिकमनुष्ठगरीरेवाप्यत्वात् । प्रयोगद्वये ऽपि
 यदेयोष्णस्पर्शस्य वाप्यस्य च निमित्तमुष्णस्पर्शं वस्तु, तदेव
 तेजसगरीरेपेतमात्मास्थं वस्तु प्रतिपत्तयं, अलेख्यस्योष्णस्पर्श- १०
 वाप्ययोर्निमित्तस्य वस्तुनो ऽभावात् । न च गीतकाले उक्तु-
 त्तिकावकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्माध्यनिर्गतवाप्येन च प्रकृतहेतो-
 र्यभिचारः शङ्क्यः, तथोरथवकरमण्योत्पद्यतजीवगरीरेनिमि-
 त्तत्वाभ्युपगमात् । ननु मृतजीवानां गरीराणि कथमुष्णस्पर्श-
 वाप्ययोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् । उच्यते । यथाग्निदग्धपाषाण- २०
 खण्डिकासु अक्षप्रक्षेपे विधातादप्यग्नेरुष्णस्पर्शवाप्यौ भवेतां,
 तथा गीतसंयोगे सत्यप्यत्रापि । एवमन्यत्रापि वाप्योष्ण-

स्पर्शोर्निमित्तं सचित्तमचितं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्यनेन
 ५ शीतकाले पर्यतनितत्वस्य निकटे वृद्धादीनामधकाश्च य-
 क्षणा संवेद्यन्ते, सोऽपि मनुष्यवपुरुषश्च जीवहेतुरेतावगन्तव्यः ।
 ७ यौष्णिककाले बाह्यतापेन तेजस्य शरीररूपाग्नेर्मन्दीभवनात्
 ८ ज्वरादिर्यः शीतलक्षणः सोऽपि मातृशरीरशीतलक्षणव-
 जीवहेतुकोऽभ्युपगमनीयः । तत एव विपलक्षणभाक्तास्तीना
 भवन्त्यापत्तायाः ॥ १ ॥

यथा शरीरोऽख्योतवत्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्ज-
 १० शक्तिराविद्यकास्ति एवमद्वारादीनामपि प्रतिविशिष्टप्रकाश-
 दिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयोगविशेषाविभाजितेति । यथा वा
 ज्वरोऽज्ञा जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषैवोपमद्येयजन्तूनां, न च
 क्षता क्षरिणः क्षासदुपलभ्यन्ते । एवमन्यथ्यतिरेकाभ्यामग्नेः
 सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चाप । आत्मसंयोगविर्भतोऽङ्गा-
 १२ रादीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरत्वात्, खद्योतदेहपरि-
 णामवत् । १ । तथात्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्णः, शरीरत्वा-
 त्वात्, ज्वरोभवत् । न चादित्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्ण-
 स्पर्शस्यैवमयोगपूर्वकत्वात् । २ । तथा सचेतनं तेजः, यथा-
 योगाधारोपादानेन वृद्धादिविकारोपलभात्, पुरुषवपुर्वत् ।
 एवमादिनवैराग्येयजन्तवोऽवसेयाः ॥ २ ॥

२० यथा देवस्य स्रष्टृशक्तिप्रभावान्ननुव्याप्यं वाक्छन्नविद्यामन्त्रै-
 रक्षधर्माने शरीरं चतुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनां व-
 द्वाध्यवशीयते, एवं वाद्यावपि चतुर्पादां रूपं न भवति, सूक्ष्म-

परिणामात्, परमाणोरितं वक्रिगुणधाराण्वगिडकागता-
विज्ञायेतिव वा । प्रयोगश्चायम् । चेतनावान् वायुः, स्वपर-
प्रेरितनिर्यगनिधमितदिगतिमत्तात्, गवाक्षादिवत् । निर्यगेव
जम्बुनिधमादनियमितविशेषणोपादानाच्च परमगुणा न व्यभि-
चारः, तस्य नियमितगतिमत्तात्, जीवपुद्गलयोरनुश्रितिरिति
इत्याह । एवं वायुरगस्त्योपकृतचेतनावानवगन्तव्यः ॥ ४ ॥

धनुष्याशोकवृक्षकाष्ठनेत्रविधेः, स्तनीनाम्नेतादि, शरीराणि
न जीवव्यापारमन्तरं न मनुष्यशरीरममानधर्ममास्ति भवन्ति ।
तथाहि । यथा पुरुषशरीरं भानुकुमारयुववृद्धतापरिणाम-
विशेषवत्त्वान्नानवदधिष्ठितं पश्येत्तन्नात्मसुपजस्यते, नयेदं ॥
वनस्थतिशरीरम् । यतो जातः ततकमर्हान्मजो यथा वृद्धश्च
ममृतं दत्ति, अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् मचेतनो नमस्यतिरिति ।
तथा, यथेदं मनुष्यशरीरमनवरतं बाळकुमारदुवाद्यवस्था-
विशेषैः प्रक्षिण्यतं वर्धते, नथेदमपि वनस्थतिशरीरमाङ्कुर-
किञ्चनपश्यात्वाप्रशयाद्यादिभिर्विशेषैः प्रतिनियतं वर्धते इति ।
तथा, यथा मनुष्यशरीरं ज्ञानेनानुगतं, एवं वनस्थतिशरीर-
मपि, यतः शभीप्रपुष्पाटबिद्धेरकासुन्दकवृक्षकागव्यामलकी-
कडिप्रमृतीनां स्वापविबोधतस्तद्भावः । तथाधोनिखातद्रविण
राशेः स्वपरोक्षेणाशेष्टमम् । तथा वटपिप्पलनिम्बादीनां
प्रावृज्जलधरनिनादग्निशिरवायुसंस्पर्शादङ्कुरोद्भेदः । तथा मल- २०
कामिनीलनूपुरसकुमारचरणतडिनादङ्गोक्तरोः पल्लवकुसुमो-
द्भेदः । तथा युवत्यास्त्रिङ्गनात् पनथस्य । तथा सुरभिमुखा-

- गण्डूषमेकादशकुलम् । तथा सुरभिर्मिर्मलशलशेकाद्यभ्यकसा ।
 तथा कटाक्षवीचणान्तिलकम् । तथा पञ्चमखण्डोद्गाराच्छिरोवस्त्र
 विरहकण च पुष्पविकिरणम् । तथा पद्यादीनां भ्रान्तिकमनं
 बोधातव्यादियुष्माकां च संभाषणं, कुसुदादीनां तु चन्द्रोदये ।
 तथा सख्यसेधप्रवृत्तौ शय्या अवहरणम् । तथा वस्त्राणां प्रस्थापना-
 यद्योपभर्षणम् । तथा लज्जालूभ्रतीनां हस्तादिसंस्पर्शात्यन्त-
 मकोचादिकां परिष्कारां, शोषणभ्यते । अथवा सर्वतन्मस्यते-
 विविधस्थितेः फलप्रदानं, न चैतदनन्तराभिहितं तद्व्यवस्थे-
 क्रियाजालं कालशतकेण घटते । तस्मादिदं चेतनात्त्वम-
 १० लोकरिति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं वस्त्रादिच्छिन्नं दृश्यते,
 तथा तद्विशरीरमपि पञ्चवर्षममादिच्छिन्नं विविधपुरुषच्छिद्यम् ।
 न चाचेतनानात्मनं धर्म इति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं स्तन-
 कोरव्यञ्जनौदनाद्याकाराभ्यन्तहारादाहारकं, एवं वनस्पतिशरीर-
 मपि भोजनान्नाहारभ्यन्तहारादाहारकम् । न चैतदाहारकत्व-
 ११ मचेतनानां दृष्टम् । अतस्तत्त्वज्ञावात्सचेतनत्वमिति । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरं नियतायुष्कं, तथा वनस्पतिशरीरमपि नियता-
 युष्कम् । तथा ब्रह्मस्य दशवर्षमहस्त्रायुःकृष्टमायुः । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारार्द्रप्राप्या वृद्धिहान्यात्मकं, तथा
 वनस्पतिशरीरमपि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य तप्तद्रोण-
 १२ भेषकाद्रोगपाण्डुलोदरवृद्धिशोफकृशलाङ्गुलिनामिकामिमीभवन-
 विगलनादि, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तथाविधरोगो-
 द्भ्रष्टात्पुष्पफलपत्रत्वगाद्यन्यथाभवनपतनादि । तथा, यथा

मनुष्यशरीरस्यौषधप्रयोगाद्बुद्धिहाफिततमुद्गमरोहणानि, तथा
 वनस्पतिशरीरस्यापि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य रसायनमे-
 काद्युपयोगाद्विषिष्टकान्तिरसावकोपपथादि, तथा वनस्पति-
 शरीरस्यापि विशिष्टेष्टनमोक्तादिसेकादिशिष्टरसवैर्यक्रिधा-
 नादि । तथा, यथा स्त्रीशरीरस्य तथापि धर्मादृष्टपरिणामादि- 5
 पञ्चम, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत्परिणामादृष्टपरिणाम
 सिद्धादि । तथा च प्रयोगः । अस्मत्तय सर्वना आत्मतुल्य-
 तद्वावस्था - १ - प्रतिनिधनद्वि - १ - स्थापनबोधस्थानादितत्तुकोक्ता-
 नमकोक्ताप्रयोपमर्यगादिविशिष्टानेकाक्रिया - ३ - द्विस्वावयवत्वानि
 - ४ - प्रतिनिधनप्रदेशाकाररक्षण - ५ - वृत्तायुर्वेदाभिहितायुष्केष्टा-
 निष्टाकारादिनिमित्तकद्विष्टानि - [६] ७ - आगुर्वेदादितत्त-
 काद्रोग - ८ - विशिष्टौषधप्रयोगमण्डितपट्टद्विहाफिततमुद्गमरो-
 हण - ९ - प्रतिनिधनविशिष्टशरीरसमवैर्यस्त्रिधनरुचल - १० -
 विशिष्टदौष्टदा - ११ - दिसत्त्वान्यथासुपपत्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीर-
 यत् । अथवैते हेतवः प्रत्येकं पक्षेण सद्भव्योक्त्या अयं वा संभ- 10
 भौतोक्तार्थः प्रयोगः । सर्वतना वनस्पतयो कश्चजराभरणयोगा
 दीनां समुदितानां सद्भावात्, स्त्रीवत् । अथ समुदितानां
 अस्मादीनां ग्रहणात् “जातं तदधि” इत्यादिव्यपदेशदर्शना-
 दध्यादिभिरपेतनैर्न व्यभिचारः शङ्क्यः । तदेवं पृथिव्यादीनां
 सचेतनत्वं सिद्धम् । आप्तवचनादा सर्वेषां सात्त्विकत्वमिद्धिः ॥ 20

दीन्द्रियादिषु च कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुजजलचरस्थल-
 चरखचरपञ्चादिषु न केषांचित्सात्त्विकत्वे विगानमिति । ये त

- तत्रापि विप्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदमभिधीयते । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरसे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात् ।
 प्रयोगो ऽन । इह यो चदुपरसे चदुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता,
 स तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षो-
 परसे ऽपि देवदत्तः । अतस्मरति चायमात्मान्धबधिरत्वादि-
 काले ऽप्यैन्द्रियोपलब्धानर्थान् । अतः स तेभ्यो ऽभिनाशमिति ।
 अन्धोन्दित्रेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्याप्तानपि कदाचित्
 दनुपयुक्तावस्थायां बभूवुःपलब्धमात् । प्रयोगश्चात्र । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, तदुपापारे ऽप्यर्थानुपलब्धमात् । इह यो धर्मा-
 १० पारे ऽपि यैरुपलब्धानर्थानां पलभते, स तेभ्यो भिक्षो दृष्टः,
 यथाभूमितगवाक्षे ऽन्यसमस्तकृतयानुपयुक्तो ऽपगमेभ्यो देवदत्त
 इति । अथवेदमनुमानम् । समन्तीन्द्रियेभ्यो भिक्षो जीवो
 ऽप्येनां पलभ्यन्ति विचारयहणात् । इह योऽन्येनां पलभ्यन्तेन
 विचारं प्रतिपद्यते, स तस्माद्विज्ञो दृष्टः, यथा गवगवासादो
 १५ परिपूर्ववातायनेन रमणीयवल्लोकापरवातायनेन समायाताया-
 स्तस्याः करुद्रिना कुचव्यग्रीदिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः । तथा
 चायमात्मा चक्षुषाक्षौकामग्रन्तं दृष्ट्वा रमणेन ह्यासलाक्षा-
 क्षवणादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मात्तथेभिर्ज्ञ इति । अथ-
 वेन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा अन्येनां पलभ्यन्तेन गृहणात् । इह
 २० यो घटादिकमन्येनां पलभ्यन्तेन गृह्णाति, स ताभ्यां भेदवान्
 दृष्टः, यथा पूर्ववातायनेन घटमुपलब्धपरवातायनेन गृह्णान-
 ताभ्यां देवदत्तः । गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थं

वृक्षादिना जीवः, ततस्त्राभ्यां भिन्न इति । एवमशनेकान्यनु-
मानानि नैकाश्च युक्तयो विशेषावश्यकटीकादिभ्यः स्वयं कर्त-
व्यानीति । प्रोक्तं विस्तरेण प्रथमं जीवतत्त्वम् ॥

अजीवतत्त्वं व्याचिख्यासुराह "यश्चैतद्विपरीतवान्" इत्यादि ।
यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते तस्य सचेतद्विप- 6
रीतवान्, सो जीवः समाख्यातः । "यश्चैतद्विपरीत्यवान्" इति
एतत् तु । यः पुनश्चास्माज्जीवादेविपरीत्यमन्वयात्वं तद्वानजीवः स
समाख्यातः । अस्मान्नादित्यर्म्हो रूपरसगन्धस्पर्शादिर्यो भिन्ना-
भिन्नो भवति तद्विपरीतवान् इत्यादि । ज्ञानावरणादिकर्मणाम-
कर्ता यत्कालश्च साभोक्ता अवस्तुकपञ्चाजोद इत्यर्थः । स च 10
धर्माधर्माकारकाभ्युद्भूतमेदात्पञ्चविधो अभिधीयते । तत्र अर्मे-
भोक्तव्यापी नित्यो वर्ण्यतोऽरूपी द्रव्यमस्तिकायोऽसंख्य
प्रदेशो गणपयस्ककारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्थावा-
वस्थुषु आख्यायते । अवस्थितशब्देनानूनाधिक आविर्भवति ।
अनूनाधिकशब्दादिनिधनेन यत्ताभ्यां न स्वतन्त्रं व्यभिचरति । 11
तथाकृपियद्वेषादमूर्तं उच्यते । अमूर्तश्च रूपरसगन्धस्पर्शपरि-
णामवाच्यवर्त्यभिधीयते । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति
सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शरसगन्धैरपि
भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमनन्तः परमाणवपि तिष्ठते ।
तथा द्रव्यपक्षपादपक्षपर्यायत्वम् प्रोच्यते, गणपर्यायपक्षमिति 12
वचनात् । तथास्तथाः प्रदेशाः प्रकृष्टा देयाः प्रदेशा निर्वि-
भागानि खण्डनीत्यर्थः । तेषां कायः समुदायः कथ्यते । तथा

लोकव्यप्रीतिवर्धनेनासृज्यप्रदेशवर्तनेन च लोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणप्रदेशो निर्दिश्यते । तथा एतन् एव गतेः परिणतानां
जीवपुद्गलानामुपकारकरो ऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि
त्रिविधमुच्यते, यथा षष्ठस्य मृत्युरिणामिकारणं १, दण्डादयो
गच्छकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ ।
तदुक्तम् :

निर्वर्तकं निमित्तं परिणामं च त्रिविधमेवेति ।

कुम्भस्य कुम्भजातो धर्मो मृच्छेति मममंस्यम् ॥

निमित्तकारणं च हेत्वा निमित्तकारणपेक्षाकारणं च ।

॥ यच्च दण्डादयः गच्छादयो वैश्वयिकी च क्रिया भवति तानि
उच्यन्तेति निमित्तकारणम् । यच्च तु धर्मादिद्रव्येषु वैश्वयिकेव
क्रिया तानि निमित्तकारणान्यपि विगोषकारणमाज्ञापनार्थ-
मपेक्षाकारणान्युच्यन्ति । धर्मादिद्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्षमाणं
जीवनिद्रक गत्यादिक्रियापरिवर्ति पुष्पातीति कृत्वा ततो ऽव
॥ धर्मो ऽपेक्षाकारणम् १ । एवमधर्मो ऽपि लोकाकाशप्रदेशादिमकल-
विगोषणपरिग्रहो धर्मवन्निर्विगोषं भवन्त्या, नवर स्थित्युपगच्छ-
कारो स्वत एव स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविषये
ऽपेक्षाकारणं वक्तव्यः २ । एवमलकागमवि लोकालोकाकाशपक-
भक्त्यप्रदेशं निवृत्त्यभस्थितमस्त्यपि द्रव्यमस्तिकायो ऽवगाहोप-
कारकं च वक्तव्यं, नवरं लोकालोकाकाशपकमिति । अत्र केचना-
चार्याः कालं द्रव्यं नाभ्युपयन्ति किंतु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव,
तस्मिन् धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाण्यपस्त्रास्तिकायात्मको लोकः ।

यं तु काशं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मते परद्रव्यात्मको लोकाः, पक्षानां
धर्मादिद्रव्याणां काशद्रव्यस्य न तत्र सङ्गत्वात् । अकाशद्रव्य-
मेकमेवास्ति यत्र हो ऽस्तीकः । लोकाधीनयोग्यायकमदमाहूय-
कावकमिति स्तन एवावगाहमानानां द्रव्याणामवगाहदायि-
त्यति न पुनरवगाहमानं पुद्गलादि ललाटप्रगल्भ्यति । अतो
निमित्तकारणभावाकाशमन्वयकारादीनामस्ति । । यत्तु लोकाणां
रूपमवगाहोपकारकं, अन्तर्माह्लादादिनि चेत् । उच्यते । यदि
साप्रतिष्ठेतावकाशदानेन, यदि भूतिस्थितिहेतु धर्माधर्मानि-
कापी तत्र लोकोः न च लो तत्र काः, तदभावाच्च विप्रश्रान्तो
ऽवगाहकगुणः नाभिव्यज्यते किञ्चालोकाकाशयोगेति ॥ ४ ॥

काशोऽर्जितोऽधीपान्त्वर्तनी धर्मसूक्ष्मो निर्दिभाभ एकः
समयः । स दार्ष्टिक्याया न भण्यते, एकमनयस्यस्य तस्य
निःप्रदेशत्वात् । आह ।

तस्मान्कानुपलोक्यापी कान्त उक्ति समर्थ इव ३३ ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति जायो द्वि भम्दायः ॥ ३४ ॥

य च सूर्यादिग्रहमन्त्रोदराणादिक्रियाभिव्यज्य, एकीय-
मतेन द्रव्यमभिधीयते । य ईश्वरमते द्रव्यपराधर्मभयान्तरे,
द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायसुत्पादव्यवधर्मापि स्वरूपानन्यभूतकमा-
कमभावनद्यपर्यवधानानन्तसंख्यपरिमाणः, कत एव च स रूप
र्याधर्माद्व्यापी द्रव्यात्मना नित्यो ऽभिधीयते । अतोतावान्त- ३०
वर्तमानावस्थास्यपि काशः काश इत्यविशेषभूतेः । यथा स्त्रीकः
परमाणुः पराक्षिरनित्यो ऽपि द्रव्यत्वेन सदा यज्ञेय न कदापि-

- दमनं भजते, तथैकः समस्यो ऽपीति । अथ च काको न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किं तु स्वयं संभवतो भवानामस्थिन् काको भवितुं नान्यदेतदपेक्षाकारणम् । काल-क्षता वर्तनाया वस्त्रनाशुपकाराः । अथवा वर्तनाया उपकाराः ।
- ७ कालस्य विक्रान्तिः तत्तत्कालाद् 'वर्तना परिणामः' किय-परत्वापरत्वे च" [तत्त्वार्थाधिगमः ५, ११] । तत्र वर्तने स्वयं परत्वाः, तेषां वर्तनाकाराणां पञ्चैकिककालाः अथ वृत्तिवर्तना, प्रत्यक्षमवस्थाया स्थितिरित्यर्थः । १ । परिणामो द्रव्यस्य स्वजा-त्यवस्थित्यागेन परिवर्त्यतेतत्प्रयोगजन्यवर्त्यस्वभावः परिणामः ।
- १० भवताः । इदं दृष्ट्वाङ्कुरमूलाद्यवस्थाः परिणामः, आनीदङ्कुरः मम्यति स्वभवानैवमः पुष्पय्यतीति । पुष्पद्रव्यस्य वासुधुमार-युवाद्यवस्थाः परिणामः । एवमन्यत्रापि । परिणामो विविधः, अनादिरमूर्तेषु धर्मादिषु, वर्ततेषु तु आदिरभेदधनुरादिषु क्षमाः शुभाभेदहादिषु च । कालविभागकृतं देहाविभागकृतञ्च ।
- ११ परिणामस्तुभ्यजातीयानां वनस्पत्यादीनामेकस्मिन्काले विविधो भवति १ । प्रयोगविस्मयाभ्यां जनितो जीवानां परिणामेन व्यापारकरणं कियः, तस्या अनुपादकः कालः । तद्यथा । नष्टो घटः, सूर्ध्वं पश्यामि, भविष्यति दृष्टिरित्यादिका अतीतादि-व्यपदेशाः परस्परपङ्कीर्णा यदपेक्षया वर्तन्ते, स कालः १ ।
- २० इदं परमिदं परमिति प्रत्ययाभिधाने कालनिमित्ते ४-५ । तदेवं वर्तनामुपकारानुमेयः कालो द्रव्यं मानुषवन्ने । मनुष्यलोकाद्वि-काशद्रव्यं नास्ति । यतो हि भावास्तत्र कालमेवोत्पद्यन्ते यथ-

अथविद्यन्ते च । अस्तित्वं च भावानां स्वरूपं एव न तु काला-
 तेकम् । न च तत्रत्याः प्राणायाननिर्गोष्मेषां प्रमाणादि-
 वृत्तयः कालापेक्षाः, तुल्यजातीयानां सर्वेषां युगपदभवनात् ।
 कालापेक्षा स्वर्ग्यास्तुल्यजातीयानामेकस्मिन्काले भवति, न
 विजातीयानाम् । तासु प्राणादिवृत्तयस्तद्वत् नैकस्मिन्काले
 भवन्त्यपरमिति चेति । तस्मात् कालापेक्षास्ताः । प्राणाप-
 न्याय तत्र चिरस्थित्यपेक्षेः स्थितिश्चिरत्वापेक्षा अस्तित्वं च कृत-
 मङ्गलिः । न तु कालं दृष्टं न मन्यन्ते, तन्मते सर्वेषां प्राणानां
 जन्मादयः पक्षाया एव पन्ति, न तपेक्षाकरणं कश्चन काल-
 मिति ३ ४ ६

अथ पुद्गलाः । “गर्भरुग्भगन्धर्वदन्तः पट्टलाः” [तत्त्वार्थ-
 धिगमनं ५, २२] । अत्र स्वर्ग्यपदप्रमादौ भर्गो मति रसा-
 दिष्वज्ञावज्ञापनार्थम् । ततो वादौ नि चतुर्गुणानि स्वीक्रियात्,
 तन्निर्वीचतः तथा कलः स्वर्गादिभ्यः अमर्त्यमनद्वयत्वात्,
 गर्भिवाणददिति प्रयोगो सिद्धौ । तत्र स्वर्ग्यं चि स्वरूपकठिन-
 मुक्तघुणीतोषाः स्विग्धरूपाः । अत्र च स्विग्धरूपाणीतोषाश्चलार-
 एताणुषु संभवन्ति । स्कन्धेगवहावपि यथासंभवमभिधानीयाः ।
 असाक्षिककटुकषायाश्चमधुराः । खवणो मधुरान्तर्गत इत्येके,
 संमर्गज इत्यपरे । गन्धौ सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वणोः । तदन्तः
 पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्वर्गादयो धर्माः, शब्दादय-
 रिति दर्शयते । “शब्दवन्धसौक्ष्म्यसौख्यसंस्थानभेदतमच्छायातयो-
 योदवेन्नद्य” [तत्त्वार्थधिगमनं ५, २४] पुद्गला । अत्र पुद्गल-

परिणामानिष्कारे मनुष्यादयो नित्ययोगार्थे विहितः । तत्र
 मन्त्रो भवति १ । बन्धः परस्परान्नेषलक्षणः प्रयोगविस्मयार्थ-
 जनिः प्रौढारिनादिशरीरेषु जतुकाद्यादिष्वेवम् परमाणु
 पदोऽस्येति २ । सौम्यता ३ । स्त्रीणां सूक्ष्मता ४ ।
 सन्धानमाह्वानिः ५ । भेदः खण्डगो भवनं ६ । तस्यैवाद्यादयः
 मन्त्राः । सर्वे एवेति मन्त्राऽप्यत्र प्रकृत्यस्य पुनरेवेति भवतीति ।
 पुनस्तु विधा, परमाणुवत् स्वरूपाः । तत्र परमाणुनिर्माण-
 भेदश्च ।

कारणत्वेन तदर्थं सूक्ष्मा नित्यं भवति परमाणुः ।

१० एतत्सर्वं तस्यो दिव्यमः कार्यं तदर्थं १ । २ ।

वाक्या ॥ मन्त्रभेदपर्यन्ततिल्लेख्यं तदेव कारणं न पुन-
 रन्यद्भूतकादि । नटेऽ किमित्याह । सूक्ष्म आगममयाः । सन्धा-
 दादीन्नेषणापागतीतत्वात् । नित्यमेति द्रव्यार्थकन्यापेक्षया
 पुनः । पर्यायार्थिकन्यापेक्षया तु नीलादिभिराकारैरनित्य
 १५ एवेति । न ततः परमणीयो द्रव्यमस्ति । तेन परमाणुः । तथा
 पञ्चादां रसानां दयोर्गन्धयोः पञ्चविधस्य तन्मस्त्वेन रसादिली
 युक्तः । तथा चक्षुणीं स्पर्शानां मध्ये शब्दविकटौ यौ स्पर्शौ
 । स्पर्शोऽप्यौ । तन्मस्त्वेन कचणीनी कचणीनी वा, ताभ्यां युक्तः ।
 तथा कार्ये ह्यणुकार्थितमन्त्रास्त्वन्मर्दनं तस्य निर्हस्यमिति ।
 २० एवंविधलक्षणा निरवयवाः परमाणुसंयुक्ताः परमाणवः ।
 स्वरूपाः । पुनर्गुणकादयोऽन्तर्माणुकपर्यन्ताः सावयवाः प्रायो-
 गद्वेषादनादिव्यापारमर्थ्याः परमाणुसंघाता इति । एते धर्मा-

प्रमाकाशकालपुद्गला जीवैः सह सङ्गद्रव्याणि । एखाद्यानि
ज्वार्यैकद्रव्याणि जीवाः पुद्गलास्त्रैकद्रव्याणि, पुद्गलरहि-
तानि पञ्चासृतीनि, पुद्गलास्तु सृता एवेति ॥

ननु जीवद्रव्यस्वाकर्षिणो ऽप्ययं सम्भवत्वेन स्वभवेदन-
वेद्यत्वादास्त्वथ अज्ञानपञ्चमवधारितं प्रमाणम् । अन्तर्निर्गति-
जायादीनां तु न जातुचिदपि स्वभवदलसंवेद्यता समास्ति, अस्मि-
न्मन्वात् । नापि परमवेदलसंवेद्यता, निवृत्त्यापन्नम् । अतएव
तेषां प्रमातृत्वाद्यादीनां भूता भूता अद्वेष्टा स्वादिता येत् ।
स्थिते । प्रत्यक्षेण यो ऽयं नोपलभ्यते न भवेत् न दृश्यते, यथा
तद्विषयविभक्तिकालं न शक्नुते, यत इह जीवो द्विविधा-
न्युपलब्धिर्भवति । तत्रैकस्मिन् प्रमाणो ऽनुपलब्धिः यथा तुर-
ङ्गमोत्तमाङ्गभोगानुषङ्गिद्रव्यं, द्वितीया तु कलामखयानि-
मत्पञ्चविर्भवति । या च सत्त्वभावानामपि भावानामनुप-
लब्धिः सावावृधा भिद्यते । तथाहि । अतिदूरात् १, अति-
धाम्नीयात् २, इन्द्रियवातात् ३, मनसो ऽनवस्थानात् ४, ५,
भौक्ष्यात् ६, आवरणात् ६, अभिभवात् ७, समानाभिहा-
राद्धेति ८ । तथातिदूराद्देशकालस्वभावविप्रकर्षाच्चिविधानुप-
लब्धिः । तत्र देशविप्रकर्षात् । यथा । कश्चित् देवदत्तो सामा-
न्तरं गतो न दृश्यते । तत्कथं न नास्ति । सो ऽख्येव, देश-
विप्रकर्षात्नोपलब्धिः । एवं समुद्रस्य परतटं मेवादिकं वा २०
सदपि नोपलभ्यते । तथा काचविप्रकर्षाद्भूता निजपूर्वजादयो
भविष्या वा पद्मानाभादयो जिना वा नोपलभ्यन्ते, अभूवन्

अविद्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षाच्चभोजीवपिशाचादृशो
भोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति । १ । तथातिसामीप्यात् । यथा ।
देवकञ्जलं भोपलभ्यते । तत्कथं तस्मास्ति । तदस्यैव, पुनरति-
क्रामिण्याक्षोपलभ्यते । २ । तथेन्द्रियघातात् । यथा । अन्य-
धधिरादयो रूपशब्दादीक्षोपलभन्ते । तत्कथं रूपादयो न
सन्ति । सन्त्येव ते, पुनरिन्द्रियघाताक्षोपलभ्यन्ते । ३ । तथा
सभोजनवस्थानात् । यथा । अनवस्थितचेता न पश्यति । उक्तं च ।

इपकारनरः कश्चिद्वागर्थं सपरिच्छदम् ।

न जानाति पुरो यान्ति यथा ध्याने भक्तचरणे ॥१॥

- १० तत्किं राजा न गतः । स गत एव, पुनरनवस्थितचेतस्त्व-
त्ताम् दृष्टवान् । नष्टचेतसां वा सतो ऽपि भावस्यानुपलब्धिः । ४ ।
तथा, सौक्ष्म्यात् । यथा । जालकान्तरगतधूमोष्णनीहारादीनां
अक्षरेण्यो भोपलभ्यन्ते, परमाणुद्वयकादयो वा सूक्ष्मस्त्रिगोदा-
दयो भोपलभ्यन्त । तत्किं न सन्ति । सन्त्येव ते, पुनः सौक्ष्म्या-
१५ क्षोपलब्धिः । १ । तथारण्यम् । कुशादिव्यवधानाज्जानाद्यावर-
णादानुपलब्धिः । नव व्यवधानात् । यथा । कुशाक्षरे व्यवस्थितं
वस्तु भोपलभ्यते । तत्किं नास्ति । किं तु तदस्यैव, पुनर्यव-
धानाक्षोपलब्धिः । एवं स्वकणकम्बराभक्तकष्टानि भोपलभ्यन्ते
चन्द्रमण्डलस्य च सप्तपि परभागो न दृश्यते, अर्वाग्भागेन व्यवहित-
२० त्वात् । जानाद्यावरणादानुपलब्धिः । यथा । मतिमाश्लाघ्यता-
मपि शास्त्रसूक्ष्मार्थविशेषाणामनुपलब्धिः, सतो ऽपि वा जलधि-
जलपल्लप्रमाणस्यानुपलब्धिः । विस्मृतेषां, पूर्वोपलब्धस्य वस्तुनो

ऽनुपलब्धिः । मीहात्, यतामपि तत्त्वानां जीवादीनामनुप-
लब्धिरित्यादि । ६ । तथाभिभवात्, सूर्यादितेजसाभिभूतानि
ग्रहणचपादि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषामभावः । किं तु तानि
सन्त्येव, पुनरभिभवात् नृप्यन्ते । एवमन्धकारे ऽपि घटादयो
नोपलभ्यन्ते । ७ । समानाभिहाराच्च, यथा सुद्धराशौ सुद्धमुष्टिः 5
निखराशौ निखमुष्टिर्वा चित्ता सती रूपलक्षितापि गोच-
रन्वते, जले चित्तानि लवणादीनि वा नोपलभ्यन्ते । तत्कथं
तेषामभावः । तानि सन्त्येव, पुनः समानाभिहाराच्चोपलब्धिः । ८ ।
तथा चोक्तं सांख्यसूत्रतौ [७] ॥

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोवश्यानात् । 10

सौष्ट्याद्भवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ९ ॥ इति ॥

एवमष्टधापि सत्त्वभावानामपि भावानां यथानुपलब्धौ
ऽभिहितः, एवं धर्मास्तिकायादयो ऽपि विद्यमाना अपि
स्वभावविप्रकर्षाच्चोपलभ्यन्त इति मन्तव्यम् ॥

आह परः । ये ऽत्र देशान्तरगतदेवदत्तादयो दर्शिताः, 15
तेऽप्यास्माकमप्रत्यक्षा अपि देशान्तरगतलोकानां केषांचि-
त्प्रत्यक्षा एव सन्ति । तेन तेषां स्वं प्रतीयते । धर्मास्तिकाया-
दयस्तु केषिदपि कदापि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषां सत्ता
निश्चीयत इति । अचोच्यते । यथा देवदत्तादयः केषांचिन्न-
यनात्मनो निश्चीयन्ते, तथा धर्मास्तिकायादयो ऽपि केषांचिनां 20
प्रत्यक्षलक्षणां च सन्तः प्रतीयन्ताम् । यथा वा परमात्मनो
विद्यमानप्रत्यक्षा अपि स्वकार्वाणुमेकाः स्युः, तथा धर्मास्तिकाया-

- द्वयो ऽपि किं न स्वरकार्यानुमेया भवेयुः । धर्मास्तिकाद्यादीनां कार्याणि चामूनि । तच्च धर्मा गत्युपगृहकार्यानुमेयः, अधर्मः स्थित्युपगृहकार्यानुमेयः, अवगाहोपकारानुमेयमाकाशं, वर्तना-
 5 चुपकारानुमेयः काष्ठः, प्रत्यक्षानुमानावसेयाश्च पुद्गलाः । नन्वा-
 काशादयः स्वरकार्यानुमेया भवन्तु, धर्माधर्मौ तु कथम् । अचो-
 यते युक्तिः । धर्माधर्मौ हि स्वर एव गतिस्थितिपरिणतः नां
 द्रव्याणामुपगृह्यते ऽपेक्षाकारणतया, आकाशकालादिवत् ;
 न पुनर्निर्वर्तककरणतया । निर्वर्तकं हि कारणं तदेव जीव-
 द्रव्यं पुद्गलद्रव्यं वा गतिस्थितिक्रियाविशिष्टं, धर्माधर्मौ पुनर्गति-
 10 स्थितिक्रियाविशिष्टानां द्रव्याणामुपकारकावेव न पुनर्बलाद्गति-
 स्थितिनिर्वर्तकौ । यथा च सरित्तटाकट्टदसमुद्रेषु वेगवाहिले
 सति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्थोपगृहकं जलं निमित्त-
 तयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तरि मृदः परिणामिन्याः,
 नभोवदा नभश्चरतां नभश्चराणामपेक्षाकारणं ; न पुनस्तज्जलं
 15 गतेः कारणभावं विधाणमगच्छन्तमपि मत्स्यं बलात्प्रेषं गम-
 यति, क्षितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्थानभूयमापनोपयते
 न पुनरतिष्ठद्रव्यं बलादवगिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य
 स्वर एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति न पुनरवगाहमान-
 मवगाहयति स्थावदृभ्यात् । स्वयमेव ह्यवीवलाणां ह्यव्यारम्भ-
 20 मनुतिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं न च पुनः कुर्वतस्मात्सदर्थ-
 मारम्भयद्वैवारि प्रतीतम् । प्रादृषि वा नवाभोधरध्वनिअवस-
 निमित्तोपगृहीयमानगर्भा स्वर एव प्रसूते बलाका न चाप्र-

सूत्रमाणां तामभिनवजलधरमिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रति-
 बुध्य वा पुरुषः प्रतिबोधनिमित्तामवद्यादिरतिमातिष्ठमानो दृष्टो
 न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्यु-
 पकारो ऽवगाहलक्षणकाशस्थोपपद्यते किं तर्हि धर्मस्यैवोपकारः
 स दृष्टः । स्थित्युपकारस्याधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य व्योम्नः । अवश्य- 5
 मेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्गुणो ऽभ्युपेयः ।
 द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमाद्वा निश्चेयम् । युक्तिरनन्तरमेवापगतो
 वक्ष्यते । आगमस्तथम् । “कद्वयं भंते द्वा पञ्चत्ता गोचमा ह
 द्वा पञ्चत्ता । तं जहा । धम्मत्तिकाए, अधम्मत्तिकाए, आगास-
 त्तिकाए, पुग्गलत्तिकाए, जीवत्तिकाए, अट्ठासमए” ॥ 10

ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शक्तुनेरुत्पत्तनमग्रेरुद्धंज्वलनं
 मरुतस्य तिर्यक्पवनं स्वभावादेवानादिकालीनादिति । उच्यते ।
 प्रतिज्ञामात्रमिदं, नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवद्यौ स्तः ।
 स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यचिद्धत्वात्,
 यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपपादकं 15
 धर्ममनुबध्यन्ते ऽनेकान्तवादिनः स्थितिपरिणामभाजां वाधर्मः
 आत्मा च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साक्ष्यमात्रेषोप-
 कारकत्वं, यथा भिक्षा वासयति कारीषो ऽग्निरथापयतीति ।
 ननु तवापि लोकालोकाक्यापिधर्माधर्मद्रव्यास्तिलवादिनः संज्ञा-
 मात्रमेव “तदुपकारौ गतिस्थित्युपादौ” इति [तत्त्वार्थाधि- 20
 गम० ५, १०] । अत्र आगद्यते युक्तिः । अवधत्तां भवान् ।
 गतिस्थिती ये जीवानां पुद्गलानां च ते स्तनःपरिणामावि-

भावात् परिणामिकत्वे निमित्तकारणव्यतिरिक्तोदासीनकार-
 णान्तरापापे चात्मसाधने, अस्माभाविकपक्षात्पक्षे सति कदाचि-
 द्भावात्, उदासीनकारणपानीयापापे चात्मसाधनप्रवृत्तिवत् । इति
 धर्माधर्मयोः सिद्धिः । १ । अवगाहिनां धर्मादीनामवकाशदा-
 5 धित्वेनोपकारेणाकाशमनुमीयते । अवकाशदायित्वं चोपकारो-
 ऽवगाहः । स चात्मभूतो ऽस्य लक्षणमुच्यते । मकरादिगत्युप-
 कारकारिण्यत्वादिदृष्टान्ता यथाप्यनुवर्तनीयाः । नन्वयमवगाहो
 पुद्गलादिसंबन्धी व्योमसंबन्धी च । ततः स उभयोर्धर्मः । कथ-
 माकाशस्यैव लक्षणं, उभयजन्यत्वात्, द्वाभ्युत्पत्तिसंयोगवत् । न खलु
 10 द्रव्यद्वयजनितः संयोगो द्रव्यैक्येन व्यपदेष्टुं पार्थते, लक्षणं
 चैकस्य भवितुमर्हतीति । सत्यमेतत् । सत्यपि संयोगजन्यत्वे
 लक्षणमाकाशं प्रधानम् । ततो ऽवगाहनमनुप्रवेशो यच्च, तदा-
 काशमवगाहमवगाहलक्षणं विवक्षितं, इतरन्तु पुद्गलादिकमव-
 गाहकम् । यस्माद्भोमैवासाधारण्यकारणतयावगाहत्वेनोपकरोति,
 15 अतो द्रव्यान्तरासंभविना स्वेनोपकारेणातीन्द्रियमपि व्योमातु-
 मेवं, आत्मवत्, धर्मादिवदा । यथा पुद्गलसदृशसंयोगमेका-
 दिकीदृशः शब्दो भेरीशब्दो व्यपदिश्यते, भूजलानिजयवादि-
 कारणस्याकुरो जवाकुरो ऽभिधीयते, असाधारण्यकारणत्वात्,
 एवमवगाहो ऽयमवगाह प्रतिपत्तयः । वैशेषिकास्तु शब्दजिह्वा-
 20 माकाशं संभिरन्ते, गुणसुखिभावेन व्यवस्थानादिति । तद-
 व्युत्पत्तिः, रूपादिमत्ताव्यवस्था, रूपादिमत्ता च प्रतिज्ञाताभि-
 भवार्था विनिश्चिता १ । काशस्य वर्तनादिभिर्विज्ञैरनुमीयते ।

यतो वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्णीतैकसमयस्वसत्तानुभूतिलक्षणा
या च सकलवस्त्वामया कालमन्तरेण प्रतिसमयमनुपपन्ना,
अतो ऽस्ति कार्यानुमेयः कालः पदार्थपरिणतिहेतुः । लोका-
प्रचिद्भास 'कालद्रव्याभिधायिनः शब्दाः सन्ति, न तु सूक्ष्म-
क्रियामात्राभिधायिनः । यथाह ।

5

युगपदयुगपत्किमं चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।

वर्त्यति नैतद्वर्त्यति दृप्तं तत्तत्र दृप्तमपि ॥१॥

वर्तत इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता यत् ।

सर्वं ब्रुवन्ति तस्माच्चतु सर्वेषां मतः कालः ॥२॥

ज्ञः श्रोऽद्य संप्रति पश्यरारि नमं दिवैवमः प्रातः । 10

सायमिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसङ्गि काले ॥३॥

परिणामो ऽपि सजातीयानां सृष्टादिवस्तूनामेकस्मिन्काल-
चतुर्विभागकृतो वेदानियमकृतश्च विधिः कारणं निधामक-
मन्तरेणानुपपन्नः । ततः समस्ति तत्कारणं काल इत्यवधीयते ।
तथा विनष्टो विनश्यति विनश्यति च घट इत्यादिक्रियाश्च- 15
देया अतीतवर्तमानागतकालचयविभागनिमित्ताः परस्पर-
संकीर्णाः संख्यवहारानुगुणाः कालमन्तरेण न भवेयुः । ततो
ऽस्ति कालः । तथेदं परमिदमपरमिति यन्निमित्ते प्रत्यक्षा-
निधायि, स समस्ति काल इति ॥४॥

युद्धकाः प्रायश्चित्तानुमानामनावधेयाः । तथै कडचटपटलकुट- 20
प्रकटादयो ऽव्यवधिदाः । अनुमानगत्या इत्थम् । सुखवस्त्व-
यानुपपन्ना सुखपरमाणुशुद्धादीनां सत्तावधीयते । आगम-

- गम्यता चैवं “पुग्गलत्थिकाए” इत्यादि । तथा परमाणवः सर्वे
 एकेकरूपा एव विद्यन्ते, न पुनर्वैशेषिकाभिमतचतुस्त्रिंशत्पुक्-
 ल्यर्थादिगुणवतां पार्थिवाद्यतैजसवायवौघपरमाणूनां जातिभेदा-
 द्वात्तरूपाः । यथा लवणचिंशुनी स्वर्गनक्षत्रसमन्नांयोगेऽपि
 5 जले विलीने सती लोचनस्पर्शनाभ्यां ग्रहीतुं न शक्ये परि-
 षामविशेषवत्त्वात्, एवं पार्थिवादिपरमाणवोऽप्येकजातीया
 एव परिणतिविशेषवत्त्वात् न सर्वेन्द्रिययाज्ञा भवन्ति, न पुन-
 लज्जातिभेदादिति । शब्दादीनां तु पौद्गलिकतैवं ज्ञेया ।
 शब्दः पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चास्य मूर्तत्वात्,
 10 मूर्तता चोरःकण्ठशिरोजिह्वामूलादिव्रथान्तरविक्रियापाद-
 नसामर्थ्यात्, पिप्पल्यादिवत् । तथा तावन्मानपट्टभेरौघस्ररि-
 तलस्रकिलिञ्चादिप्रकम्पनात्, तथा शङ्खगदिशब्दानामतिमात्र-
 प्रवृत्तानां अवलम्बिनीकरणसामर्थ्यम् । तच्चाकाशादावमूर्तं
 नास्ति । अतो न तद्रूपः शब्दः । तथा प्रतीपधाधित्वात्, पर्वत-
 15 प्रतिहतप्रस्तरवत् । तथा शब्दो नाम्नरगुणः, द्वारानुविधाधि-
 त्वात्, आतपवत् । तस्मिन्नेव पक्षे सति दर्शनसाधनपक्षकं
 प्रपञ्च्यते । यथा शब्दोऽन्तरगुणो न भवति, संहारसामर्थ्यात्,
 अगुदधूपवत् ; तथा वायुना प्रेषमाणत्वात्, दण्डपर्णादिवत् ;
 सर्वदिग्ग्राह्यत्वात्, प्रदीपवत् ; अभिभवनीयत्वात्, तारासमू-
 20 षादिवत् ; अभिभावकत्वात्, सविटमण्डलप्रकाशवत् । महता हि
 शब्देनाप्यीयानभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव । तच्चात्पुद्गल-
 परिणामः शब्दः । अथ शब्दो तद्विनाशे तदीयसंख्ये च यथा

पौद्गलिकत्वाद्द्रूपमुपलभ्यते, तथा शब्देऽपि कुतो नेति चेत् ।
 उच्यते । सूक्ष्मत्वात्, विध्यातप्रदीपशिखारूपादिवत् गन्धपर-
 माणुष्यवस्थितरूपादिवदेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामता
 प्रसिद्धैव । तन्मन्थायादीनां त्वेवम् । तमः पुद्गलपरिणामो, दृष्टि-
 प्रतिबन्धकारित्वात्, कुद्यादिवत् ; आवारकत्वात्, पटादिवत् । 5
 छायापि शिशिरत्वात्, आप्यायकत्वात्, जलवातादिवत् । छाया-
 कारेण परिणममाणं प्रतिबिम्बमपि पौद्गलिकं, साकारत्वात् ।
 अथ कथं कठिनमादर्शं प्रतिभिद्य सुखतो निर्गताः पुद्गलाः
 प्रतिबिम्बमाजिहृत इति चेत् । उच्यते । तत्प्रतिभेदः कठिन-
 शिखातलपरिस्फुतजलेनायसिण्डे ऽग्निपुद्गलप्रवेशेन शरीरात्म- 10
 स्नेदवारिलेशनिर्गमनेन च व्याख्येयः । आतपो ऽपि, द्रव्यं, ताप-
 कत्वात्, स्नेदेहेतुत्वात्, उष्णत्वात्, अग्निवत् । उद्योतश्च चन्द्रिकादि-
 द्रव्यं, आकादकत्वात्, जलवत् ; प्रकाशकत्वात्, अग्निवत् । तथा
 पद्मरागादीनामनुष्णाग्नीत उद्योतः । अतो मूर्तद्रव्यविकारसम-
 न्थायादिः । इति सिद्धाः पुद्गलाः । इति सुस्थितमजीवतत्त्वम् ॥ 15

अथ पुण्यतत्त्वमभिधत्ते “पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः” इति पुण्यं
 सम्यक्तीर्थकरत्वाद्गर्गादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रश्लाः कर्मणां पुद्गला
 जीवसंबद्धाः कर्मवर्गणाः ॥ अथ पापास्त्वतत्त्वं व्याख्याति ।

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

ये बन्धस्य स-विघ्नेय आस्रवो जिनशासने ॥५०॥ 20

तुर्भिन्नकले । पापं तु तस्मात्पुण्याद्विपरीतम् । नरकादि-

फलनिर्वर्तकत्वाद्ग्रन्था जीवसंबद्धाः कर्मपुद्गलाः पापमित्यर्थः ।
 इह च वक्ष्यमाणवन्धनत्वान्मूर्तयोरपि पुण्यपापयोः दृक्प्र-
 द्देशः पुण्यपापविवक्षितानां विधेयपरमतभेदभिराधार्यः । परमतानि
 चामूनि । केषां चित्तौर्धिकाणामयं प्रवादः । पुण्यमेवैकमस्ति,
 5 न पापम् । अन्ये तावुः । पापमेवैकमस्ति, न पुण्यम् । अपरे
 तु वदन्ति । उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं नैकमधिकतमं
 तन्मिमांसुस्वदुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यनैकं
 वदन्ति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति कभावा-
 विद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निखिलानि
 10 मतानि न सत्यमिति मन्यमानाः, यतः सुखदुःखे विविक्ते
 एवोभे सर्वैरनुभूयेत । ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि
 स्वतन्त्रे एवोभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्वयं वा तन्मिमां-
 मिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति ।
 ननु पुण्यपापे नभोऽभोजनिभे एव मन्यन्ते, न पुनः सङ्गते ;
 15 कुतः पुण्यपापयोः फलभोगस्थाने कर्णनरकाविति चेत् । उच्यते ।
 पुण्यपापयोरभावे सुखदुःखयोर्निर्हितकत्वादनुत्पाद एव स्यात् ।
 स च प्रत्यक्षविद्वद्भिः । तथाहि । मनुजले वमानेऽपि दृक्प्र-
 केयनं स्नातिलभन्नुभयान्नो, अपरे पुनस्तत्प्रेयभावमाविजायाः ।
 एते च कश्चकुचिभरयः, अन्ये तु खोदरदरीपूरणेऽप्यनिपुणाः,
 20 एते देवा इव निरन्तरं सरसविद्यासमुच्चयप्रतिभाः, इतरे पुन-
 र्गौरवाः । एवोकिद्वदुःखविद्राक्षचित्तवृत्तय इति । अतोऽनुभूय-
 मानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे लौकिके । तदङ्गीकरणे च

विनिवृत्तयोस्तत्प्रत्ययोर्भोजनस्थाने स्वर्गनरकावपि प्रतिपत्तयौ,
 प्रत्ययार्थेनरतीत्यस्याद्यप्रत्ययः स्यात् । प्रयोजनस्य च । सुखदुःखे
 कारकपूर्वके, कार्यत्वात्, अङ्कुरवत् । ये च तयोः कारकेति
 पुण्यपापे मन्तव्ये, यथाङ्कुरस्य बीजम् । अथ नीलादिकं मूर्ते कष्ट
 यथा स्वप्रतिभाविज्ञानस्यामूर्तस्य कारणं भवति, तथाजस्रस्य 5
 पद्मनादिकं मूर्ते दृश्यमानमेव सुखस्यामूर्तस्य कारणं भविष्यति,
 अहिविशकषकादिकं च दुःखस्य । ततः किमदृष्टाभ्यां सुख-
 पापाभ्यां परिकल्पिताभ्यां प्रयोजनमिति चेत् । तदङ्कुरं, अग्नि-
 चारात् । तथाहि । तुल्याजस्रगादिसाधनयोरपि द्वयोः पुत्रद्वयोः
 सुखदुःखसङ्घर्षे फले महाभेदो दृश्यते । तुल्येऽपि ज्ञानादिके 10
 भुक्ते कल्याणाद्वादो दृश्यते, अपरस्य तु रोगासुत्पत्तिः । अथ च
 फलभेदोऽन्यथमेव सकारणः, निःकारणत्वे नित्यं सत्त्वाद्यन्तप्रत्यक्षात् ।
 यच्च तत्कारणं, तददृष्टं पुण्यपापरूपं कर्मेति । तदुक्तम् ।

ओ तुल्यसाधनेषु फले विवेधो न सो विषा हेतुः ।

कल्पतपश्चो मोक्षम यत्रो न्य हेतुः अ सो कसं ॥ इति । 15

अथवा कारणानुमानात्कार्यानुमानाच्चैवं पुण्यपापे मन्तव्ये ।

तच्च कारणानुमानमिदम् । दानादिशुभक्रियायां हिंस्रशूलम-
 क्रियायां वास्ति फलभूतं कार्यं, कारणत्वात्, कृत्यादिक्रियावत् ।
 यथावा फलभूतं कार्यं तत्पुण्यं पापं चावगन्तव्यं, यथा कल्यादि-
 क्रियायां प्राक्षिपवगोभूमाधिकम् । ननु यथा कल्यादिक्रिया 20
 दृष्टप्राप्तादिक्रियाभावेऽप्येवावधितप्रयोजना भवन्ति, तथा दाना-
 दिकाः प्रशुद्धिवादिक्काश्च सर्वा अपि क्रियाः साधादिना

- मांसभक्षणादिना च दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवन्तु,
किमदृष्टधर्माधर्मफलकस्यमेव । लोको हि प्रायेण सर्वोऽपि
दृष्टमात्रफलास्त्रेव कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियासु प्रवर्तते । अदृष्ट-
फलासु पुनर्दानादिक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, न बलः ।
- 5 ततश्च कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावादानादिशुभ-
क्रियाणामप्यदृष्टफलाभावो भविष्यतीति चेत् । न । यत एव
कृष्याद्यशुभक्रियासु दृष्टफलासु बहवः प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु
पुनर्दानादिशुभक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, तत एव
कृषिहिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टपापरूपफला अपि
- 10 प्रतिपत्तव्याः, अनन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेः । ते हि
कृषिहिंसादिक्रियानिमित्तमनभिषिषितमप्यदृष्टं पापलक्षणं फलं
बद्धा अनन्तसंसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इह तिष्ठन्ति । यदि हि
कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं पापरूपं फलं नाभ्युपगम्यते, तदा
तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावान्तरणान्तरमेव सर्वेऽप्यथक्षेण मुक्तिं
- 15 गच्छेयुः । ततः प्रायः शून्य एव संसारः स्यात् । ततश्च संसारे
दुःखो कोऽपि नोपलभ्येत । दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभ-
तत्फलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येरन् ।
दुःखिनश्च बहवो दुःखिन्ते, सुखिनस्तस्याः । तेन ज्ञायते ।
कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियानिवन्धनोऽदृष्टपापरूपफलविपाको
- 20 दुःखिनां, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुकोऽदृष्टधर्मरूपफल-
विपाक इति । व्यत्ययः कस्माच्च भवतीति चेत् । उच्यते ।
अशुभक्रियारक्षिणानेव च बल्ललात् शुभक्रियानुष्ठादृशानेव च

स्वत्वादिति कारणानुमानम् ॥ अथ कार्यानुमानम् । जीवा-
नामात्मत्वविशेषेऽपि नरपक्षादिषु देहादिवैविध्यस्य कारणमस्ति,
कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्वृण्मृत्तुचक्रचौरादिसामग्रीकक्षितः
कुशाक्षः । न च दृष्ट एव मातापितादिकस्य हेतुरिति कर्तव्यं,
दृष्टहेतुत्वान्नेऽपि, सुरुपेतरादिभावेन देहादीनां वैविध्यदर्श- ५
नात्, तस्य सादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत
एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति
कार्यानुमानम् ॥ सर्वज्ञवचनप्रामाण्यादा पुण्यपापयोद्भवयोः सत्ता
प्रतिपत्तव्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावच्छोकनीयेति ॥

अथास्त्वमाह । “मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः” इत्यादि । असद्देव- 10
गुदधर्मेषु सद्देवादिबुद्धिमिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः ।
प्रमादो मद्यविषयादिः । कषाद्याः क्रुधादयः । घोमा मनो-
वाक्कायव्यापाराः । अचैवमस्त्वघटना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः
पुनर्वन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मवन्धस्य ये हेतवः, स आस्त्वो
जिनशास्त्रे विज्ञेयः । आस्त्ववति कर्मेभ्यः स आस्त्वः । ततो 15
मिथ्यात्वादिविषया मनोवाक्कायव्यापारा एव शुभाशुभकर्मवन्ध-
हेतुत्वादास्त्व इत्यर्थः ॥ अथ बन्धाभावे कथमास्त्वस्योपपत्तिः,
आस्त्वात् प्राग्बन्धसङ्गावे वा तस्य बन्धहेतुता, प्रागपि बन्धस्य
सङ्गावात् । न हि, यद्यहेतुकं तत्तद्भावेऽपि भवति, अतिप्रसङ्गात् ।
असदेतत्, यत आस्त्वस्य पूर्वबन्धापेक्षया कार्यत्वमिच्छते, 20
उत्तरबन्धापेक्षया च कारणत्वम् । एवं बन्धस्यापि पूर्वोत्तरा-
स्त्वापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं च ज्ञातव्यं, जीवाङ्गुरयोरेव

बन्धाख्ययोस्त्योऽयं कार्यकारणभावमिष्यमात् । न चैवमितरेत-
 राश्रयदोषः, प्रधाद्यापेक्षयानादित्वात् । अथ चाक्षरः सुष्मासुष-
 वन्महेतुतया द्विविधः । द्विविधोऽप्ययं मिथ्यामाद्युत्तरभेदापेक्ष-
 योत्कर्षापकर्षभेदापेक्षया वानेकप्रकारः । अथ च 'शुभाशुभ-
 5 मनोवाङ्मायव्यापाररूपस्याश्वस्त विद्धिः स्वात्मनि स्वयंवेद-
 नाश्वस्ततः परस्मिन् वाङ्मायव्यापारस्य कश्चिद्व्यत्यक्तः प्रेवक्ष्य
 च तत्कार्यप्रभवानुमानतयात्रयेया, आगमाच्च ॥

अथ संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

10 अन्धोऽन्धानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या ॥ तेषां मिथ्यात्वविरतिकथाचसो गानामाश्रयाणां
 सत्यगर्भनविरतिप्रमादपरिहारसमादिगुप्तिचक्षधर्मास्तुप्रेक्षाभि-
 र्निरोधो निवारणं स्वगणं संवरः; पर्यायकथनेन व्याख्या ।
 आत्मनः कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः ।

15 यः च द्वैतसर्वभेदाद्देहा । तत्र बाह्यसंस्पर्शयोगनिरोधकाले सर्व-
 संवरः । प्रेक्षाकाले चरन्प्रतिपत्तेरारभ्य द्वैतसंवरः ॥

अथ बन्धतत्त्वमाह । "बन्धो जीवस्य कर्मणः" इत्यादि । तत्र
 बन्धः परस्परारब्धयो जीवप्रदेशसुप्तस्थानां जीवजीरवत् । अथवा
 कश्चिदेवेनात्मा पारतन्त्र्यमापन्नते ज्ञानाप्रत्यादिना संबन्धः
 20 पुद्गलपरिणामः । अतु जीवकर्मणोः संबन्धः किं योऽन्तर्माधिस-
 परिणामिणस्तु किकचुकसंयोजकस्य चतुस्तयः कश्चिद्विद्या-

ग्रन्थाच्च "द्वयोरपि" कर्मवर्मणाद्योग्यसङ्ख्यानां जीवस्य चान्यो-
 न्यानुगमात्मान्योन्यानुमतिस्वरूपः परस्परानुप्रवेशरूप इत्यर्थः ।
 अथमत्र भावः । वज्रयस्त्रिष्वसंबन्धवत् शीरोदकसंपर्कवद्वा
 जीवकर्मणोर्मिथोऽनुप्रवेशात्मक एव संबन्धो बन्धो बोद्धव्यो, न
 पुनः कश्चुक्किकश्चुकसंयोगकस्योऽन्यो वेति । अत्राह । कथम- 5
 मूर्तस्यात्मनो हस्ताद्यसंबन्धे सत्यादागप्रतिविरहात्कर्मपक्षसुच्यते
 इति चेत् । उच्यते । इयमेव तावद्वह्नागारेका प्रक्रिया भवतो
 ऽनभिज्ञतां ज्ञापयति, यतः केनामूर्तताभ्युपेतात्मनः कर्मजीव-
 संबन्धस्यानादिसादेकलपरिणामे सति शीरोदकवन्मूर्त एव
 कर्मपक्षे व्याप्तिरिति । न च हस्तादिव्यापारादेयं कर्म, किं 10
 तु पौद्गल्यमपि सदस्यवशाद्यविशेषाद्वागदेवमोक्षपरिणामाभ्युप-
 लब्धत्वादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजासंश्लेषमादानं खेहाभ्युप-
 पुषो रजोसंगमवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तरमाणुसंश्लेषाज्जीवस्य
 कर्मणा सह लोलीभावात्कथंचिन्मूर्तत्वमपि संचारावस्थावामभ्यु-
 पगम्यत एव स्यादादवादिभिरिति । स च प्रप्रस्ताप्रप्रस्तभेदाद् 15
 देधा । प्रकृतिस्त्रित्यनुभागप्रदेशभेदाच्च चतुर्विधा । प्रकृतिः
 स्वभावो यथा ज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनस्वभावमित्यादि ।
 क्षितिरध्ववसायकतः काचविभागः । चतुर्भागो रसः । प्रदेशः
 कर्मद्वयसंबन्ध इति । पुनरपि मूलप्रकृतिभेदाददृष्टा ज्ञानावर-
 णादिकः । उत्तरप्रकृतिभेदाददृष्टपञ्चाग्रदधिकग्रतभेदः । सोऽपि 20
 तीव्रतीव्रतरमेवमन्दतरादिभेदादनेकविध इत्यादि कर्मपञ्चा-
 दवशेषम् । अतः वज्रप्रतपम् ॥

निर्जरातत्त्वमाह ।

बह्वस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

यस्तु बह्वस्य जीवेन संबद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेः साटः
 5 सटनं द्वादशविधेन तपसा विचटनं, सा निर्जरा मता संमता ।
 सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तच्चाद्या चारित्रिणां दुष्करतर-
 तपस्वरणकायोत्सर्गकरणदाविंशतिपरीषद्परानां लोचादिकाथ-
 केशकारिणामष्टादशग्रीलाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिषद्परि-
 चारिणां निःप्रतिकर्मशरीरिणां भवति । द्वितीया लव्यशरीरिणां
 10 तीव्रतरशरीरमानसानेककटुकदुःखशतसहस्रसङ्गतो भवति ॥

अथोक्तार्थं मोक्षतत्त्वमाह “आत्यन्तिकः” इत्यादि ।
 देहादेः शरीरपञ्चकेन्द्रियायुरादिबाह्यप्राणपुण्यापुण्यवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शपुनर्जन्मपक्षपदेक्षयकषायादिसङ्गाज्ञानासिद्धलादेवात्य-
 न्तिको वियोगो विरहः पुनर्मोक्ष इत्यते । यो हि श्रमयति न
 15 पुनः कदाचिन्न भवति, स आत्यन्तिकः । अत्र पर आह । ननु
 भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः, तस्य सादित्वात् । परं रागा-
 दिभिः सहात्यन्तिको वियोगो ऽसंभवी, प्रमाणबाधनात् ।
 प्रमाणं चेदम् । यदनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति, यथा-
 काग्रम् । अनादिमन्तस्य रागादय इति । उच्यते । यद्यपि रागा-
 20 दयो दोषा जन्तोरनादिमन्तः, तथापि कदाचिन्नवावस्थितस्त्री-
 शरीरादिबहुतत्त्वावगतेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः

प्रतिक्षणमपचयो दृश्यते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालतदिसाम-
 ग्रीसङ्गावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युप-
 गमे ऽपचयस्याप्यसिद्धेः । यथा हि ग्रीतस्पर्शसंपाद्या रोमहर्षादयः
 ग्रीतप्रतिपक्षं च वज्जेर्मन्दतायां मन्दा उपलब्धा उत्कर्षं च
 निरन्वयविनाशिताः, एवमन्यथापि मन्दतासङ्गावे निरन्वयविना- 5
 शोऽवश्यमेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य
 मन्दता भवति तत्प्रकर्षं च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं
 प्रतिपक्षभावोत्कर्षं ऽपि न रागादीनामत्यन्तसुच्छेदो भविष्य-
 तीति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि बाध्यं, सहभूतभावं सहका-
 रिसंपाद्यस्वभावं च । तच्च यस्यसहभूतभावं, तस्य बाधकोत्कर्षं 10
 कदाचिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मनः सह-
 भूतभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः । ततो ऽत्यन्तप्रकर्षव-
 त्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः ।
 रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः । ततः
 कर्मणो निर्मूलमपगमे ते ऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोग- 15
 स्यात् । ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः, ते तदत्य-
 न्तवृद्धौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वज्जिवृद्धौ ।
 भावोपधानादपकर्षिणश्च सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति ।
 अत्र “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभूतभावज्ञानादि-
 व्यपेक्षेदार्यम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमात्, न 20
 तदिनाशमाविशति” इति, तदयप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्व्य-
 भिचारात् । प्रागभावो ज्ञानादिमानपि विनाशमाविशति,

अन्यथा कार्यानुत्पत्तेः । काश्चनोपपत्तयोः संबन्धेन च चेतुरने-
कान्तिकः । तत्संयोगोऽपि क्षणादिसंततिगतोऽपि चारंस्त्यु-
टपाकादिगोषाद्येन विघटमानो बृहद् इति । अथ रागादयो
धर्मा धर्मिण्य आत्मनो भिन्नास्ते, तदा सर्वेषां वीतरागत्वसि-
द्धत्वप्रसङ्गः, रागादिभ्यो भिन्नत्वात्, सुक्तात्मवत् । अभिन्नास्ते,
तदा तेषां अथ धर्मिणोऽपि अथ इति । तदयुक्तं, भेदाभे-
दपक्षस्य आत्मनरस्याभ्युपगमात् । कथमिति चेत् । उच्यते ।
धर्मिधर्माणां न भेद एव, अभेदस्यापि सत्त्वात् ; नाप्यभेद
एव, भेदस्यापि शङ्कात् । ततो नोक्तदोषावकाश इति । अथ
10. कर्मव्यग्ररीरादेः सर्वथावियोगे कथं जीवस्योर्ध्वमा लोकान्तं
गतिरिति चेत् । पूर्वप्रयोगादिभिस्तत्सोर्ध्वं गतिरिति ब्रूमः ।
तद्युक्तं तत्कार्यभावे ।

तद्वन्मरसेवोर्ध्वमा लोकान्तात् गच्छति ।

पूर्वप्रयोगावप्युत्पत्त्याहन्त्येदोर्ध्वगौरवैः ॥ १ ॥

15. कुक्काव्यग्रकं दोषायाभिषौ चापि यथेयते ।

पूर्वप्रयोगात्कर्मैव तथा सिद्धगतिः सता ॥ १ ॥

सुखेप्यव्यग्रनिर्मोषाद्यथा दृष्टास्तु ज्ञानुनः ।

कर्मव्यग्रविनिर्मोषाद्यथा सिद्धगतिः सता ॥ २ ॥

परस्वसुटदेसाहन्त्येदोषाद्यथा गतिः ।

20. कर्मव्यग्रविनिर्मोषाद्यथा जीवस्योर्ध्वमा लोकान्तं गतिरिति चेत् ।

कर्मव्यग्रविनिर्मोषाद्यथा जीवस्योर्ध्वमा लोकान्तं गतिरिति चेत् ।

अभेदोर्ध्वमा लोकान्तं गतिरिति चेत् ।

अथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाक्त्रिद्वीचक्षः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥ ६ ॥

अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ ७ ॥

ततो ऽयूर्ध्वगतिस्तेषां कक्षाभासौति चेन्नतिः ।

धर्मास्तिकायस्याभावात् हि हेतुर्गतेः परम् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकायस्य गतिहेतुत्वं पुरापि व्यवस्थापितमेवेति ।
ननु भवतु कर्मणामभावे ऽपि पूर्वप्रयोगादिभिर्जीवस्योर्ध्वं
गतिः, तथापि सर्वथा प्ररौरेन्द्रियादिप्राणानामभावात्प्रोक्षे
जीवस्याजीवत्वप्रसङ्गः । यतो जीवनं प्राणधारणमुच्यते ; तच्चे- 10
न्नास्ति, तदा जीवस्य जीवनाभावादजीवं स्यात्, अजीवस्य च
मोक्षाभाव इति चेत् । न, अभिप्रायापरिज्ञानात् । प्राणा हि
द्विविधाः, द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च । मोक्षे च द्रव्यप्राणानामेवा-
भावः, न पुनर्भावप्राणानाम् । भावप्राणाश्च सुक्तावस्थायामपि
सन्त्येव । यदुक्तम् ।

15

यस्यात्मायिकसम्यक्त्ववैर्यदर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो निर्दम्भेनापि च सुखेन ॥ १ ॥

ज्ञानादयस्य भावप्राणा युक्तो ऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मान्नजीवत्वं नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ २ ॥

ततस्तान्मन्त्रज्ञानानन्ददर्शनानन्दवीर्यान्मनुष्यसत्त्वसत्त्वं जीवनं 20
विज्ञानानामपि भवतीत्यर्थः । सुखं च विज्ञानां सर्वसंसारसुख-
विक्षेपणं परमानन्दरूपं ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

न वि चित्ति मनुस्त्राणं तं सुखं तैव सख्यदेवायं ।
 जं चिद्भाषं सुखं सख्यावायं उवगवायं ॥ १ ॥
 सुरगणसुखं समग्रं सख्यद्वा पिच्छिद्यं अनन्तसुखं ।
 न वि पावद सुनिसुखं एतन्नायं वग्नमगूचिं ॥ २ ॥
 चिद्भाष सुखो राखी सख्यद्वा पिच्छिद्यो जद सख्य्या ।
 खो ऽनन्तवग्नमभदभो सख्यागाये न मादय्या ॥ ३ ॥

तथा योगशास्त्रे ऽप्युक्तम् ।

सुरासुरनरिन्ध्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।

तत्स्यादन्नभोगे ऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥ १ ॥

10 सुखभावजसत्त्वं यस्मिन्ने श्चाप्तं सुखम् ।

चतुर्वर्गापणीत्वेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अथ चिद्भाषां सुखमयत्वे चयो विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि ।

आत्मनो सुखौ बुद्ध्याद्यशेषगुणोच्छेदात्कथं सुखमयत्वमिति
 वैशेषिकाः १ । अत्यन्तचित्तवृत्तान्तोच्छेदत आत्मन एवासंभवा-

15 दिति शैवताः २ । अभोक्तृलात्कयमात्मनो सुखौ सुखमयत्व-
 मिति सांख्याः ३ ॥ अथादौ वैशेषिकाः स्वशेषगुणौ विशेषयन्ति ।

ननु मोक्षे विशद्भुशानादिकभावतात्मनो ऽनुपपत्त्या, बुद्ध्यादि-
 विशेषगुणोच्छेदरूपमाश्लेष्य । तथाहि । अत्यन्तादिप्रमाणप्रति-
 पत्ते जीवस्वरूपे परिपाकं प्राप्ते तत्प्रज्ञाने नवानां जीवविशेष-

20 बुद्धानामात्मनोच्छेदे स्वरूपेमात्मनो ऽवस्थां मोक्षः । तदुच्छेदे
 च प्रमासमिदं । अथा । तत्त्वानामात्मविशेषगुणानां संतानो
 ऽत्यन्तसंविद्यते, संतानवत्, प्रकीर्त्यादिसंज्ञावत् । न आत्मनः

विद्वो हेतुः, यथे वर्तमानत्वात् । नापि विद्वः, यपथे प्रदीपादी
सत्त्वात् । नाथनेकान्तिकः, केवलपरमाणादावप्रवृत्तेः । नापि
कौलस्यथापदिष्टः, विपरीतार्थस्थापकयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्-
वासंभवात् । ननु संतानोच्छेदे हेतुर्वक्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
निरन्तरमाणाभावात्कल्पचित्पुंससत्त्वज्ञानं जायते, तेन च 5
मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्विधीयते, तस्य निवृत्तौ तत्कार्यभूता रागा-
दयो निवर्तन्ते, तदभावे तत्कार्या मनोवाङ्मायप्रवृत्तिर्यावर्तते,
तद्वावृत्तौ च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । अनारम्भशरीरेन्द्रियकार्य-
योस्तु सुखादिकोपभोगात्प्रसूयः । अनारम्भशरीरादिकार्ययो-
रप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रसूयः । ततश्च सर्वसंतानो- 10
च्छेदाश्च इति स्मितम् ॥

अथ प्रविधिधीयते । यन्नावदुक्तं “संतानत्वात्” इत्यादि,
तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां
संतानोच्छेदः साध्यते ऽभिन्नानां वा कथंचिद्विज्ञानां वा ।
आद्यपच आत्मयाविद्वो हेतुः, संतानिभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नस्य 15
यन्मानस्यासत्कल्पत्वात् । द्वितीयपथे तु सर्वथाभिन्नानां तेषा-
मुच्छेदसाधने संतानकत्वं संतानिनो ऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च
कक्षासौ मोक्षः । भिन्नाभिन्नपक्षाभ्युपगमे थापयिष्ठान्तः । किं
च ॥ विद्वद्व्याधं हेतुः, कार्यकारणभूतचणुप्रवाहसत्त्वसंतानत्वस्य
मित्यामित्येकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यात एव प्रति- 20
पादित्वमाशङ्क्यात् । वाचविकल्पस्य बृहत्तानः, प्रदीपादिरत्यन्तो-
च्छेदासंभवात्, तेजस्परमाणां नास्तरूपपरित्यागेनाम्भकार-

रूपतयावस्थानात् । प्रयोगश्चात्र । पूर्वापरसम्भावपरिहाराङ्गी-
कारस्थितिबन्धपरिणामवाग्रद्वीपः, सत्त्वात्, पटादिवदिति ।
अत्र बद्ध वस्तु, तत्तन्निभास्यते विकारेणानेकान्तप्रवृत्ते । किं
च । इन्द्रियजनौ बुद्ध्यादिगुणानामुच्छेदः साध्यमानो ऽस्त्युताती-
5 न्त्रियायाम् । तथाचपक्षे सिद्धसाधनं, अस्माभिरपि तत्र तदुच्छे-
दाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे सुप्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनुप्र-
पत्तेः । मोक्षार्थी हि सर्वो ऽपि निरतिशयसुखज्ञानादिप्राप्त्य-
भिप्रायेणैव प्रवर्तते, न पुनः शिक्षाग्रकलकल्पमपगतसकलसु-
खसंवेदनमात्मानमुपपादयितुं यतते । यदि मोक्षवत्साध्यामपि
10 पापघणकस्यो ऽपमतसुखसंवेदनाखेयः पुरुषः संपद्यते, तदा
कृतं मोक्षेण, संसार एव गरीयान्, यत्र सागराणि सुखखेय-
प्रतिपत्तिरप्यस्ति । अतो न वैशेषिकोपकल्पिते मोक्षे कस्य-
चिद्वन्तुमिच्छा । उक्तं च ।

वरं वृन्दावने वाचः भृगासौख्यं सहोषितम् ।

15 न तु वैशेषिकीं सुप्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ १ ॥

एतेन यदूचुर्मौमांसका अपि

थावदात्मगुणाः सर्वे मोक्षिन्ना वास्नादयः ।

तावदात्मनि की दुःखव्यावृत्तिर्निर्विकल्पते ॥ १ ॥

धर्मो धर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

20 मूलभूतौ च तावेव कश्चौ संसारवद्भगः ॥ २ ॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यग्ररौराद्यनुपपत्त्यात् ।

नात्मनः सुखदुःखे स इत्यसौ सुप्त उच्यते ॥ २ ॥

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मावशिष्यते ।:

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥

जर्मिषद्भातिगं रूपं तदस्याङ्गमनौषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्षेत्राद्यदूषितम् ॥ ५ ॥

(जर्मयः कामक्रोधमदगर्वशोभदम्भाः । न हि वै अशरीरस्व 5
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सक्तं प्रियाप्रिये न
स्पृशत इत्यादि), तदप्यपासं द्रष्टव्यम् । यतः किं शुभकर्म-
परिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि सुप्तौ निविध्यमानानि
सन्त्युत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये
ऽसिद्धः, आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूप- 10
मत्यन्तसुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं,
तत्सद्भावे प्रमाणसद्भावात् । तथाहि आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्त-
प्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरतयोपादीयमानत्वाच्च, वैषयिक-
सुखवत् । यथा सुखार्थं सुसुषुप्रयत्नः, प्रेषापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्,
कषीवस्तप्रयत्नवदिति । तच्च सुखं सुप्तौ परमातिशयप्राप्तं, 15
या चास्यानुमानांशसिद्धा ; यथा, सुखतारतम्यं कश्चिद्विज्ञानं,
तरतमशब्दवाच्यात्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथा ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे ऽभिष्यज्यते ।

यदा बुद्धा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥

तदा तन्नित्यमानन्दं सुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।

20

इति श्रुतिर्ब्रह्माद्यात् । तथा ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिपाशमनौघिन्धम् ।

तं वै मोक्षं विद्यावीद्यादुःप्रापमज्जतात्मभिः ॥ १७ ॥

इति स्वतिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमक्षणं प्रतिपत्त्यभिनि-
क्षितम् ॥

- अथ सांख्या भ्रुवते । इह शुद्धचैतन्यस्वरूपो ज्ञेयं पुरुषः,
५ इष्यस्य सुखीकरणे ज्ञेयप्रकृतादकर्ता, साक्षादभोक्ता, जडां
प्रकृतिं चक्रियामाश्रितः । अज्ञानतमम्बुजतया प्रकृतिस्त्वमपि
सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोद-
मानश्च प्रकृतिं सुखसुखावां मोहाकान्यमानः संसारमधिवसति ।
यदा तु ज्ञानमस्याविर्भवति “दुःखहेतुरिषं न ममानया इह
१० संवर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकख्यातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं
शुक्ले । सापि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमनेन
भोक्तव्यम्” इति मत्वा कुठिनी स्त्रीवदूरादवसर्पति । तत
उपरतायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः स्वरूपं च
चेतनाशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमाप्रतिदर्शितविषयानन्ता च ।
१५ अतस्तदात्मक एव सुक्तात्मा न पुनरागन्धादिस्वभावः, तस्य
प्रकृतिकार्यत्वन, तस्यास्य जीवनाग्रं महत्त्वम् ॥

- अथ यच्च भ्रूमः । असावदुक्तं “संघातात्मा अज्ञानतमम्बुज-
तया” इत्यादि, तदुच्यते, यतः किमज्ञानमेव तम उताज्ञानं च
तममेति । प्रथमपक्षे सुक्तात्मापि सुखादिफलं किं नात्मसं-
२० मयेत, ज्ञानस्य बुद्धिधर्ममापुङ्गव प्रकृत्या समनुपरतत्वात्,
सुक्तात्मनोऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमम्बुजतया विशेषात् । द्विती-
यपक्षे तु किमिह ज्ञानादव्यक्तमो नाम रागादिकमिति चेत्,

तच्च, तच्चात्मनो ऽप्यन्तर्माणादभूतप्रकृतिधर्मतयात्मात्मादत्ता-
 लुपपत्तेः । आत्मादत्ते वा सुक्तात्मनो ऽप्यन्तर्माणादभूत-
 प्रकृतिधर्मतयात्मात्मादत्ते । किं च संघातात्मनो ऽकर्तुरपि भोग्यत्वे ऽप्रीति-
 समाप्ते कृतनाशाकृतागमादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । किं च ।
 प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः केन ज्ञातः । किं प्रकृत्योतात्मन वा । 5
 न तावत्प्रकृत्या, तस्याः सर्वगतत्वान्मुक्तात्मनो ऽपि तत्संयोग-
 प्रसङ्गः । अथात्मना, तर्हि स आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृतिमादत्ते । तच्च को ऽपि हेतुरस्ति न वेति
 वक्तव्यम् । अस्ति चेत्, तर्हि स हेतुः प्रकृतिर्वा आदात्मा वा,
 अन्यस्य कस्याप्यनभ्युपगमात् । आद्यपदे यथा सा प्रकृतिस्तस्या- 10
 त्मनः प्रकृतिसंयोगे हेतुः स्यात्, तथा सुक्तात्मनः किं न स्यात्,
 प्रकृतिसंयोगात्पूर्वं शुद्धचैतन्यस्वरूपत्वेनोभयोरप्यविशेषात् निष्ठा-
 मकाभावाच्च । द्वितीयपदे स आत्मा प्रकृत्यात्मनोः संयोगे
 हेतुत्वं प्रतिपद्यमानः किं ज्ञातं प्रकृतिसंयुक्ततः सन् हेतुर्भवति
 तद्विद्युक्तो वा । आद्ये तस्यापि प्रकृतिसंयोगः कथमित्यनवस्था । 15
 द्वितीये पुनः स प्रकृतिरहित आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृत्यात्मनोः संयोगे हेतुत्वं प्रतिपद्यते । तच्च को ऽपि
 हेतुर्विज्ञोक्त इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था । इति सचेतुकः
 प्रकृत्यात्मन संयोगो निरस्तः । अथ निर्हेतुकः, तर्हि सुक्तात्मनो
 ऽपि प्रकृतिसंयोगप्रसङ्गः किं च अथमात्मा प्रकृतिपुरुषादङ्गः 20
 पूर्वनिर्ज्ञो ज्ञातः अथाद्ये ऽनित्यत्वप्रतिपादः । द्वितीये तस्य
 पादङ्गमेव हेतुर्भवति । न हि नास्मावस्मात्प्रत्ययन् देवदत्तस्य

- क्लृप्तं प्रतिपद्यति । तत्र कथमपि सांख्यमते प्रकृतिसंयोगो घटते
 ततश्च संयोगाभावादिसंयोगो ऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वादि-
 योगश्च ॥ किं च । अमुक्तं “विवेकख्यातेः” इत्यादि, तद्विज्ञा-
 रितरमणीयम् । तत्र केयं ख्यातिर्नाम । प्रकृतिपुरुषयोः स्नेह
 5 स्नेह रूपेणावस्थितयोर्भेदेन प्रतिभाजनमिति चेत् । सा कश्च,
 प्रकृतेः पुरुषश्च वा । न प्रकृतेः, तस्या असंवेद्यपर्वणि स्मितत्वा-
 दचेतनत्वादनभ्युपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्याप्यसंवेद्यपर्वणि
 स्मितत्वात् । तथा अपि “विज्ञातविरूपाहं” इत्याद्युक्तं,
 तद्व्यवनीचिताभिधानं, प्रकृतेर्जडतयेत्यं विज्ञानानुपपत्तेः । किं
 10 च विज्ञातापि प्रकृतिः संसारदशावस्थोचे ऽप्यात्मनो भोगाद्य-
 स्तत्त्वभावतो वायुव्यवर्ततां, तत्त्वभावश्च नित्यतया तदापि
 यत्नात् । न हि प्रवृत्तिस्तत्त्वभावो वायुर्विरूपतया येन ज्ञातस्तं प्रति
 तत्त्वभावादुपरमत इति ; कुतो मोक्षः स्यात् । तदा तदवस्थे
 वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताहानिः, पूर्वभावत्यागेनोत्तरस्त्वभावोपा-
 15 दानश्च नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिणामिनि नित्य एव
 तद्विरोधात् । प्रकृतेश्च परिणामिनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो
 ऽपि तदङ्गीकर्तव्यं, तस्यापि प्राक्तनसुखोपभोगस्तत्त्वभावपरिहारेण
 मोक्षे तद्भोगस्तत्त्वभावस्वीकारात्, असुखादिस्त्वभावत्यागेन
 सुखत्वादित्यमभोपादानाच्च । सिद्धे चास्य परिणामिनिक्त्वत्वे
 20 सुखादिपरिणामैरपि परिणामित्वमस्याभ्युपगमार्थं, अन्यथा
 मोक्षाभावप्रसङ्गः । ततश्च न कथमपि सांख्यपरिकल्पितो मोक्षो
 घटत इति अमोक्तस्वरूप एवानन्तसुखादिस्वरूपो ऽभ्युपगम्यः ॥

अथ सौगताः संगिरन्ते । ननु ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरेकेण
कस्याप्यात्मनो ऽभावात्कस्य सुक्तौ ज्ञानादिस्वभावः प्रसाध्यते ।
सुक्तिश्चात्मदर्शिनो दूरोत्तरिता । यो हि पश्यत्यात्मानं स्थिरा-
दिरूपं तस्यात्मनि स्थैर्यगुणदर्शननिमित्तस्त्रेहो ऽवश्यभावी,
आत्मस्वेहाच्चात्मसुखेषु परिहृत्यन्मुखेषु च दोषांस्तिरस्कृत्य गुणा- 5
नम्रोपपत्ति, गुणदर्शी च परिहृत्यन्मनेति सुखसाधनान्युपादत्ते ।
ततो यावदात्मदर्शनं तावत्संसार एव । तदुक्तम् ।

यः पश्यत्यात्मानं तच्चास्याहमिति ग्राम्यतः स्त्रेहः ।

स्त्रेहात्सुखेषु दृष्यति दृष्ट्वा दोषांस्तिरस्कृत्यते ॥ १ ॥

गुणदर्शी परिहृत्यन्मनेति सुखसाधनान्युपादत्ते । 10

तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्स संसारः ॥ २ ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः समायान्ति ॥ ३ ॥

ततो सुक्तिमिच्छता पुत्रकलत्रादिकं स्वरूपं वानात्मक-
मनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमय्या चिन्तामय्या च भावनया 15
भावयितव्यम् । एवं भावयतस्तत्राभिव्यङ्गाभावादभ्यासविशेषा-
दैराग्यमुपजायते । ततः सास्त्रवर्चित्तसंतानलक्षणसंसारविनिवृत्ति-
रूपा सुक्तिरूपपद्यते । अथ तद्भावनाभावे ऽपि कायक्लेशलक्षणा-
त्तपसः सकलकर्मप्रचयान्मोहो भविष्यतीति चेत् । न, कायक्लेशस्य
कर्मफलतया नारकादिकायसंतापवत् तपस्त्रायोगात् । विचित्र- 20
शक्तिकं च कर्म, विचित्रफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं
कायसंतानमात्रात्क्षीयते, अतिप्रसङ्गात् । अथ तपःकर्मशक्तीनां

संकरेण चयकरणशीलमिति काला एकरूपादपि तपसश्चि-
 शक्तिस्य कर्मणः चयः । नन्वेवं स्वल्पक्षेत्रेणोपवासादिना-
 यशेषस्य कर्मणः चयापत्तिः, शक्तिसाकार्यान्यथानुपपत्तेः ।
 उक्तं च ।

- 5 कर्मचयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तच्च कायसंतापः ।
 कर्मफलत्वासारकदुःखमिव कथं तपस्तस्यात् ॥ १ ॥
 अन्यदपि शैकरूपं तच्चिच्चयमिमित्तमिह न स्यात् ।
 तच्छक्तिसंकरः चयकरीत्यपि वचनमाचम ॥ २ ॥

तस्माच्चैरात्मभावनाप्रकर्षविशेषाच्चित्तस्य निःक्षेपावस्था मोक्षः ॥

- 10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “ज्ञानक्षणप्रवाह”
 इत्यादि, तद्विचारितविज्ञापितं, ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरिक्तं सुप्ता-
 कषानुस्यूतसूचोपममन्वयिनमात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृताग-
 मादिदोषप्रसङ्गे स्मरणाद्यनुपपत्तेः । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः
 पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव ; किं लब्धो जनो दुःखानुषक्तं
 15 सुखसाधनं पश्यन्नात्मस्नेहात्मांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु
 प्रवर्तते ऽप्यथादौ च, सुखात्तुरवत् । हितं हितविवेकसंज्ञा-
 त्तिकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मस्नेहादात्यन्तिकसुख-
 साधने सुक्तिमार्गं प्रवर्तते, पथ्यादौ चतुरात्तुरवत् । यदप्युक्तं
 “सुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथा-
 20 नित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा
 नित्यादिभावनावगुप्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि कालान्तरा-
 यस्यात्वेकानुसंधाव्यतिरेकेण भावनायुपपद्यते । तत्र चो हि

निमज्जादिभिर्बद्धः, तस्यैव तत्पुन्यकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभि-
 संधिब्यापारे सति मोक्ष इत्येकाधिकरणे सत्येव बन्धमोक्ष-
 व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः चणो बद्धो ऽन्यस्य च तन्पु-
 न्यकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्यापारस्येति वैयधि-
 करणस्यैवमयुक्तम् । किं च । सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्वं प्रवर्तमानः 5
 किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च
 कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनु-
 संदध्यात् । चणः संतानो वा । न तावत्क्षणः, तस्यैकक्षणस्याधितया
 निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि
 संतानः, तस्य संतानव्यतिरिक्तस्य सौगतैरभ्युपगमात् । किं च । 10
 निरन्तरविनश्यत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव
 स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्ष उपरमस्य
 विनाशः, स च निर्हेतुकतयायत्नसिद्धः । ततस्तदर्थो ऽनुष्ठाना-
 दिप्रयासो निष्फल एव । किं च । तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राप्ता-
 मस्य रागादिचणस्य नाशः क्रियते भाविनो वानुत्पादस्तदुत्पा- 15
 दकग्रन्थेर्वा चयः संतानस्योच्छेदो ऽनुत्पादो वा निराश्रयचित्त-
 संतत्युत्पादो वा । तच्चाद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया
 भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयो ऽप्यत एवासाधी-
 यान्, उत्पादाभावो ह्यनुत्पादः । सो ऽभावरूपत्वात्कथं कुत-
 श्चिदुत्पद्यते, अप्रसिद्धान्प्रसङ्गात् । तच्छक्तेः चयो ऽनुपपन्नः, 20
 तस्मात्सभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्ति-
 विरोधात् । संतानस्योच्छेदार्थो ऽनुत्पादार्थो वा तदप्रयास

- इत्यथनेन निरस्तं, क्षणोच्छेदानुत्पादवत् । तथोरप्यभावरूपतया
निर्हेतुकत्वात्कृतो ऽप्युत्पत्तिः, अनुपपत्तेः । किं च । वास्तवस्य
संतानस्थानभ्युपगमात्किं तदुच्छेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य
मारणं कापि दृष्टम् । तच्च संतानोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।
- 5 अथ निराश्रयरूपचित्तसंतत्युत्पत्तिलक्षणा सा तन्मयासमाध्येति
पक्षस्तु व्यायान् । केवलं सा चित्तसंततिः साम्बया निरन्वया
वेति वक्तव्यम् । आद्ये सिद्धसाधनं, तथाभूत एव चित्तसंताने
मोक्षोपपत्तेः । बद्धो हि मुच्यते नाबद्धः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः,
निरन्वये हि संताने ऽन्यो बध्यते ऽन्यस्य मुच्यते । तथा च
- 10 बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, कृतनाशदयस्य दोषाः प्रष्टुमग्रा
एव धावन्ति । तथा यदुक्तं “कायक्लेश” इत्यादि, तदप्यसत्यं,
हिंसाविरतिरूपव्रतोपवृत्त्यस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वे ऽपि तप-
स्त्वाविरोधात् । व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतु-
त्वात्तपो ऽभिधीयते । न चैवं नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्व-
- 15 प्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तपस्त्वविरोधात् । अतः
कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्यापादयितुं शक्या ।
यदपि शक्तिसंकरपक्षे स्वल्पेनेत्यादि प्रोक्तं, तत्सूक्तमेव, विशिष्य-
पक्षदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसंकरे सति जीणमोहान्धसमये
ऽयोगिचरमसमये चाक्लेशतः स्वल्पेनैव शुक्लध्यानेन तपसा
- 20 प्रत्ययाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेस्तान्ध्यानुपपत्तेः । स तु
तच्छक्तिसंकारो बद्धतरकायक्लेशसाध्य इति युक्तस्तदर्थो ऽनेकोप-
वासादिकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः, तमन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः ।

ततः कथंचिद्वनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानी ऽनेकविधतपनेनुष्ठाना-
मुच्यते । तस्य चानन्तस्तुष्टयलाभस्वरूपो मोक्ष इति प्रति-
पत्तव्यम् ॥

अथात्र दिगम्बराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु
यथोक्तलक्षणो मोक्षः ; परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः । 5
तद्ग्राहि । न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्,
नपुंसकवत् ॥ अत्रोच्यते । स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारि-
चाद्यभावेन १ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३
स्मारणाद्यकर्तृत्वेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६
वा । तच्च न तावदाद्यः पक्षः चोदक्षमः, यतः किं चारित्र्या- 10
भावः सचेत्त्वेन १ मन्दसत्त्वतया २ वा । तच्च यद्याद्यपक्षः,
तदा चेत्स्यापि चारित्र्याभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १
परिग्रहरूपतया २ वा । यदि परिभोगमात्रेण, तदा परि-
भोगो ऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २
वा । तच्च न तावदाद्यः, यतः प्राणेश्चो ऽपि नापरं प्रियं, 15
प्राणानप्येताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते । वस्त्रस्य का कथा । अथ
संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं पुरुषाणामपि संयमोपकारितया
वस्त्रपरिभोगः । अथावस्त्रा एता वस्त्रादपि पुरुषैरुपभुज्यन्त इति
तद्धिना तासां संयमबाधासंभवो न पुनर्नराणामिति न तेषां
तदुपभोग इति चेत्, तर्हि न वस्त्राचारित्र्याभावः, तदुप- 20
कारित्वान्नस्य, आहारादिवत् । नापि परिग्रहरूपतया, यतो
ऽस्य तद्रूपता किं सूक्ष्महेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा

- स्पर्शमात्रेण ३ जीवसंस्क्रिहेतुत्वेन वा ४ । तच्च यद्याद्यः, तर्हि
 शरीरमपि मूर्क्षाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुः, तस्यान्तरं
 गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्वेतुत्वात् । अथ मूर्क्षाया हेतु-
 रिति पक्षः, तर्हि वस्त्ववत्तस्यापि किं दुस्त्यजत्वेन १ सुक्त्वज्ज-
 5 तथा वा २ । न प्रथमत एव परिहारः । यदि दुस्त्यजत्वेनेति
 पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषांचिदा २ । न
 तावत्सर्वेषां ; दृश्यन्ते हि बहवो वस्त्रप्रवेशादिभिः शरीरमपि
 त्यजन्तः । अथ केषांचित्, तदा वस्त्रमपि केषांचिदुस्त्यज-
 मिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ सुक्त्वज्जत्वेनेति पक्षः,
 10 तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविधशक्तिविकल्पानां स्थाय्यायाद्युपलब्धकत्वेन
 शरीरवन्सुक्त्वज्जत्वात्किमिति परिहारः । अथ धारणमात्रेण ;
 एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनाप्यविषयोप-
 निपातमद्य शीतमिति विभाव्यधर्माधिना साधुशिरसि वस्त्रे
 प्रक्षिप्ते सपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्पर्शमात्रेण, तदा
 15 भूत्यादिना निरन्तरं स्पर्शसद्भावात्सपरिग्रहत्वेन तीर्थंकरादीना-
 मपि न मोक्षः स्यादिति लाभमिच्छतो भवतो मूलचक्षुः
 संजाता । अथ जीवसंस्क्रिहेतुत्वेन, तर्हि शरीरस्यापि जीव-
 संस्क्रिहेतुत्वात्परिग्रहहेतुत्वमस्य, कस्मिन्पक्षकालाद्युत्पादस्य तच्च
 प्रतिप्राप्तिप्रतीतत्वात् । अथास्ति, परं यतना तच्च विधीयते,
 तेन्नायमदोष इति चेत्, तर्हि वस्त्रे ऽप्ययं न्यायः किं काकै-
 20 र्भक्षितः, वस्त्रस्यापि व्रतजस्यैव सावजन्यादिकरणेन जीव-
 संस्क्रिन्निर्वाहत्वात् । तच्च वस्त्रसद्भावेन चारिचासंभवः । नापि

मन्त्रसत्त्वतया, यतः सत्त्वमिह व्रततपोधारणविषयमेवितथ्यम् ।
तच्च तास्त्रनक्षत्रं सुदुर्धरश्रीलवतीषु संभवति । अतो न चारिचा-
संभवेन तासां हीनत्वम् । ननु भवत्वविशिष्टं चारिचं स्त्रीणां,
परं परमप्रकर्षप्राप्तं यथाख्याताभिधं तासां न स्यादिति पुन-
रुक्तं हीनत्वमिति चेत्, तर्हि चारिचपरमप्रकर्षाभावो ऽपि 5
तत्रासां किं कारणाभावेन १ विरोधसंभवेन वा । न तावदाद्यः
पक्षः, अविशिष्टचारिचाभ्यासस्यैव तन्निवन्धनत्वात्, तस्य च
स्त्रीष्वनन्तरमेव समर्थितत्वात् । नापि द्वितीयः, यथाख्यात-
चारिचस्यावागदृशमत्यन्तपरोक्षतया केनचिद्विरोधानिर्णयादिति
चारिचाभावेन न स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ १ ॥ नापि विशिष्टसाम- 10
र्थ्यासत्त्वेन, यत इदमपि किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनाद्योग्यत्वेन १
वादादिलभिरहितत्वेन २ अल्पश्रुतत्वेन वा ३ । न तावदाद्यः
पक्षः, यतस्तदभावः किं यच्चैव जन्मनि तासां मुक्तिगामित्वं
तच्चैवोच्यते सामान्येन वा । यद्याद्यपक्षः, तर्हि पुरुषाणामपि
यच्च जन्मनि मुक्तिगामित्वं तच्च सप्तमपृथ्वीगमनयोग्यत्वं, तत- 15
स्त्वेषामपि मुक्त्यभावः स्यात् । अथ द्वितीयः, तदाद्यमाश्रयो
भवतः ; यथा सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाश्ववसाचेन प्राप्यते ।
सर्वोत्कृष्टे च द्वे एव पदे सर्वदुःखस्त्रानं सप्तमी नरकपृथ्वी सर्व-
सुखस्त्रानं मोक्षश्च । ततो यथा स्त्रीणां सप्तमपृथ्वीगमनमागमे
निषिद्धं तद्वृत्तयोग्यतयाविधिसर्वोत्कृष्टमनोवीर्याभावात्, एवं 20
मोक्षो ऽपि तथाविधिशुभमनोवीर्याभावाच्च स्त्रीणां भविष्यति ।
प्रयोगश्चात्र । नास्ति स्त्रीषु मुक्तिकारणं, शुभमनोवीर्यपरम-

- प्रकर्षात्, सप्तमपृथ्वीगमनकारणाशुभमनोवीर्यपरमप्रकर्षवत् । तदेतदयुक्तं, व्याप्तेरभावात् । न हि बहिर्याप्तिमात्रेण हेतु-
गमकः स्यात्, किं त्वन्तर्याष्ट्या, अन्यथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमक-
त्वप्रसङ्गः । अन्तर्याप्तिश्च प्रतिबन्धबलेनैव सिध्यति, न चात्र प्रति-
5 बन्धो विद्यते । ततः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिदं साधनं चरम-
शरीरिभिर्निश्चिन्तय्यभिचारं च । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमन-
हेतुमनोवीर्यप्रकर्षाभावे ऽपि सुक्तिहेतुमनोवीर्यप्रकर्षसद्भावात् ।
तथा मत्स्यैरपि व्यभिचारः । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमनहेतुमनो-
वीर्यप्रकर्षसद्भावे ऽपि न सुक्तिगमनहेतुशुभमनोवीर्यप्रकर्षसद्भाव
10 इति । तथा न हि येषामधोगमनशक्तिः श्लोका तेषामूर्ध्वगतावपि
शक्तिः श्लोकैव, भुजपरिसर्पादिभिर्व्यभिचारात् । तथाहि । भुज-
परिसर्पा अधो द्वितीयामेव पृथ्वीं गच्छन्ति, न ततो ऽधः, पक्षिण-
स्तृतीयां यावत्, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमौसुरगाः । अथ च सर्वे
ऽपूर्ध्वमुत्कर्षतः सहस्रारं यावद्गच्छन्ति, अतो न सप्तमपृथ्वी-
15 गमनायोग्यत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम् ॥ नापि वादादिस्मि-
रहितत्वेन, मूककेवलिभिर्व्यभिचारात् । तथाच्यञ्जतत्वेनेति पक्ष-
स्त्वनुद्घोष्य एव, सुक्त्ववाप्यानुमितविशिष्टसामर्थ्यामेषतुषादिभि-
रनेकान्तिकत्वात् । तच्च विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं स्त्रीणां घटते ॥२॥
नापि पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वं, यतस्तदपि किं
20 सामान्येन १ गुणाधिकपुरुषापेक्षया २ वा । आद्यो ऽसिद्धः,
तीर्थकरजनन्यादयो हि शक्यैरपि पूज्यन्ते किमङ्ग शेषपुरुषैः ।
द्वितीयश्चेत्, तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति

तेषामपि हीनत्वान्नोचो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्ख्य
तीर्थकरैर्विच्छेदात्सङ्गान्तर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थकरवच्छेदा-
भ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ ३ ॥ अथ स्मरणाद्यकर्तृत्वेनेति
पक्षः, तदाचार्याणामेव मुक्तिः स्यान्न शिष्याणां, तेषां स्मरणा-
द्यकर्तृत्वात् ॥ ४ ॥ अयामहर्द्विकल्पात्वेनेति पक्षः । सो ऽपि न दक्षः, 5
यतो दरिद्राणामपि केषांचिन्मुक्तिः श्रूयते केषांचिन्महर्द्वि-
काणामपि चक्रवर्त्यादीनां तदभावः ॥ ५ ॥ अथ मायादिप्रकर्ष-
कल्पात्वेनेति । तदपि न युक्तं, नारददृढप्रहारिभिर्बन्धितचारात् ।
तन्न हीनत्वं कथमपि स्त्रीणां जाघटीतीति हीनत्वादित्यसिद्धो
हेतुः ॥ ६ ॥ ततस्त्राविभागेन न पुद्गलाणामपि निर्वाणं प्रतिपत्त- 10
व्यम् । प्रयोगश्चात्र । अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविकलकारणवत्त्वात्,
पुंवत् । तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते ।
ततो भवत्येव स्त्रीणां मोक्ष इति स्थितं मोक्षतत्त्वम् ॥ एतेन
ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयो ऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति 15
परपरिकल्पितं पराकृतम् ॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धांते स्थिराश्रयः ।

सम्यक्ज्ञानयोगेन तस्य चारिचयोग्यता ॥ ५३ ॥

एतान्यनन्तरोद्दितानि नवसंख्यानानि तत्त्वानि यः स्थिराश्रयो
न पुनः शङ्कादिनां चलचित्तः श्रद्धामस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्ज्ञानीते 20
श्रद्धांते च । अवैपरीत्येन समुते । एतावता जानन्नयमश्रद्धाधरो

मिथ्यादृगेवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धर्वस्तिना महातर्कं
“दादशाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य अङ्ग-
धानस्य सम्यक्ज्ञानयोगेन सम्यग्दर्शनज्ञानसङ्गावेन चारित्र्यस्य
सर्वसाधनव्यापारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य योग्यता भवति ।

5 अत्र ज्ञानात्म्यस्य प्राधान्येन पूज्यत्वात्प्राप्तिपातः । अनेन
सम्यक्ज्ञानसङ्गाव एव चारित्र्यं भवति नान्यथेत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

तथाभ्यत्वपाकेन यस्यैतन्नित्यं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

जीवा देहा, भयाभ्यभेदात् । अभयानां सम्यक्साधभावः,

10 भयानामपि भयत्वपाकमन्तरेण तदभाव एव, तथाभयत्वपाके
तु तत्सङ्गावः । ततो ऽचायमर्थः । भविष्यति विवक्षितपर्याये-
णेति भयः । तद्भावो भयत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, जीवा-
नामनादिपारिणामिको भावः । एवं सामान्यतो भयत्वमभि-
धायाय तदेव प्रतिविशिष्टमभिधातुमाह । तथा तेनानियत-

15 प्रकारेण भयत्वं तथाभयत्वम् । अयं भावः । भयत्वमेव स्वस्व-
कालक्षेत्रगुणादिद्रव्यलक्षणसमशीभेदेन नानाजीवेषु भिद्यमानं
सन्तथाभयत्वमुच्यते । अन्यथा तु सर्वैः प्रकारैरेकाकाराणां
योग्यतायां सर्वेषां भयजीवानां युगपदेव धर्मप्राप्तादि भवेत् ।

तथाभयत्वस्य यः पाकः फलदानाभिसुखं, तेन तथा-

20 भयत्वपाकेन । यस्य कस्यापि सागरोपमकोटाकोव्यभ्यन्तरानीत-
सर्वकर्मस्थितिकस्य भयस्य । एतन्नित्यं ज्ञानदर्शनचारित्र्यचयं

भवेत् । यत्तदोर्निह्याभिसंबन्धात्, स भव्यः । सम्यक्संमौचीने
ये ज्ञानक्रिये ज्ञानचारित्र्ये, तथोर्थीगात्संयोगान्मोक्षस्य वियोग-
स्थानन्तज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्यपञ्चकात्मकस्य भाजनं स्थानं
जायते । एतेन केवलाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां न मोक्षः किं त्वभाभ्यां
संयुक्ताभ्यां ताभ्यामिति ज्ञापितं भवति । अत्र ज्ञानग्रहणेन 5
सदी सहचरत्वेन दर्शनमपि ग्राह्यम् । यदुवाच वाचकमुख्यः
५ “सम्यग्ज्ञानदर्शनचारिचाणि मोक्षमार्गः” इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणमत्र गन्धकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।
तच्च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविनाभावि सामान्यलक्षणं च
विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्योन्यापरि- 10
हारेण स्थितत्वात् । तेन प्रमाणलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्य-
लक्षणं सर्वत्र वक्तव्यम् । अतो ऽत्रापि स प्रथमं तदभिधीयते ।
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रकर्षेण संग्रहाद्यभावस्वभा-
वेन मौयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा
ज्ञानस्य स्वरूपं परः स्वस्मादन्यो ऽर्थ इति यावत् तौ विशेषेण 15
यथावस्थितस्वरूपेणावस्थति निश्चिनोतीत्येवंश्रीलं यत्तत्स्वपर-
व्यवसायि ज्ञायते । प्राधान्येन विशेषो गृह्यते ऽनेनेति
ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गा-
नवतारिणः सम्प्राचगोचरस्य स्वसमयप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सन्धि-
कर्षादिस्वाप्तेनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं 20
ज्ञानस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शास्त्रेर्निर्विकल्पतया प्रामाण्येन
कल्पितस्य संग्रहविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्ववच्छेदार्थं

श्वसाथीति । पारमार्थिकपदार्थसार्थापेक्षापि ज्ञानादैतादिवा-
दिमतमपाकर्तुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमांसका-
नामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां वैशेषिकयौगा-
नामचेतनज्ञानवादिनां कापि सानां च कदाप्यहनिग्रहाद्य खेति ।

5 समग्रं तु लक्षणवाक्यं परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेत्वादेः
प्रमाणत्वलक्षणत्वप्रतिषेधार्थम् । अत्र च स्वस्य ग्रहणयोग्यः परो
ऽर्थः स्वपर इत्यस्यापि समासस्याश्रयणाद्भुवहारिजनापेक्षया
यस्य यथा यच्च ज्ञानस्याविषवादः, तस्य तथा तच्च प्रामाण्य-
मित्यभिहितं भवति । तेन संशयादेरपि धर्मिमात्रापेक्षया

10 न प्रामाण्यव्यावृत्तिः ॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्वया प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां
विषयं चाह ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥ ५५ ॥

15 अक्षमिन्द्रियं प्रति गतमिन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते,
तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम् । तेनानिन्द्रियादिप्रत्यक्षशब्दवाच्यं
चिद्धम् । अक्षो जीवो वाच व्याख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेन्द्रिय-
निर्भेद्यमनिन्द्रियादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तच्च तत्पुरुषवाक्यशास्त्र-
20 त्यक्षो बोधः । प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावो ऽपि चिद्धः,
अक्षाणां परमव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणासाक्षादर्थपरि-

च्छेदकम् । परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन
 सिद्धम् । अशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकचतां लचयतः । तेनानु-
 मानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेरर्थत्वेऽप्यप्रत्यक्षं व्येष्ट-
 मभीष्टमेतच्च श्रेष्ठमिति सूचितम् । द्वयोरपि प्रामाण्यं, प्रति-
 विशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि 5
 परस्वेक्षपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य व्येष्टताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वक-
 मेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्ववैकान्तः, अन्यथानुपपन्न-
 तावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवलिङ्गसङ्गावासङ्गावाभ्यां जीव-
 साक्षात्कारिप्रत्यक्षचक्षणे ऽपि जीवस्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा
 लोकाव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतत्त्वाद्यपेक्षया 10
 समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात् । हे एव प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणे मते संमते । यदपि परैरुक्तं प्रमाणसंख्यानतरं
 प्रत्यक्षायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्र-
 माणात्मात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्त-
 र्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाव- 15
 वत्प्रामाण्यमेव नास्ति चेदिति, न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा
 प्रयोजनम् । अवस्तुत्वादित्यपकर्षनीयम् । तथाहि । प्रत्यक्षानु-
 मानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवेति ह्यप्रतिभयुक्त्यनुपलब्ध्यादीनि ,
 प्रमाणानि यानि परे प्रोक्तुः, तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारवेव
 विज्ञातव्यौ । उपमानं तु नैयायिकमते । कश्चिन्नेष्यः प्रसुप्ता 20
 प्रेषयांसके “गवयमानय” इति । स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः
 कंचन वनेचरं पुरुषमप्राप्नोत् “कौटुम्भवयः” इति । स प्राह

“सादृग्गौस्तादृग्वयः” इति । ततस्तस्य पुरुषस्याप्तातिदेश-
 वाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अथं स गवय-
 शब्दवाच्यो ऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपासुत्यादयप्रमाण-
 मिति । मौमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्या गौरूपस्यो न गवयो
 5 न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्य विकटा-
 टवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोचे गवि
 सादृश्यज्ञानमुन्मज्जति “अनेन सदृशः स गौः” इति “तस्य
 गोरनेन सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्मर्यते
 तस्यात्सादृश्येन विशेषितं प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वित-
 10 मिति वचनादिति । एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्त-
 र्भाव्यम् । अर्थापत्तिरपि

प्रमाणषट्कविज्ञातो यच्चार्यो ऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरदाहता ॥

इत्येवं लक्षणानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्पापकस्यार्थस्यान्यथा-
 15 नुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चय-
 स्थानुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १
 तदन्यज्ञानं २ अत्रा वा ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभि-
 धीयते । तत्राद्यपक्षस्यासंभव एव प्रसङ्ग इत्या प्रमाणपञ्च-
 काभावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वायोगात् ।
 20 द्वितीयपक्षे तु पर्युदासदृष्ट्या यत्तदन्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
 प्रत्यक्षेणैव घटादिविविक्तस्य भूतसादेर्ग्रहणात् । क्वचित्तु तदघटं
 भूतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानेन; यो ऽग्निमात्र भवति नासौ

धूमवानिति तर्केण, नाच धूमो नाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गी
 नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतिः काभावः प्रमाणं प्रवर्तताम् ।
 द्वतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव । आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्त्व-
 भाववेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञान-
 विनिर्मुक्तत्वस्याभावात् । तच्चाभावः प्रमाणान्तरम् । संभवो ऽपि 5
 समुदायेन समुदायिनो ऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवति स्वायां
 द्रोण इत्यादिको नानुमानात्पृथक् । तथाहि । खारी द्रोण-
 वती, खारीत्वात्पूर्वपक्षस्य खारीवत् । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवृत्तं
 प्रवादपारंपर्यम् । एवमृचुर्दृष्ट्वा यथा “इह वटे यच्चः प्रति-
 वसति” इति । तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवृत्तकत्वेन सांशयिकत्वात् । 10
 आतप्रवृत्तकत्वनिश्चये लागम इति । यदपि प्रतिभमच-
 लिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अथ मे महीपतिप्रसादो
 भविता” इत्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयते, तदण्यनिश्चयनि-
 बन्धनतया मानसमिति-प्रत्यक्षकुचिनिश्चिन्नेव । यत्पुनः प्रिया-
 प्रियप्राप्तिप्रवृत्तिफलत्वेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मनः प्रसा- 15
 दोद्देशादेर्लिङ्गादुदेति, तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवद-
 स्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्तानुपलब्धोरादिशब्दादिशिष्टोप-
 लब्धिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो लिखितं
 साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तस्य प्रमाणस्यान्येषां
 च केषांचित्प्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथालक्षणं 20
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न
 प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यातिरिक्तं शक्नोऽपि कर्तुं क्षमः ॥

- अथ तथोर्लक्षणाद्यभिधीयते । स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं, सांख्यवहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र सांख्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वाद्पारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षम् । पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवधादि-
 5 प्रत्यक्षम् । सांख्यवहारिकं देहा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनो-
 निमित्तं च । तद्विविधमपि चतुर्धा, अवयवेहावयधारणा-
 भेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्र-
 गोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुपहणमव-
 यहः । अस्मार्थः । विषयो द्रव्यपर्यायात्मको ऽर्थो, विषयी
 10 चक्षुरादिः, तथोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो
 निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं
 यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं
 सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मेनुष्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो
 यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवयहः । पुनरवगृहीतविषयसंग्रहानन्तरं तद्वि-
 15 शेषाकाङ्क्षणमौघः । तदनन्तरं तदौचित्यविशेषनिर्णयोऽवायः ।
 अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वस्य
 प्रमाणतोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य सातुर्विधं
 कथंचित् प्रमाणफलभेदश्चोपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनाम-
 वयवादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायायाङ्गेदः, तथा-
 20 येकजीवतादात्म्येन द्रव्यायादेशादमीषामैक्यं कथंचिद्विबुद्धं,
 अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् । धारणा-
 स्वरूपा च मतिरविवेकादस्मृतिफलस्य हेतुत्वात्प्रमाणं, स्मृतिरपि

तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात् । संज्ञापि० तथा-
भूततर्कस्वभावचिन्ता, फलजनकत्वात् । चिन्ताप्यनुमानलक्षणा,
अभिनिबोधफलजनकत्वात् । सोऽपि ज्ञानादिबुद्धिजनकत्वात् ।
तदुक्तम् । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताअभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।
अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयं प्राक्शब्दयोजनान्वतिज्ञान- 5
मेवम् । शेषमनेकप्रभेदं शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं
श्रुतमिति केचित् । सैद्धान्तिकास्त्वयपहेहावायधारणाप्रभेद-
रूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता-
अभिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्ता-
दीनां च कथंचिद्गृहीतग्राहिलेऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत्प्रमाण-
ताभ्युपेया, अन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन गृहीतविषयत्वेनानु- 10
मानस्याप्रमाणाताप्रसक्तेः । अत्र च यच्छब्दसंयोजनात्प्राक् स्मृत्या-
दिकमविसंवादि व्यवहारनिर्वर्तनक्षमं वर्तते तन्मतिः, शब्द-
संयोजनात्प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरणतर्कानुमानरूपाणां परोक्षभेदानामपि यदिह प्रत्यक्षा-
धिकारे भरणं तन्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् ॥ 15

अथ परोक्षम् । अविशब्दमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् ।
स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्त्वस्यैव । संस्कार-
प्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणं, यथा
तत्पौर्णिकरविम्बमिति ॥ १ ॥ अनुभवस्मरणकारणकं संकलनं
प्रत्यभिज्ञानं, तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि, 20
यथा स एवायं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो

- महिषः, इदमस्माद्दीर्घं ब्रह्ममणीयो महीयो दवीयो वा
 दूरादयं तीव्रो वक्रिः सुरभीदं चन्दनमित्यादि । अचादि-
 शब्दास्त एव वक्रिरनुमीयते स एवानेनाप्यर्थः कथ्यत इत्यादि
 स्मरणसन्धिवानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ॥ ९ ॥
- 5 उपपन्नानुपपन्नसंभवं चिकालकक्षितसाध्यसाधनसंबन्धाद्या-
 लम्भनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः,
 यथाग्नौ सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ॥ १० ॥
 अनुमानं द्विधा, स्मार्थं परार्थं च । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणहेतुकं
 साध्यविज्ञानं स्मार्थम् । निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।
- 10 दृष्टमबाधितमसिद्धं साध्यं ; साध्यविशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी पक्षः ।
 पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । मन्दमतीक्ष्ण
 व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । दृष्टान्तो
 द्वेधा, अन्यथ्यतिरेकभेदात् । साधनसत्तायां यथावश्यं साध्य-
 सत्ता प्रदर्शते, सोऽन्यथदृष्टान्तः । साध्याभावेन साधनाभावो
- 15 यत्र कथ्यते, स व्यतिरेकदृष्टान्तः । हेतोरुपसंहार उपनयः ।
 प्रतिज्ञायास्तूपसंहारो निगमनम् । एते पञ्चादयः पञ्चावयवाः
 कीर्त्यन्त इत्यादि । अचोदाहरणम् । परिणामी शब्दः,
 कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी दृष्टः, यथा घटः ।
 कृतकसाधयम् । तस्मात्परिणामी सन् कृतको दृष्टः । यस्तु
- 20 न परिणामी स न कृतको दृष्टः, यथा बन्ध्यास्तनन्धः ।
 कृतकसाधयम् । तस्मात्परिणामी शब्द इत्यादि । नन्वत्र
 निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं हेतोरुल्लेखनमभ्यधाधि किं न

पञ्चधर्मत्वादिवैक्यमिति चेत् । सत्यते । पञ्चधर्मत्वादौ वैक्ये
 सत्यपि तत्पुत्रत्वादिर्हेतोर्गमकत्वादर्शनात्, असत्यपि च वैक्ये
 हेतोर्गमकत्वदर्शनात् । तथाहि । जलचन्द्राक्षभक्षः, कृतिको-
 दयाच्छकटोदयः, पुष्पितैकचूततः पुष्पिताः श्रेष्ठचूताः,
 शशाङ्कोदयात्समुद्रवृद्धिः, सूर्योदयात्पद्माकरबोधः, वृक्षाच्छाया 5
 चेते पञ्चधर्मताविरहेऽपि सर्वजनैरनुमीयन्ते । काष्ठादिकक्षच
 धर्मी समस्येवेति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्या-
 नित्यत्वे साध्ये काककाष्ठादिरपि गमकत्वप्रसङ्गे, लोकादे-
 र्धर्म्मिणस्तच्च कल्पयितुं शक्यत्वात्, अनित्यः शब्दः आवणत्वात्
 मङ्गाताद्यमेवविधस्वरान्यथानुपपत्तेः, सर्वं नित्यमनित्यं वा 10
 सत्त्वादित्यादिषु सपक्षे सत्त्वस्याभावेऽपि गमकत्वदर्शनाच्चेति॥४॥
 आप्तवचनाज्ज्ञातमर्थज्ञानमागमः । उपचारादाप्तवचनं च, यथा-
 ख्यच निधिः, सन्ति मेवादयः । अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं
 यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते, स आप्तो जनकतीर्थ-
 करादिः ॥५॥ इत्युक्तं परोक्षम् ।

15

तेन मुख्यसंख्यवहारेण संवादिविशदमतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यद्धि परोक्षमिति संपद्य इति ॥१॥

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥

तत एकस्यैव ज्ञानस्य यथाविसंवादः, तच्च प्रमाणात्, इतरच्च 20

च तदाभासता, यथा तिमिराद्यनुपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादाववि-
 संवादकत्वात्प्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणम् ।

प्रमाणेतरव्यवस्थायाः संवादाविसंवादलक्षणत्वादिति स्थितमेतत्
 “प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अथ च मतिश्रुतावधि-
 मनःपर्यायज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं,
 अवधिमनःपर्यायकेवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥

5 अथोत्तरार्धं व्याख्यायते । “अनन्तधर्मकं वस्तु” इत्यादि ।

इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु
 पाञ्च पुनरनन्तधर्मकं वस्तु । अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरि-
 मिता धर्माः स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनस्य स्वपर्याया
 यस्मिंस्तदन्तधर्ममेव । स्वार्थं कप्रत्यये ऽनन्तधर्मकमनेकान्ता-

10 त्मकमित्यर्थः । अनेके ऽन्ता अग्रा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य,
 तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः । वस्तु सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम् ।
 अक्षानन्तधर्मकं वस्त्विति पक्षः । प्रमाणविषय इत्यनेन प्रमेय-
 त्वादिति केवलव्यतिरेकी हेतुः सूचितः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्ष-
 णत्वाद्देतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न

15 प्रयोजनम् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्प्रमेयमपि न
 भवति, यथा व्योमकुसुममिति केवलो व्यतिरेकः, साधर्म्यदृष्टा-
 न्तानां पञ्चकुक्षिनिचिप्लवेनान्वयायोगादिति । अथ च हेतोर-
 सिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषाणां सर्वधानवकाश एव, प्रत्यक्षा-
 दिना प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकस्यैव सकलस्य प्रतीतेः । ननु

20 कथमेकस्मिन् वस्तुन्यनन्तधर्माः प्रतीयन्त इति चेत् । उच्यते ।
 प्रमाणप्रमेयरूपस्य सकलस्य क्रमाक्रमभाजनानन्तधर्माक्रान्तस्यैक-
 यस्य वस्तुनो यथैव रूपपरद्रव्याद्यपेक्षया सर्वत्र सर्वप्रमादृष्टां

प्रतीतिर्जायमानास्ति, तथैव वयमेते सौवर्णघटदृष्टास्मिन् सवि-
 स्तरं दर्शयामः । विवक्षितो हि घटः स्फुटव्यञ्चेनकाक्षभावैर्वि-
 द्यते, परद्रव्यञ्चेनकाक्षभावैश्च न विद्यते । तथाहि । घटो यदा
 सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्मैश्चिन्त्यते, तदा तस्य सत्त्वादयः स्वपर्याया
 एव सन्ति, न तु केचन परपर्यायाः । सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वादी- 5
 भ्यर्मानधिकृत्य सजातीयत्वाद्विजातीयस्यैवाभावान्न कुतो ऽपि
 व्यावृत्तिः । द्रव्यतस्तु यदा पौद्गलिको घटो विवक्ष्यते, तदा स
 पौद्गलिकद्रव्यत्वेनास्ति, धर्माकाशादिद्रव्यत्वैस्तु नास्ति । अत्र
 पौद्गलिकत्वं स्वपर्यायः । धर्मादिभ्यो ऽनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन
 परपर्याया अनन्ताः, जीवद्रव्याणामनन्तत्वात् । पौद्गलिको 10
 ऽपि स घटः पार्थिवत्वेनास्ति न पुनरायादितैः । अत्र पार्थि-
 वत्वं स्वपर्यायः, आयादिद्रव्येभ्यस्तु ब्रह्मभ्यो व्यावृत्तिः, ततः
 परपर्याया अनन्ताः । एवमपि ऽपि स्वपरपर्यायव्यक्तिर्वेदितव्या ।
 पार्थिवो ऽपि स धातुरूपतयास्ति न पुनर्मुखादिभिः । धातु-
 रूपो ऽपि स सौवर्णत्वेनास्ति न पुनरा राजतत्वादिभिः । सौवर्णो 15
 ऽपि स घटितसुवर्णात्मकत्वेनास्ति न लघटितसुवर्णात्मकत्वादिना ।
 घटितसुवर्णात्मापि देवदत्तघटितत्वेनास्ति न तु यत्तदत्तादि-
 घटितत्वादिना । घटितो ऽपि पृथुबुध्राद्याकारेणास्ति न .
 पुनर्मुकुटादित्वेन । पृथुबुध्रोदराद्याकारेणास्ति नावृत्ताकारेण ।
 वृत्ताकारेणास्ति न पुनरन्यघटाद्याकारेण । स्नाकारो ऽपि 20
 खदलिकैरस्ति न तु परदलिकैः । एवमनया दिशा परेणापि
 स येन येन पर्यायेण विवक्ष्यते स तस्य स्वपर्यायः, तदन्ते तु

- परपर्यायाः । तदेवं द्रव्यतः स्तोकाः स्तूपर्यायाः, परपर्यायास्तु
 व्यावृत्तिरूपा अगन्ता, अगन्तेभ्यो द्रव्येभ्यो व्यावृत्तित्वात् ॥ चेन्नतस्तु
 स चित्तोक्तोवर्तित्वेन विवक्षितो न कुतो ऽपि व्यावर्तते । ततः
 स्तूपर्यायो ऽस्ति न परपर्यायः । चित्तोक्तोवर्त्यपि स तिर्यग्-
 5 स्तोकवर्तित्वेनास्ति न पुनरुर्ध्वाधोस्तोकवर्तित्वेन । तिर्यग्स्तोकव-
 र्त्यपि स जम्बूद्वीपवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरद्वीपादिवर्तित्वेन ।
 सो ऽपि भरतवर्तित्वेनास्ति न पुनर्विदेशवर्तित्वादिना । भरते
 ऽपि स पाटलिपुत्रवर्तित्वेनास्ति न पुनरन्यस्यानीयत्वेन । पाट-
 लिपुत्रे ऽपि देवदत्तगृहवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरया । गृहे ऽपि
 10 गृहैकदेशस्थतयास्ति न पुनरन्यदेशादितया । गृहैकदेशे ऽपि
 ग्रथेष्वाकाशप्रदेशेऽस्ति तत्स्थिततयास्ति न पुनरन्यप्रदेशस्थतया ।
 एवं यथासंभवमपरप्रकारेणापि वाच्यम् । तदेवं चेन्नतः स्तूपर्यायाः
 स्तोकाः परपर्यायास्तुसंख्येयाः, स्तोकस्यासंख्येयप्रदेशत्वेन । अथवा
 मनुष्यस्तोकस्थितस्तु घटस्तु तदपरस्थानस्थितद्रव्येभ्यो ऽगन्तेभ्यो
 15 व्यावृत्तत्वेनागन्ताः परपर्यायाः । एवं देवदत्तगृहादिवर्तित्वो
 ऽपि । ततः परपर्याया अगन्ताः ॥ काष्ठतस्तु नित्यतया स द्रव्येणा-
 वर्तत वर्तते वर्तित्वेन ततो न कुतोऽपि व्यावर्तते । स चैदंयुगी-
 नत्वेन विवक्ष्यमाणस्तद्रूपत्वेनास्ति न त्वन्तीतानागतादिषुगवर्तित्वेन ।
 अस्मिन् युगे ऽपि स ऐषमस्त्यवर्षतयास्ति न पुनरतीतादिवर्षत्वा-
 दिना । ऐषमस्त्यो ऽपि स वाचनिकतयास्ति न पुनरन्यतुमिष्यस्त-
 20 तया । तथापि नवत्वेन विद्यते न पुनः पुराणत्वेन । तथाप्यद्यत-
 नत्वेनास्ति न पुनरनद्यतनत्वेन । तथापि वर्तमानकालतयास्ति न

पुनरन्यत्रणतया । एवं काशतो ऽसंख्येयाः स्वरूपाया एकस्य द्रव्यस्य,
 असंख्यकाशस्थितिकत्वात् । अनन्तकाशवर्तित्वविवक्षायां तु ते
 ऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकाशादन्यकाशवर्ति-
 द्रव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ता एव ॥ भावतः पुनः । स
 पीतवर्णनास्ति न पुनर्नीलादिवर्णैः । पीतो ऽपि सो ऽपरपीत- 5
 द्रव्यापेक्षयैकगुणपीतः । स एव च तदपरापेक्षया द्विगुणपीतः ।
 स एव च तदन्यापेक्षया त्रिगुणपीतः । एवं तावदक्रयं याव-
 त्कस्यापि पीतद्रव्यस्यापेक्षयानन्तगुणपीतः । तथा स एवापरा-
 पेक्षयैकगुणहीनः, तदन्यापेक्षया द्विगुणहीन इत्यादि तावदक्रयं
 यावत्कस्याप्यपेक्षयानन्तगुणहीनपीतत्वे ऽपि स भवति । तदेवं 10
 पीतत्वेनानन्ताः स्वरूपायाः सन्त्याः । पीतवर्णवन्तरतमयोगेनानन्त-
 भेदेभ्यो नीलादिवर्णैर्भ्यो व्यावृत्तिरूपाः परपर्याया अण्य-
 नन्ताः । एवं रसतो ऽपि स्मधुरादिरसापेक्षया पीतत्ववत्स्व-
 पर्याया अनन्ता ज्ञातव्याः, नीलादित्ववत् चारादिपररसापेक्षया
 परपर्याया अण्यनन्ता अचेतव्याः । एवं सुरभिगन्धेनापि स्मपर- 15
 पर्याया अनन्ता अवसातव्याः । एवं गुदस्रग्धुमुदुस्तरशीतोष्ण-
 क्षिग्वरुचस्पर्शाष्टकापेक्षयापि तरतमयोगेन प्रत्येकमनन्ताः
 स्मपरपर्याया अवगन्तव्याः, यत एकस्मिन्नप्यनन्तदेशेन स्मन्ते
 ऽष्टावपि स्पर्शाः प्राप्यन्त इति सिद्धान्ते प्रोचानम् । तेनाप्यपि
 कक्षेत्रे ऽष्टानामभिधानम् । अथवा सुवर्णद्रव्ये ऽयनन्तकाशेन 20
 पञ्चापि वर्णा दावपि गन्धौ षडपि रसा अष्टावपि स्पर्शाश्च
 सर्वे ऽपि तरतमयोगेनानन्तगो भवन्ति । तत्तदपरापरवर्णादिभ्यो

- व्यावृत्तिश्च भवति । तदपेक्षयापि स्वपरधर्मा अनन्ता अव-
 बोधयाः । शब्दतश्च घटस्य नानादेशापेक्षया घटाद्यनेकशब्द-
 वाच्यत्वेनानेके स्वधर्मा घटादितत्तच्छब्दानभिधेयेभ्यो ऽपर-
 द्रव्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः । अथवा तस्य घटस्य ये
 5 ये स्वपरधर्मा उक्ता वक्ष्यन्ते च तेषां सर्वेषां वाचका यावन्तो
 ध्वनयन्तावन्तः । संख्यातश्च घटस्य तत्तदपरापरद्रव्यापेक्षया
 प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वं यावदनन्ततमत्वं स्यादित्यनन्ताः
 स्वधर्माः, तत्संख्यानभिधेयेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः ।
 अथवा परिमाणसंख्या पक्षादिसंख्या वा यावन्तौ तच्च घटे वर्तते,
 10 सा स्वधर्मेः, तत्संख्यारहितेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः ।
 अनन्तकालेन तस्य घटस्य सर्वद्रव्यैः समं संयोगविभागभावेना-
 नन्ताः स्वधर्माः, संयोगवियोगाविषधीकृतेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । परिमाणतश्च तत्तद्रव्यापेक्षया तस्याणुत्वं महत्त्वं
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चानन्तभेदं स्यादित्यनन्ताः स्वधर्माः । ये सर्व-
 15 द्रव्येभ्यो व्यावृत्त्या तस्य परपर्यायाः संभवन्ति ते सर्वे पृथक्कृतो
 ज्ञातव्याः । दिग्देशतः परत्वापरत्वाभ्यां तस्य घटस्यान्यान्याम-
 न्नाद्रव्यापेक्षयासन्नतासन्नतरतासन्नतमतादूरतादूरतरतादूरतमता
 एकज्ञातसंख्यपर्यन्तयोऽनैरासन्नता दूरता च भवतीति स्वपर्याया
 अनन्ताः । अथवापरवस्त्वपेक्षया स पूर्वत्वां तदन्यापेक्षया
 20 पश्चिमायां स इत्येवं दिग्गो विदिग्ग्याश्रित्य दूरासन्नादितया-
 संख्याः स्वपर्यायाः । कालतश्च परत्वापरत्वाभ्यां सर्वद्रव्येभ्यः
 क्षणक्षणघटीदिनमासवर्षयुगादिभिर्घटस्य पूर्वत्वेन परत्वेन चान-

क्तभेदेनानन्ताः स्वधर्माः । ज्ञानतो ऽपि घटस्य ग्राहकैः सर्व-
 जीवानामनन्तैर्मत्यादिज्ञानैर्विभङ्गाद्यज्ञानैश्च स्रष्टासृष्टस्वभाव-
 भेदेन गृहणाद्वाङ्मत्यायवश्यं स्वभावभेदः संभवौ, अन्यथा
 तद्वाङ्मकाणामपि स्वभावभेदो न स्यात्तथा च तेषामैवं
 भवेत् । ग्राह्यस्य स्वभावभेदे च ये स्वभावाः, ते स्वधर्माः । 5
 सर्वजीवानामपेक्षयात्पबद्धवज्जतराद्यनन्तभेदभिन्नसुखदुःखहा-
 पादानोपेक्षागोचरेष्वापुण्यापुण्यकर्मबन्धचित्तादिषंस्कारक्रोधा-
 भिमानमायालोभरागद्वेषमोहाग्न्युपाधिद्रव्यत्वलुठनपतनादिवेशा-
 दीनां कारणत्वेन सुखादीनामकारणत्वेन वा घटस्थानन्तधर्म-
 त्वम् । खेदगुरुत्वे तु पुरापि स्रग्भेदत्वेन प्रोक्षणे । कर्मतत्त्वोत्त्वे 10
 पणावचेपणाकुञ्चनप्रसारणभ्रमणस्थन्दमरेचनपूरणचक्षणकम्पनान्य-
 स्थानप्रापणजलाहरणजलादिधारणादिक्रियाणां तत्तत्कालभेदेन
 तरतमयोगेन वानन्तानां हेतुत्वेन घटस्थानन्ताः क्रियारूपाः
 स्वधर्माः, तासां क्रियाणामहेतुभ्यो ऽन्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । सामान्यतः पुनः प्रागुक्तनीत्यातीतादिकालेषु ये ये 15
 विश्ववस्तूनामनन्ताः स्वपरपर्याया भवन्ति तेष्वेकद्विश्वाद्य-
 नन्तपर्वान्तधर्मैः सदृशस्य घटस्थानन्तभेदसादृश्यभावेनानन्ताः
 स्वधर्माः । विशेषतश्च घटो ऽनन्तद्रव्येष्वपरापरापेक्षयैकेन द्वाभ्यां
 चिभिर्वा यावदनन्तैर्वा धर्मैर्विखण्डण इत्यनन्तप्रकारवैखण्डणहेतुका
 अनन्ताः स्वधर्माः, अनन्तद्रव्यापेक्षया च घटस्य सूक्ष्मतादृशता- 20
 समताविषमतासूक्ष्मताबादरतातीव्रताषाकषिक्यतासौम्यतापृथुता-
 संकीर्णतानीचतोच्चताविशालसुखतादयः प्रत्येकमनन्तविधाः स्युः ।

- ततः सूक्ष्मादिद्वारेणाप्यनन्ता धर्माः । संबन्धतस्मिन्नाकारेणा-
 नन्तैः परैर्वस्तुभिः समं प्रकृतघटस्याधाराधेयभावो ऽनन्तविधो
 भवति । ततस्तदपेक्षयाप्यनन्ताः स्वधर्माः । एवं स्वस्वामिलज्जन्त्य-
 जवकलनिमित्तनैमित्तिकलषोढाकारकलप्रकाशप्रकाशकलभो-
 5 व्यभोजकलवाङ्मवाहकलाश्रयाश्रयिभाववध्यवधकलविरोधविरो-
 धकलश्रेयश्चापकलादिसंख्यातीतसंबन्धैरपि प्रत्येकमनन्ता धर्मा
 ज्ञातव्याः । तथा ये ऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्ता कृचिरे,
 तेषामुत्पादा विनशाः क्षितयश्च पुनःपुनर्भवनेनानन्तकाले-
 नानन्ता अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च । तदपेक्षयाप्यनन्ता
 10 धर्माः । एवं यौतवर्णादारम्भ भावतो ऽनन्ता धर्माः । तथा द्रव्य-
 चेष्टादिप्रकारैरेवं ये स्वधर्माः परधर्माश्चाकृचिरे, तैश्चमथैरपि
 युगपदादिष्टो घटो ऽवक्तव्यः स्यात् । यतः को ऽपि स शब्दो न
 विद्यते येन घटस्य स्वधर्माः परधर्माश्चोच्यमाना इये ऽपि युग-
 पदुक्ता भवन्ति । शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः संके-
 15 तितो ऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याययति । न तु युग-
 पच्छब्दज्ञानसौ स्रदिति शब्दज्ञानसोः संकेतितसंख्येयवत् । ततः
 प्रतिद्रव्यचेष्टादिप्रकारं घटस्यावक्तव्यतापि स्वधर्मः स्वान्तस्य ज्ञान-
 जेभ्यो वस्तुजेभ्यो धर्मेभ्यो ऽन्यद्रव्येभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनानन्ता अवक्तव्याः
 परधर्मा अपि भवन्ति । तदेवमनन्तधर्मात्मकत्वं यथा घटे दर्शितं,
 20 तथा सर्वस्मिन्प्राप्तात्मादिके वस्तुनि भावनीयम् । तथाप्यात्मनि
 तत्त्वचैतन्मं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रमाहृत्यं प्रमेयत्वममूर्तत्वमसंख्यातप्रदेशत्वं
 निश्चितारूपप्रदेशता लोकप्रमाद्यप्रदेशत्वं जीवत्वमभक्ष्यत्वं भक्ष्यत्वं

परिणामितं स्रग्शीरस्यापिलमित्यादयः सहभाविनो धर्मा
 हर्षविषादौ सुखदुःखे मत्यादिज्ञानसमुद्दर्शनादिदर्शनोपयोगौ
 देवमारकतिथ्यग्रलानि शरीरादितया परिणमितसर्वपुद्गल-
 मनाद्यनन्तत्वं सर्वजीवैः सह सर्वसंभवत्वं संसारित्वं क्रोधाद्य-
 संख्याध्वसायत्वं साक्षादिषट्कं स्त्रीपुंनपुंसकत्वमूर्खत्वान्धत्वादी- 5
 नीत्यादयः क्रमभाविनो धर्माः, सुक्तात्मनि तु सिद्धत्वं साध-
 नन्तत्वं ज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवैद्यानन्तद्रव्यचेचकाद्यसर्वपर्याय-
 ज्ञातृत्वदर्शित्वान्यशरीरत्वमजरामरत्वमरूपरसगन्धस्पर्शशब्दत्वानि
 निश्चलत्वं नीरुक्कमचयत्वमन्याबाधत्वं प्राक्संसारवस्थानुभूत-
 स्वस्वजीवधर्माद्येत्यादयः, धर्माधर्माकाशकालेष्ट्वसंस्थानन्तदेशत्वं 10
 सर्वजीवपुद्गलानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनोपपादकत्वं तत्तदवच्छे-
 दकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमनाद्यनन्तमरूपिलमगुह्यसुप्तैकस्मन्त्वं
 मत्यादिज्ञानविषयत्वं यत्त्वं द्रव्यत्वमित्यादयः, पौद्गलिकद्रव्येषु
 षट्कृष्टान्तोक्तरीत्या स्वपरपर्यायाः शब्देषु चोदान्तानुदान-
 स्वरितविहृतसंयुतघोषवदघोषतास्प्राप्तमहाप्राणताभिज्ञाप्यान- 15
 भिज्ञाप्यार्थवाचकावाचकताचेचकाद्यादिभेदेहेतुकतत्तदनन्तार्थ-
 प्रत्यायनशक्तादयः, आत्मादिषु च सर्वेषु नित्यानित्यवामान्य-
 विशेषद्वन्द्वदभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यत्वात्मकता परेभ्यश्च वस्तुभ्यो
 बाह्यस्मिन्धर्माद्यावसेयाः । आह । ये स्वपरपर्यायो तस्य सं-
 भिन्नो भवन्तु, ये तु परपर्यायोस्तो विभिन्नवस्त्वामयत्वात्कथं 20
 तस्य संभिनो अपदिशन्ते । उच्यते । इह द्विधा संभवो
 ऽस्तित्वेन बाधित्वेन च । तत्र स्वपर्यायैरस्तित्वेन संभवः, यथा

- घटस्य रूपादिभिः ; परपर्यायैस्तु नास्तित्वेन संबन्धस्योर्षा तथा-
 संभवात्, यथा घटावस्थायां मृद्रूपतापर्यायेण । यत एव च ते
 तस्य न सन्तीति नास्तित्वसंबन्धेन संबद्धाः, अत एव च ते पर-
 पर्याया इति व्यपदिश्यन्ते । ननु ये यच्च न विद्यन्ते ते कथं
 5 तस्येति व्यपदिश्यन्ते । न खलु । धनं दरिद्रस्य न विद्यत इति
 तत्तस्य संबन्धि व्यपदेशुं न शक्यम् । मा प्रापल्लोकव्यवहारातिक्रमः ।
 तदेतन्महामोहमूढमनस्कतामूचकं, यतो यदि नास्तित्वसंबन्ध-
 मधिकृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतस्ते परवस्तु-
 व्यपि न सन्तीति प्राप्तम् । तथा च ते स्वरूपेषापि न भवेयुर्न
 10 चैतद्दृष्टमिष्टं वा । तस्मादवश्यं तेनास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य तस्येति
 व्यपदेश्याः । धनमपि च नास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य दरिद्रस्येति
 व्यपदिश्यत एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति “धनमस्य
 दरिद्रस्य न विद्यते” इति । यदपि शोक्तं “तत्तस्येति व्यपदेशुं
 न शक्यं” इति, तथापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेशुं न शक्यं,
 15 न पुनर्नास्तित्वेनापि । ततो न कश्चिन्नोल्लोकव्यवहारातिक्रमः ।
 ननु नास्तित्वमभावो ऽभावस्य तुच्छरूपस्युच्छेन च सह कथं
 संबन्धः, तुच्छस्य सकलशक्तिविकलतया संबन्धशक्तेरप्यभावात् ।
 अन्यच्च । यदि परपर्यायाणां तच्च नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन
 सह संबन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु सह कथं संबन्धः । न खलु
 20 घटः पटाभावेन संबद्धः पटेनापि सह संबन्धो भवितुमर्हति,
 तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतद्वसमीचीनं, सन्ध्यास्तुलापरिज्ञानात् ।
 तथाहि । नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेणाभवनमिष्यते तेन तेन

रूपेणाभवनं च वस्तुमो धर्मः । ततो नैकान्तेन तुच्छरूपमिति
न तेन सह संबन्धाभावः । तेन तेन रूपेणाभवनं च तं तं
पर्यायमपेक्ष्यैव भवति नान्यथा । तथाहि । यो यः पटादि-
गतः पर्यायः, तेन तेन रूपेण मया न भवितव्यमिति सामा-
न्याद्दृष्टं तं पर्यायमपेक्षत इति सुप्रतीतमेतत् । ततस्तेन तेन 5
पर्यायेणाभवनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य संभवान्ते ऽपि परपर्याया-
स्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । एवंरूपायां च विव-
क्षायां पटो ऽपि घटस्य संबन्धी भवत्येव, पटमपेक्ष्य घटे
पटरूपेणाभवनस्य भावात् । तथा च लौकिका अपि घटपटा-
दीन् परस्परमितरेतराभावमधिकृत्य संबद्धान्वयवहरन्तीत्यविगी- 10
तमेतत् । इतश्च ते पर्यायास्तस्येति व्यपदिश्यन्ते, स्वपर्यायविशे-
षणत्वेन तेषामुपयोगात् । इह ये यस्य स्वपर्यायविशेषकत्वे-
नोपयुज्यन्ते, ते तस्य पर्यायाः, यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः
परस्परविशेषकाः । उपयुज्यन्ते च घटस्य पर्यायाणां विशेषक-
तया पटादिपर्यायाः, तानन्तरेण तेषां स्वपर्यायव्यपदेशाभा- 15
वात् । तथाहि । यदि ते परपर्याया न भवेयुः, तर्हि घटस्य
स्वपर्यायाः स्वपर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यप-
देशस्य सङ्गावात् । ततः स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया ते ऽपि पर-
पर्यायास्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । अपि च ।
सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रति- 20
योग्यभावात्प्रकृतोपनिबन्धना । ततो यावन्न प्रतियोगिविज्ञानं
भवति, तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्प्रकृतं तत्प्रतो ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च सति पटादिपर्यायाणामपि घटप्रतियोगित्वात्तदपरिज्ञाने
 घटो न चाथात्मेनावगन्तुं शक्यत इति पटादिपर्याया अपि
 घटस्य पर्यायाः । तथा चात्र प्रयोगः । यदनुपलब्धौ यस्यानुप-
 लब्धिः स तस्य संबन्धी, यथा घटस्य रूपादयः । पटादिपर्या-
 5 यानुपलब्धौ च घटस्य न चाथात्मेनोपलब्धिरिति ते तस्य
 संबन्धिनः । न चाथमसिद्धौ हेतुः, पटादिपर्यायरूपप्रतियोग्य-
 परिज्ञाने तदभावात्प्रकृत्य घटस्य तत्त्वतो ज्ञातलायोगादिति ।
 आह च भाष्यकृतम् ।

जेसु अनाएसु तसो न नञ्जए नञ्जए य नाएसु ।

10 किं तस्म ते न धम्मा घडस्स क्खारधम्मं व्य ॥

तस्मात्पटादिपर्याया अपि घटस्य संबन्धिन इति । पर-
 पर्यायास्तु स्वपर्यायेभ्यो ऽनन्तगुणाः । उभये तु स्वपरपर्यायाः
 सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणाः । न चैतदन्तर्ध्वं यत उक्तमाचाराङ्गे ।
 जे एगं जाणइ, जे सव्वं जाणइ ; जे सव्वं जाणइ, जे एगं
 15 जाणइ । अस्याथमर्थः । य एकं वस्तुपक्षभते सर्वपर्यायैः, स
 नियमात्सर्वमुपलभते, सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वप-
 रपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनावगन्तुमशक्यत्वात् । यस्तु सर्व
 सर्वात्मना साक्षादुपलभते स एकं स्वपरपर्यायभेदभिन्नं
 जानाति । अन्यथाप्युक्तम् ।

20 एको भावः सर्वथा येन दृष्टः

सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः

एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥

ततः धिक् प्रमेयत्वादनन्तधर्मात्मकत्वं सकलस्य वस्तुन इति ॥

अथ सूचकार एव प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षणं लक्षयति ।

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमौद्दृशम् ।

प्रत्यक्षमितरञ्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५६ ॥ 5

तच्च प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षो ऽवगोचरातीतः, ततो ऽन्यो ऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तथापरोक्षतया साक्षात्कारितया, न पुनरस्यष्टसंदिग्धादितया, अर्थस्य आन्तरस्यात्मस्वरूपस्य बाह्यस्य च घटकटपटशकटलकुटादेर्वस्तुनो ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षा- 10 त्यपिच्छेदकं ज्ञानम् । ईदृशं विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वादीदृशमेव प्रत्यक्षं न त्वन्यादृशम् । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णता-मध्यक्षस्य परिहरति । एतेन परिकल्पितानां कल्पनापोढत्वा-दीनां प्रत्यक्षलक्षणानां निरासः कृतो द्रष्टव्यः । ज्ञानवादिनो ऽवादिषुः । अहो, आर्हतार्थस्यात्मस्वरूपस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्ष- 15 मित्येव । अत्र व्याख्यायताम् । अर्थग्रन्थेन बाह्यो ऽप्यर्थः कुतो व्याख्यातो बाह्यार्थस्यैवासत्त्वादित्याशङ्क्यां “अर्थस्य ग्राहकं” इत्यत्रापि “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणं पदं संबन्धनीयं, बहि- रर्थनिराकरणपरान् धौगाचारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात् । ततो ऽयमर्थः । ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् 20 बाह्यार्थस्य असंबेदनं तस्मिन्नेषापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावतैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्र-

- त्यक्षमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्थार्थस्य ग्राहक-
मित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव । ततो ग्रहणेक्षयेत्यनेन चे
यौगाचारादयो बहिरर्थकत्वाकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं
प्रलपन्ति तांस्मिरस्यति । स्वांशग्रहणे क्षान्तःसंवेदनं यथा व्याप्ति-
5 यते तथा बहिरर्थग्रहणे ऽपि, इतरथा बहिरर्थग्रहणाभावे सर्व-
प्रमादृष्टमेकसदृशो नीलादिप्रतिभासो नियतदेशतया न
स्यात् । अस्ति च स सर्वेषां नियतदेशतया । ततो ऽर्था ऽस्ती-
त्यवसीयते । अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनात् बहि-
रर्थग्रहणमिति चेत्, तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसंतानादन्यानि
10 संतानान्तराण्यपि विशीर्येरन् । अथ संतानान्तरसाधकमनुमान-
मस्ति । तथाहि । विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यच्चदत्तादौ
व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपक्ष-
व्यापारव्याहारवदिति । संतानान्तरसाधकमनुमानं स्वस्मिन्
व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयादिति चेत् । न,
15 एतस्यानुमानस्यार्थस्यैव स्वप्नदृष्टान्तेन भ्रान्तापत्तेः । तथाहि ।
सर्वं प्रत्यया निरात्मन्नाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति ।
तदभिप्रायेण यथा बहिरर्थग्रहणस्य निरात्मन्नतया वाङ्मार्था-
भावस्तथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरात्मन्नतया संतानान्तरा-
भावः स्यादिति । इतरञ्चेयं परोक्षं प्रागुक्ताप्रत्यक्षादितरदस्यष्ट-
20 तयार्थस्य स्वपरग्राहकं निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयमवगन्तव्यम् ।
परोक्षमप्येतत्संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरथापेक्षया तु
परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेक्षया” इति ।

इह ग्रहणं प्रसङ्गादपरोचे वाङ्मार्थं ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव
ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेदाभावादिशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । ततो
ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षापेक्षा, तथा ; बहिःप्रवृत्ति-
पर्यालोचनयेति यावत् । तदयमकार्षः । परोचं यद्यपि स्व- 5
संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिदारेण बहिर्विष-
यग्रहणे ऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोचमित्युच्यते ॥

अथ प्रागुक्तामेव वस्तुनो जननधर्मात्मकतां द्रढयन्नाह ।

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥ 10

येनेति शब्दो ऽपि व्याख्यास्यते, वाक्यस्य सावधारणत्वात् ।
यदेव वस्तुत्पादव्ययध्रौव्यैः समुदितैर्युक्तं, तदेव सदिष्यमानमि-
ष्यते । उत्पत्तिविनाशस्थितिद्योग एव सतो वस्तुनो लक्षण-
मित्यर्थः । ननु पूर्वमसतो भावस्योत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि
पञ्चात्मत्वं, तर्हि शशशृङ्गादेरपि तद्योगात्मत्वं स्यात् । पूर्वं 15
सतत्वेन, तदा स्वरूपसत्त्वमायातं किमुत्पादादिभिः कल्पितैः ।
तद्योत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्योत्पादादित्रययोगात्मत्वं, तदा-
नवस्याप्रसङ्गः । स्ततश्चेत्सत्त्वं, तदा भावस्यापि स्तत एव
तद्गविष्यतीति अर्थमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् । उच्यते । न
हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं 20
तत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदिति स्वीकृत्यते । तथाहि ।

- उर्वीपर्वतवर्वादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिष्फुटान्वयदर्शनात् । स्तूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यं, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरि-
 स्फुटत्वात् । न च प्रसृतो ऽन्वयः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभि-
 5 ज्ञानत्वात् सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणे ऽन्यत्वमथ च न विशेषः, सत्योच्छित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानादिति वच-
 नात् । ततो द्रव्यात्मना सर्वस्य वस्तुनः स्थितिरेव, पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते वा, अस्त्वस्मितपर्यायानुभवसङ्गा-
 वात् । न चैवं शक्ते शङ्के पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः,
 10 तस्य स्खलद्रूपत्वात् । न खलु सो ऽस्खलद्रूपो येन पूर्वाकार-
 विनाशो ऽजहृत्तोत्तराकारोपादानाविनाभावी भवेत् । न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षौदासीन्यादिपर्यायानुभवः स्खलद्रूपः,
 कस्यचिद्वाधकस्याभावात् । ननूत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते न वा । यदि भिद्यन्ते कथमेकं आत्मकं, न भिद्यन्ते चेत् तथापि
 15 कथमेकं आत्मकमिति चेत् । तदयुक्तं, कथंचिद्विभक्त्यलक्षणत्वेन
 तेषां कथंचिद्देहाभ्युपगमात् । तथाहि । उत्पादविनाशप्रौढ्याणि
 आद्विजानि, भिन्नलक्षणत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्न-
 लक्षणत्वमधिहृतं, असत आत्मलाभ उत्पादः, सतः सत्तावियोगो
 विनाशः, द्रवरूपतथानुवर्तनं प्रौढमित्येवमसंकीर्णलक्षणानां
 20 तेषां सर्वैः प्रतीतेः । न चामौ परस्परानपेक्षत्वेन भिन्ना एव,
 परस्परानपेक्षाणां अपुष्यवदसत्त्वापत्तेः । तथाहि । उत्पादः
 केवलो जातिः, स्थितिर्विगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत्; तथा

विनाशः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात्, तद्वन्तः ; एवं स्थितिरपि केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तददेवेत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च कथं नैकं श्यात्मकम् । तथा चोक्तम् ।

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते 5

पुत्रः प्रीतिसुवाह कामपि नृपः श्लिष्टाय मध्यस्थताम् ।

पूर्वाकारपरिचयस्तदपराकारोदयस्तद्भूया

धारश्चैक इति स्थितं चयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ २ ॥ 10

पयोव्रतो न दधन्ति न पयोन्ति दधिघ्नतः ।

अगोरसघ्नतो नोभे तस्मादसु चयात्मकम् ॥ ३ ॥

परो हि वादीदं प्रष्टव्यः । यदा घटो विनश्यति तदा

किं देशेन विनश्यति आहोस्वित्सामख्येनेति । यदि देशेनेति पचः, तदा घटस्यैकदेश एव विनश्येत् न तु सर्वः, सर्वस्य स 15

विनष्टस्तदा प्रतीयते न पुनर्घटस्यैकदेशो भग्न इति प्रतीतिः कक्षापि स्यात् । अतो न देशेनेति पचः कक्षीकारार्हः ।

सामख्येन विनश्यतीति पचो ऽपि न । यदि हि सामख्येन

घटो विनश्येत्, तदा घटे विनष्टे कपालानां मृद्रूपस्य च

प्रतीतिर्न स्यात्, घटस्य सर्वात्मना विनष्टत्वात् । न च तदा 20

कपालानि मृद्रूपं च न प्रतीयन्ते, मार्दान्येतानि कपालानि

न पुनः सौवर्णानीति प्रतीतेः । अतः सामख्येनेत्यपि पचो

- न युक्तः । ततो बलादिवेदं प्रतिपत्तव्यं, घटो घटात्मना
 विनश्यति कपासात्मनोत्पद्यते मृद्रथात्मना तु भ्रुव इति ।
 तथा घटो यदोत्पद्यते तदा किं देशेनोत्पद्यते सामख्येन
 वेत्यपि परं प्रष्टव्यो ऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति, तदा
 5 घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयते च
 घटः पूर्ण उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न चोदघमः ।
 नापि सामख्येनेति पक्षः । यदि सामख्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो
 मृदः प्रतीतिसदानीं न स्यात् ; न च सा नास्ति, मार्दा ऽयं
 न पुनः सौवर्ण इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो यदोत्पद्यते
 10 तदा च घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना
 च भ्रुव इति बलादभ्युपगम्यव्यं स्यात् । यथा हि वस्तु सर्वैः
 प्रतीयते तथा चेक्षाभ्युपगम्यते, तदा सर्ववस्तुव्यवस्था कदापि
 न भवेत् । अतो यथा प्रतीत्यैव वस्तुस्थितिः । अत एव
 यदस्य नष्टं तदेव नश्यति नञ्छति च कथंचित्, यदुत्पन्नं तदे-
 15 वोत्पद्यत उत्पत्त्यते च कथंचित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति
 स्यात्यति च कथंचित् । तथा यदेव केनचिद्रूपेण नष्टं तदेव
 केनचिद्रूपेणोत्पन्नं केनचिद्रूपेण स्थितं च, एवं यदेव नश्यति
 तदेवोत्पद्यते तिष्ठति च, यदेव नञ्छति तदेवोत्पत्त्यते स्यात्यति
 चेत्यादि सर्वमुपपन्नं, अन्तर्बहिः सर्वस्य वस्तुनः सर्वदोत्यादा-
 20 दिष्टात्मात्मकैवावाधिताध्यक्षेणानुभूयमानत्वात्, अनुभूयमाने
 च वस्तुनः स्वरूपे विरोधादिहेः, अन्यथा वस्तुनो रूपरसादि-
 व्यपि विरोधप्रसङ्गे । प्रयोगो ऽप्ययम् । सर्वं वस्तुत्पादक्य-

ध्रौव्यात्मकं, सत्त्वात् । यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति
तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणम् । तथा चेदम् ।
तस्मान्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानम् । अनेन च सल्लक्षण-
नैयायिकादिपरिकल्पितः सत्तायोगः सत्त्वं बौद्धाभिमतं चार्थ-
क्रियालक्षणं सत्त्वं द्वे अपि प्रतिचिन्ने द्रष्टव्ये । तन्निरासप्रकारश्च 5
येन्यान्तरादवसातव्यः ॥

अथ येनेति शब्दो योज्यते । येन कारणेनोत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सिद्ध्यते, तेन कारणेन मानयोः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाण-
योगोचरो विषयः । अनन्तधर्माः स्वभावाः सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्व-
वस्तुत्वादयो यस्मिन्, तदनन्तधर्मकमनन्तपर्यायात्मकमनेका- 10
न्तात्मकमिति यावत् । वस्तु जीवाजीवाद्युक्तमभ्यधाधि । अयं
भावः । यत एवोत्पादादित्रयात्मकं परमार्थसत्, तत एवान-
न्तधर्मात्मकं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः, अनन्तधर्मात्मकतायामे-
वोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकताया उपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति ।
अचानन्तधर्मात्मकस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं युक्तियुक्ततामनु- 15
भवतीति ज्ञापनायैव भूयो ऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः
पाश्चात्यपद्योक्तानानन्तधर्मकपदेनात्र पौनरुक्तमाशङ्कनीयमिति ।
तथा च प्रयोगः । अनन्तधर्मात्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्वात् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तदुत्पादव्यय-
ध्रौव्यात्मकमपि न भवति, यथा विंशदिन्वीधरमिति व्यति- 20
रेकानुमानम् । अनन्ताश्च धर्मा यथैकस्मिन् वस्तुनि भवन्ति,
तथा प्रागेव दर्शितम् । धर्मास्तोत्पद्यन्ते व्ययन्ते च, धर्मी च

- द्रव्यरूपतया सदा नित्यमवतिष्ठते । धर्माणां धर्मिणस्य कथं-
 चिदन्यत्वेन धर्मिणः सदासत्त्वे कालत्रयवर्तिधर्माणामपि
 कथंचिच्छक्तिरूपतया सदासत्त्वं, अन्यथा धर्माणामसत्त्वे कथं-
 चित्तदभिज्ञस्य धर्मिणो ऽयसत्त्वप्रसङ्गात् । न च धर्मिणः
 5 सकाशादेकान्तेन भिक्षा एवाभिक्षा वा धर्माः, तथातुपलब्धेः
 कथंचित्तदभिज्ञानामेव तेषां प्रतीतेः । न चोत्पद्यमानविप-
 द्यमानतत्तद्गुणसङ्गावव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणो ऽसत्त्वमेवेति
 वक्तव्यं, धर्माधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एक-
 धर्माधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्मा-
 10 णामनेकत्वे ऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया ध्रुवस्य
 धर्मिणो ऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापङ्गोतुमशक्यत्वात्, अबाधि-
 ताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणो ऽपङ्गवे सकलधर्माणामपङ्गव-
 प्रसङ्गात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति सिद्धमनन्त-
 धर्मात्मकं वस्तु । प्रयोगश्चात्र । विवादास्पदं वस्त्वैकानेकनित्या-
 15 नित्यसदसत्सामान्यविशेषाभिज्ञाप्यानाभिज्ञाप्यादिधर्मात्मकं,
 तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यथैवास्त्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानं तत्तथैव प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यं, यथा घटो
 घटरूपतया प्रतीयमानो घटतथैव प्रमाणगोचरो ऽभ्युपगम्यते न
 तु पठतया । तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानं वस्तु । तस्मादेकाने-
 20 काद्यात्मकं प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र स्वरूपा-
 सिद्धो हेतुः, तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वस्य सर्वत्र वस्तुनि
 विद्यमानत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्माभ्यामेकानेकात्मकस्य १

नित्यानित्यात्मकस्य च १ स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य ३
 सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यस्तुष्टत्तयाष्टत्तरूपाभ्यां सामान्यवि-
 शेषात्मकस्य ४ स्वरूपपर्यायाणां क्रमेणाभिज्ञाप्यत्वेन युगपत्तेषा-
 मनभिज्ञाप्यत्वेन चाभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यात्मकस्य ५ सर्वस्य पदार्थ-
 स्थास्त्वलक्षणप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न 5
 संदिग्धासिद्धो ऽपि, न खलु बाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः
 संदिग्धत्वं नाम । नापि विरुद्धः, विरुद्धार्थसंसाधकत्वाभावात् । न
 हि सांख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः क्वाणदधौगा-
 भ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवास्त्वलक्षणप्रत्ययेन
 प्रतीयमानत्वमास्ते, येन विरुद्धः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादि- 10
 बाधा, येन हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवि-
 कलता वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् । तथैवास्त्वल-
 क्षणप्रत्ययप्रतीयमानत्वं चासिद्धः, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवद्यं
 प्रयोगमुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते । ननु सत्तासत्त्व-
 नित्यानित्याद्यनेकान्तो दुर्धरविरोधादिदोषविषमविषधरदृष्ट- 15
 त्वेन कथं स्वप्राणान्धारयितुं धीरतां दधाति । तथाहि । यदेव
 वस्तु सत् तदेव कथमसत्, असत्तेत्, सत्कथमिति विरोधः
 सत्तासत्त्वयोः, परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, ग्रीतोष्णस्यैवम् ।
 यदि पुनः सत्त्वमसत्तात्मना असत्त्वं च सत्तात्मना व्यवस्थितं
 स्यात्, तदा सत्तासत्त्वयोरविशेषाप्रतिनियतव्यवहारोष्केदः 20
 स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्तासत्ता-
 त्मकत्वे वस्तुनो ऽभ्युपगम्यमाने सदिदं वस्तुसद्देत्यवधारणद्वारेण

- निर्णीतेरभावात्संग्रहः २ । तथा येनाग्नेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वं-
मेवाहोश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यथाद्यः पक्षः, तदा स्याद्वाद-
ज्ञानिः । द्वितीये पुनः, येनाग्नेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवा-
होश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वमित्यनवस्था । तथा येनाग्नेन भेदः,
5 तेन किं भेद एवाय तेनापि भेदाभेदः । आद्ये मतचित्तिः ।
द्वितीये पुनरनवस्था । एवं नित्यानित्यसामान्यविशेषादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा सत्त्वस्यान्यदधिकरणमसत्त्वस्य चान्यदिति
वैयधिकरणम् ४ । तथा येन रूपेण सत्त्वं तेन सत्त्वमसत्त्वं च
स्यादिति संकरः, युगपदुभयप्राप्तिः संकर इति वचनात् ५ ।
10 तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमपि स्यात् येन चासत्त्वं तेन
सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर
इति वचनात् ६ । तथा सर्वस्थानेकान्तात्मकत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
जलादेरप्यनक्षादिरूपता, अनलादेरपि जलरूपता । ततश्च
जलार्थनक्षादावपि प्रवर्तते, अनक्षार्थं च जलादावपीति; ततश्च
15 प्रतिनियतव्यवहारलोपः ७ । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः ८ ।
ततश्च तादृशो वस्तुनो ऽसंभव एव ९ । अचोच्यते । यदेव सत्तदेव
सत्; तदेव कथमसदित्यादि यदवादि वाद्रिदृन्दृन्दारकेण
तदक्षररचनामात्रमेव, विरोधस्य प्रतीयमानार्थः सत्त्वासत्त्वयो-
रसंभवात्, तस्यानुपपन्नसत्त्वसत्त्वतात्, वन्ध्यागर्भं स्तनंधयवत् ।
20 न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदेव पररूपादिभिरसत्त्व-
स्यानुपपन्नो ऽस्ति येन सत्त्वानवस्थानसत्त्वयो विरोधः स्यात्,
प्रतीयमानम् । परस्परपरिहारस्थितिसत्त्वसत्त्व विरोध एकचा-

स्रक्कादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यान्न
 पुनरसंभवतोः संभवदसंभवतोर्वा । एतेन बध्यघाटकभाववि-
 रोधो ऽपि फणिकुलयोर्बलवदबलवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयो-
 रशङ्कनीय एव, तयोः समानबलत्वात्, मयूराण्डरसे नामावर्ण-
 वत् । किं च । अयं विरोधः किं स्वरूपमात्रसङ्गावहतः १
 उत्तैककाल संभवेन २ आहोस्त्रिदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालि-
 कद्रव्याभावतः ४ उत्तैककालैकद्रव्यैकप्रदेशसंभवात् ५ । तत्राद्यो
 न युक्तः, यतो न हि श्रौतस्पर्शा ऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्म-
 सङ्गाव एवोष्णस्पर्शेन सह विरुध्यत उष्णस्पर्शा वेतरेण, अन्यथा
 त्रैलोक्ये ऽयभावः स्यादनयोरिति । नापि द्वितीयः, एक- 10
 स्मिन्नपि काले पृथक् पृथग्दयोरप्युपलम्भात् । नापि तृतीयः,
 एकस्मिन्नपि लोहभाजने रात्रौ श्रौतस्पर्शा दिवा चोष्णस्पर्शः
 समुपलभ्यते । न च तत्र विरोधः । नापि तुरीयः, धूपकट-
 ष्कुकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् । पञ्चमो ऽपि न घटते, यत
 एकस्मिन्नेव तप्तलोहभाजने स्पर्शापेक्षया यत्रैवोष्णत्वं तत्रैव प्रदेशे 15
 रूपापेक्षया श्रौतत्वम् । यदि हि रूपापेक्षयाप्युष्णत्वं स्यात्,
 तर्हि जननयनदहनप्रसङ्गः । नन्वेकस्य युगपदुभयरूपता कथं
 घटत इति चेत् । न, यतो यथैकस्यैव पुरुषस्थापेक्षावशात्तदु-
 त्तगुह्यत्वबालत्ववृद्धत्वयुवत्वपुत्रत्वपितृत्वगुरुत्वशिशुत्वादीनि पर-
 स्परविरुद्धान्यपि युगपद्विरुद्धानि, तथा सत्त्वासत्त्वादौन्यपि । 20
 तस्माच्च सर्वथा भावानां विरोधो घटते कथंचिद्विरोधस्तु
 सर्वभावेषु तुल्यो न बाधकः १ । तथा संशयो ऽपि न युक्तः,

सत्त्वसत्त्वयोः स्फुटरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् । अदृढप्रतीतौ हि
 संग्रहः, यथा कचित्प्रदेशे स्थाणुपुरुषयोः । तथा यदुक्तं “अन-
 वस्था” इति, तदप्यनुपाशितगुरोर्वचः, यतः सत्त्वसत्त्वादयो
 वस्तुन एव धर्माः, न तु धर्माणां धर्माः, धर्माणां धर्मा न
 5 भवन्तीति वचनान् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्तज्ञानिः,
 अनेकान्तस्य सम्यगेकान्ताविनाभावित्वात्, अन्यथानेकान्तस्यैवा-
 घटनात्, नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणादनेकान्तस्यैवोपदेशात्,
 तथैव दृष्टेष्टाभ्यामविरुद्धस्य तस्य व्यवस्थितेः । किं च । प्रमा-
 णार्पणया सत्त्वे ऽपि सत्त्वसत्त्वकल्पनापि भवतु । न च तत्र
 10 कल्पनापि दोषः । ननृक्तमनवस्थेति चेत् । न, यतः साधने-
 कान्तस्य भूषणं न दूषणं, अमूलचित्तिकारित्वेन प्रत्युतानेका-
 न्तस्योद्दीपकत्वात्, मूलचित्तिकारी ज्ञानवस्था दूषणम् ।
 यदुक्तम् ।

मूलचित्तिकारीमाङ्गरनवस्थां हि दूषणम् ।

15 वस्तुनान्ये ऽप्यग्रक्तौ च नानवस्थापि वार्धते ॥ १ ॥

ततो यथा 'यथा सत्त्वे ऽपि सत्त्वसत्त्वकल्पना विधीयते,
 तथा तथानेकान्तस्यैवोद्दीपनं न मूलवस्तुचितिः । तथाहि । इह
 सर्वपदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम् । तत्र जीवस्य
 तावत्सामान्योपयोगः स्वरूपं, तस्य तत्त्वचणत्वात् । ततो ऽन्यो
 20 ऽनुपयोगः पररूपम् । तांभ्यां यदसत्त्वे प्रतीयते । तदुपयोग-
 स्थापि विशेषतो ज्ञानस्य स्मार्थाकारव्यवसायः स्वरूपं दर्शन-
 स्थाकारव्यवसायः स्वरूपं तद्विपरीतं तु पररूपम् । ततस्तांभ्यां

तत्रापि सत्तासत्त्वम् । तथा पुनर्ज्ञानस्यापि परोक्षस्यावैशद्यं
 प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपं, दर्शनस्यापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तं चक्षुरा-
 द्यालोचनं स्वरूपं, अवधिदर्शनस्याप्यवध्यालोचनं स्वरूपं, अन्यच्च
 पररूपम् । ततस्ताभ्यां तत्रापि सत्तासत्त्वे परोक्षस्यापि
 मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं स्वार्थाकारग्रहणं स्वरूपं, 5
 अतीन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्यापि विक-
 लस्यावधिमनःपर्यायरूपस्य मनो ऽज्ञानपेक्षं स्पष्टार्थग्रहणं
 स्वरूपं सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपं, ततो
 ऽन्यत्पररूपम् । ताभ्यां पुनरपि तत्रापि मदसत्त्वे प्रतिपत्त्ये ।
 एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपरूपे तदेदिभिरभ्यूह्यते, 10
 तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । एवं घटपटादिपदार्थाना-
 मपि स्वरूपरूपप्ररूपणा कार्या, तदपेक्षया च सत्तासत्त्वे प्रति-
 पाद्ये । एवं च वस्तुनः सत्त्वे ऽपि सत्तासत्त्वकल्पनायामनेका-
 न्तोद्दीपनमेव, न पुनः कापि क्षितिरिति । ननु सत्त्वे ऽपि
 सत्वान्तरकल्पने “धर्माणां धर्मा न भवन्ति” इति वचो 15
 विद्ध्यते । मैत्रं वचः । अद्याप्यनभिज्ञो भवान् स्याद्वादादामृत-
 रश्मिस्थानां, यतः स्वधर्मपेक्षया यो धर्मः सत्तादिः स
 एव स्वधर्मान्तरापेक्षया धर्मी, एवमेवानेकान्तात्मकव्यवस्थोप-
 पत्तेः । ततः सत्त्वे ऽपि सत्वान्तरकल्पनायां सत्त्वस्य धर्मित्वं
 सत्वान्तरस्य च धर्मत्वमिति धर्मिण एव धर्मत्वमिति धर्मिण 20
 एव धर्माभ्युपगमाच्च पूर्वोक्तदोषावकाशः । न चेवं धर्म-
 स्यापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मित्वप्राप्त्यामवस्था, अनाद्यनन्तत्वा-

- द्वर्मधर्मिव्यवहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, बीजाङ्कुरपौर्वा-
पर्यवत्, अभव्यसंसारवदा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा वैयधिकरणमप्यसत्, निर्वाधकाध्यक्षबुद्धौ
सत्तासत्त्वयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतिभासनात् । न खलु तथा-
5 प्रतिभासमानयोर्वैयधिकरणं, एकत्र फले रूपरसयोरपि
तत्प्रसङ्गात् ४ । संकरव्यतिकरावपि मेचकज्ञानदृष्टान्तेन
निरसनीयौ । यथा मेचकज्ञानमेकमप्यनेकस्वभावं, न च तच्च
संकरव्यतिकरौ, एवमत्रापि । किं च । यथानामिकाया
युगपन्मध्यमाकनिष्ठिकासंयोगे ह्रस्वदीर्घत्वे न च तच्च
संकरादिदोषः, एवमत्रापि ६ । तथा यदप्यवादि “जला-
10 देरणनलादिरूपता” इत्यादि, तदपि मशामोहप्रमादि-
प्रलपितप्राच्यं, यतो जलादेः स्वरूपापेक्षया जलादिरूपता
न पररूपापेक्षया । न ततो जलार्थिनामनलादौ प्रवृत्तिप्र-
सङ्गः, स्वपरपर्यायात्मकत्वेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्,
अन्यथा वस्तुस्वरूपस्यैवाघटमानत्वात् । किं च । भूतभविष्यद्व्या-
15 जलपरमाणूनामपि भूतभाविवर्जितपरिमाणापेक्षया वर्जितरूप-
तायस्त्वेव । तथा तन्नोदके कथंचिद्वर्जितरूपतापि जलस्याङ्गी-
क्रियत एव ७ । प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्ता-
सत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम,
20 अन्वया सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः ८ । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः
कथयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिव्यवहारविक्षोभस्य
स्यादिति ९ । एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं

‘सर्वज्ञो ऽप्यसर्वज्ञः सिद्धो ऽप्यसिद्धः’ इत्यादि, तदप्यचरण-
निकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये
चाप्रमाणमिति स्यादादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञो ऽपि स्वकेव-
लज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्सर्वज्ञः ।
यदि तदापेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्व- 5
प्रसङ्गः सर्वज्ञत्वस्यापि पञ्चाद्वैत्यिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धो
ऽपि स्वकर्मपरमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयो-
गापेक्षया त्सिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा
सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसक्तिः स्यात् । एवं “कृतमपि न कृतं,
उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं” इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, 10
तदपि निरस्तमवश्यम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः किमेका-
त्मेन कथंचिद्वा । आद्ये ऽनेकान्तज्ञानिः । द्वितीये सिद्धा-
नामपि सर्वथा कर्मक्षयाभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः, सांसारिकजीव-
दिति । अत्रोच्यते । सिद्धैरपि स्वकर्माणां क्षयः स्थित्यनुभा-
गप्रकृतिरूपापेक्षया चक्रे न परमाण्वपेक्षया । न ह्यणूनां क्षयः 15
केनापि कर्तुं पार्यते, अन्यथा सुहृदादिभिर्घटादीनां पर-
माणुविनाशे कियता कालेन सर्ववस्त्वभावप्रसङ्गः स्यात् ।
ततस्तथाप्यनेकान्त एवेति सिद्धं दृष्टेष्टाविसिद्धमनेकान्त-
शासनम् ॥

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्यादादवादं युक्ताभ्युपगच्छन्तो 20
ऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो
मानवस्य राजननीमाजग्नतो ऽप्यसतीमाषणास्य वृत्तमनुकु-

- वन्ति । तथाहि । प्रथमतः सौगताभ्युपगतो ऽनेकान्तः प्रका-
 श्यते । दर्शनेन चणिकाचणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य विषयीकर-
 णात्कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादचणिकत्वारोपे ऽपि न दर्शनमचणि-
 कत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्यवसायाक्रान्त-
 5 त्वात् । चणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं, अनुरूपाध्यवसायाजन-
 नात्, नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवंवादिनां
 बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य चणिकत्वाचणिकत्वयोरप्रामाण्यं,
 नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बला-
 दापतति । १ । तथा दर्शनोत्तरकालभाविनः स्वाकाराध्यवसा-
 10 यिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्ये ऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
 सर्ववित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनाच्चविकल्पकत्वं
 च रूपद्वयमभ्युपगतवतां तेषां कथं नानेकान्तवादापत्तिः १ ।
 तथाहि साविरतिदानादिचित्तं यदेव स्वसंवेदनगतेषु सत्त्वबो-
 धरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव चणच्चयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियु-
 15 क्तत्वादिष्वप्रमाणमित्यनेकान्त एव १ । तथा यदस्तु नीलस्य तु-
 रश्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेयं, तदेव मध्यभागचणविवर्तादिना प्र-
 मेयमिति कथं नानेकान्तः ४ । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिद-
 र्शनं वा यद्वहिरर्थापेक्षया भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वस्वरूपापेक्षया-
 भ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः ५ । तथा यज्जिगीथिनीनाथ-
 20 दयादिकं हिले ऽलीकं, तदपि ध्वस्ततानियतदेशचारितादौ
 ते ऽणलीकं प्रतिपद्यन्ते ६ । कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपत-
 यात्मानमसंवेदन् ज्ञानरूपतया चावगच्छन् स्वात्मनि भावद्वयं

'विद्वद् न साधयेत् ७ । तथा पूर्वोत्तरक्षणापेक्षैकस्यैव क्षणस्य
जन्यत्वं जनकत्वं चाभ्युपागमन् ८ । तथार्थाकारमेव ज्ञानमर्थस्य
ग्राहकं नान्यथेति मन्यमानास्त्रिपटग्राहकं ज्ञानमेकमथनेका-
कारं संप्रतिपन्नाः ९ । तथा सुगतज्ञानं सर्वार्थविषयं सर्वार्थाकारं
चित्तं कथं न भवेत् १० । तथैकस्यैव हेतोः पक्षधर्मसपक्षसत्त्वा- 5
भ्यामन्वयं विपक्षे ऽविद्यमानत्वाद्भ्यतिरेकं चान्वयविरुद्धं ते
तात्त्विकमूरीचक्रिरे ११ । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं
स्यादादं स्वीकृत्यापि तच्च विरोधमुद्गावयन्तः स्वग्रासनानुरा-
गान्धकारसंभारविक्षुब्धविवेकदृग्गो विवेकिनामपकर्णनीया एव
भवन्ति । किं च । सौत्रान्तिकमत एकमेव कारणमपरापर- 10
सामर्थ्यन्तःपातितयानेककार्याकार्या विद्यते, यथा रूपरसग-
न्धादिसामग्रीगतं रूपमुपादानभावेन स्वीतरं रूपक्षणं जन-
यति रसादिक्षणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपाशोक-
मनस्कारश्चक्षुरादिसामर्थ्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया
जनयति । आल्लोकाद्युत्तरक्षणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि 15
कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभा-
वैर्वा । यद्येकेन स्वभावेन, तर्ह्येकस्वभावेन हतकलात्कार्याणां
भेदो न स्यात् । अथवा नित्यो ऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन
नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्व-
भावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां 20
करणं कथमस्तु, निरग्नैकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुरुते,
तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदान्नादस्तु । अथ नानास्वभावैर-

- नित्यः कुर्यादिति चेत्, नित्यस्यापि तथा तत्करणमस्तु । अथ
 नित्यस्य नानास्वभावा न संभवन्ति, कूटस्थनित्यस्यैकस्वभावात्,
 तस्मिन्नित्यस्यापि नानास्वभावा न सन्ति, निरङ्गैकस्वभावत्वात् ।
 तदेवं नित्यस्थानित्यस्य च समानदोषत्वाच्चित्तानित्योभयात्म-
 ५ कमेव वस्तु मानितं वरम् । तथा चैकान्तनित्यानित्यपक्षसंभवं
 दोषजालं सर्वं परिहृतं भवतीति १२ ॥ ज्ञानवादिनो ऽपि
 ताथागताः स्वार्थाकारयोरभिन्नमेकं संवेदनं संवेदनाच्च भिन्नौ
 ग्राह्यग्राहकाकारौ स्वयमनुभवन्तः कथं स्याद्वादं निरख्येयुः १ ।
 तथा संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारविकल्पात् स्वप्ने ऽपि भवद्भि-
 १० नानुभूयते, तस्या अनुभवे वा सकलासुमतामधुनैव सुकृता-
 पत्तेः, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरिति वचनात् । अनुभूयते च
 संवेदनं संवेदनरूपतया कथञ्चित् । तत एकस्यापि संवेदनस्या-
 नुभूताननुभूततयानेकान्तप्रतिभासो दुःश्रको ऽपह्नोतुमिति २ ।
 तथा सर्वस्य ज्ञानं स्वसंवेदनेन ग्राह्यग्राहकाकारशून्यतयात्मान-
 १५ मसंविदत्, संविद्रूपतां चानुभवद्विकल्पेतरात्मकं सदेकान्तवा-
 दस्य प्रतिषेधकमेव भवेत् ३ । तथा ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
 कार्थावभासिनिश्चिदैकरूपता प्रतिक्षिपत्येवैकान्तवादमिति ४ ॥
 नैयायिकैर्वैशिष्टिकैश्च यथा स्याद्वादो ऽभ्युपजग्ये तथा
 प्रदर्शते । इन्द्रियसन्निकर्षादेर्धूमज्ञानं जायते । तस्माच्चाग्नि-
 २० ज्ञानम् । अचेन्द्रियसन्निकर्षादिः । प्रत्यक्षं प्रमाणं, तत्फलं
 धूमज्ञानं, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम् । अग्नि-
 ज्ञानं तत्तुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमान-

प्रमाणतां चोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने
फलता प्रमाणाता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या १ ।
एकमेव चित्रपटादेरवयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति ।
न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्ल्याम् । विरोधादेकमने-
कस्वभावमयुक्तमिति चेन्न । तथा च प्रावादकप्रवादः । 5

एकं चेतत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं मतम् ॥ १ ॥

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्र-
कारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादित-
त्वादित्यादि १ । एकस्यैव धूपकटक्कुसुमैकस्मिन् भागे ग्रीतस्पर्शः 10
परस्मिन्स्य भागे उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वे ऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विरुद्धौ तौ स्पर्शा, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः
“एकस्यैव पटादेस्त्रिचलरत्नारत्नाट्टतानाट्टताद्यनेकविरुद्ध-
धर्मीपक्षयो ऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः” इति २ । नित्यस्येश्वरस्य
सिद्ध्या संजिहीर्षा च रजस्तमोगुणात्मकौ स्वभावौ चितिश्च- 15
लाद्यष्टमूर्तिता च सार्वलोकस्वभावाः परस्परं विरुद्धाः ४ । एक-
स्यामलकस्य कुवसबिज्जाद्यपेक्षया महत्तमणुत्वं च विरुद्धे ५ ।
एवमिन्द्रोः समिदंशापेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि ६ । देवदत्तादेः
स्त्रिपिण्डसुतापेक्षया परत्वापरत्वे अपि ७ । अपरं सामान्यं नास्तीति
सामान्यविशेष इत्युच्यते । सामान्यविशेषश्च द्रव्यलगुणत्वकर्मत्व- 20
लक्षणः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणक-
र्मभ्यो व्यावृत्तत्वादिशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि सामान्यवि-

- विशेषता विभाष्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति सामान्य-
 विशेषः । तत्सैकस्य सामान्यता विशेषता च विद्वद्भ्ये ८ ।
 एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवी-
 परमाणोः सत्तायोगात्मत्वं, द्रव्यलयोगाद्रव्यत्वं, पृथिवीलयोगा-
 ५ त्पृथिवीलं परमाणुलयोगात्परमाणुलं, अन्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो
 भिन्नत्वं चेच्छतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्मकता ब्रह्मा-
 दापतति, सत्तादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्यासत्ताद्रव्य-
 तापृथिवीलाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यलमात्म-
 लयोगादात्मलमन्याद्विशेषाद्यज्ञदत्ताद्यात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छतां
 १० तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावश्यं स्यात् । एवमाकाशादिष्वपि
 सा भाष्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु पर-
 माणुषु मुक्तात्मनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययो
 येषो भवति ते ऽन्या विशेषा इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं
 विलक्षणत्वं चोभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्यादादमेव साधयेत्
 १५ ११ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तसुररीकृत्यापि
 तन्मतिषेपाद्योद्यच्छन्तः सतां कथं नोपहास्यतां यान्ति । किं
 ✓ च । अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येषु गुणः परस्परविभक्तोऽवयववाच्य-
 व्यादिषु मिथोवर्तनचिन्तायां यद्वृषणजालमुपनिपतति तदपि
 परिहृतं भवति । तथाहि । अवयवानामवयवविनश्य मिथो
 २० ऽत्यन्तं भेदो ऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथंचित् ।
 ततः पर्यनुयोगमर्हति । अवयवेष्ववयवौ वर्तमानः किमेकदे-
 शेन वर्तते किं वा सामख्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तं, अवयव

विनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वे ऽपि तेभ्यो ऽवयवी
यद्यभिन्नः, ततो ऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्थानेकावयव-
त्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नो ऽवयवी, तर्हि तेषु स कथं वर्तत
इति वाच्यम् । एकदेशेन सामस्येन वा । एकदेशपक्षे पुनस्त-
देवावर्तत इत्यनवस्था । अथ सामस्येन तेषु स वर्तते; तदप्य- 5
साधीयः प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततथावयविविभक्त्यप्रसङ्गात् ।
ततश्च तेभ्यो भिन्नो ऽवयवी न विकल्पभाग्यवति । नन्वेदपक्षे
ऽप्यवयविमात्रमवयवमात्रं वा स्यादिति चेत् । न, अभेदस्याप्ये-
कान्तेनाभ्युपगमात् । किं तर्ह्यन्योन्याविस्मिष्टस्वरूपो विवक्षया
संदर्शनीयभेदो ऽवयवेऽवयव्यभ्युपगम्यते, अबाधितप्रतिभासेषु 10
सर्वचावयवावयविनां मिथो भिन्ना भिन्नतया प्रतिभासनात्,
अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथापरिकल्पने ब्रह्मादेतद्व्युत्पत्त्यावा-
दादेरपि कल्पनाप्रसङ्गात् । एवं संयोगिषु संयोगः समवायिषु
समवायो गुणिषु गुणौ व्यक्तिषु सामान्यं चात्यन्तं भिन्नान्य-
भ्युपगम्यमानानि तेषु वर्तनचिन्तायां सामस्यैकदेशविकल्पाभ्यां 15
दूषणीयानि । तदेवमेकान्तभेदे ऽनेकदूषणोपनिपातादनेकान्ते
च दूषणानुत्पत्त्यानादनेकान्ताभ्युपगमाच्च मोक्ष इति । अतो वर-
मादावेव मत्सरितां विहायानेकान्तो ऽभ्युपगतः किं भेदैकान्तः-
कल्पनया अख्यान एवात्मना परिकल्पितेनेति ॥

सांख्यः सत्त्वरजस्तमोभिरन्योन्यं विद्वद्भैरवैर्धृतिं प्रधानम- 20
भिदधान एकस्याः प्रकृतेः संसारावस्थामोक्षसमययोः प्रवर्तन-
निवर्तनधर्मौ विद्वद्भौ कौस्तुर्वाणश्च कथं खल्वनेकान्तमतवैशु-
ख्यमन्त्यान्तमोक्षः स्यात् ॥

मीमांसकास्तु स्वयमेव प्रकारान्तरेणैकानेकाद्यनेकान्तं
प्रतिपद्यमानास्तप्रतिपत्तये सर्वथा पर्यनुयोगं नार्हन्ति । अथवा
शब्दस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वैकान्तं प्रति ते ऽप्येवं पर्यनु-
योक्तव्याः । त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका मोद-
5 नेति मीमांसकाभ्युपगमः । अत्र कार्यतायास्त्रिकालशून्यत्वे
ऽभावप्रमाणस्य विषयता स्यात्, अर्थत्वे तु प्रत्यक्षादिविषयता
भवेत्, उभयरूपतायां पुनर्नोदनाया विषयतेति ॥

- अथ बौद्धादिष्वेव दर्शनाभीष्टा दृष्टान्तायुक्तयस्यानेकान्तसि-
द्धये समाख्यायन्ते । बौद्धादिष्वेव दर्शनानि संशयज्ञानमेकमुल्ले-
10 खद्वयात्मकं प्रतिजानानि नानेकान्तं प्रतिचिपन्ति १ । तथा
स्वपक्षसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विरुद्धधर्माध्यस्तमनुमानं मन्य-
मानाः परे ऽनेकान्तं कथं पराकुर्वन्त्यः २ । मयूराण्डरसे नीला-
दयः सर्वे ऽपि वर्णा नैकरूपा नाण्यनेकरूपाः, किं त्वेकानेक-
रूपा यथावस्थिताः, तथैकानेकाद्यनेकान्तो ऽपि । तदुक्तं
15 नामस्थापनाद्यनेकान्तमाश्रित्य ।

मयूराण्डरसे यद्वर्णा नीलादयः स्विताः । अथ

सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तद्वन्नामादयो घटे ॥ १ ॥

नाम्नयः स हि भेदित्वा भेदो ऽन्वयवृत्तितः ।

मृद्भेदद्वयसंसर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ २ ॥

- 20 अथ हिंशब्दो हेतौ यस्मादर्थः ; स घटः ।

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

न नरः सिंहरूपत्वाच्च सिंहो नररूपतः ।

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥

चैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।

सदसत्त्वादि सर्वे ऽपि कुतः परे न मन्वति ॥ ५ ॥

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता ५
न विरुध्यन्ते । तद्यथा । स नरः स्त्रपित्रपेक्षया पुत्रः स्वसुता-
पेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते ।
तद्यथा । स्त्रपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेका-
न्तेऽपि द्रव्यात्मनैकं पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादि भिन्ननिमि-
त्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्न- 10
निमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं
न पुनर्भिन्ननिमित्तत्वमिति सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अथा-
त्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते यथा सर्पस्य
द्रव्यस्य स्थिरस्योत्पन्नविफणावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया
न विरुद्धे यथैकस्या अङ्गुल्याः सरलताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च 15
यथा वा गोरसे स्त्रायिनि दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायो-
त्पादौ संबन्धनौ प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलभ्यौ, एवं सर्वस्य वस्तुनो
द्रव्यपर्यायात्मकतापि । किं च । सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्त्राभिमत-
साध्यसाधनाद्याभिधीयमाना हेतवो ऽप्यनेकान्ताभ्युपगममन्तरेण
समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । अत्र स्त्रोपपन्नमेव परहेतुत- 20
मोभास्त्रानामकं वादस्थानं लिख्यते । यथा । इह हि सकलता-
किंकचक्रवृद्धामणितयात्मानं मन्यमानाः सर्वदापि प्रसन्नं पोषि-

- तस्माभिमाना गुणवस्तु विदत्तु मत्सरं विदधानां मुग्धजनस-
 माजे ऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्फुटोद्भवेन स्नानुभवेन
 समस्तवस्तुसोमगतमभ्रान्तमनेकान्तमनुभवन्तो ऽपि स्वयं च
 युक्तानेकान्तमेव वदन्तो ऽपि प्रकटं वचनमात्रेणैवानेकान्तमनि-
 5 ष्कन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
 पुष्पान्तो विदत्समीपे च कदापि सम्यग्चेतुस्वरूपमपृच्छन्तो
 निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधन-
 मधुनाभ्यधुः, तथापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः । अतो नेका-
 न्तव्यवस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सहिरस्माभिः
 10 प्रथमतो हेतोरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । ताव-
 द्ज्ञावधाना निरस्तस्वरूपचाभिमानाः क्षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः
 श्रुत्स्वन्तु भवन्तः । तथाहि । युष्मदुपन्यसेन हेतुना किमन्वयिना
 स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा वान्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि
 तावदन्वयिना, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वय-
 15 माचक्ष्य तथापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा, तत्पुत्रत्वादेरेव
 गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावे न्यच गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्र-
 त्वादेरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वा-
 दित एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गिः । न चास्य चैक्यलक्षणयोगिनो
 हेत्वाभासताग्रहणीया, अनित्यलसाधने कृतकत्वादेरपि
 20 तत्प्रसङ्गात् । अस्ति च भवदभिप्रायेण चैक्यं तत्पुत्रत्वादिति ।
 अथ भवत्वयं दोषो येषां पञ्चधर्मत्वसपञ्चसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपे
 चैक्ये विनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनां,

अस्माभिरसप्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षण-
योरभ्युपगमादिति चेत्, तर्हि केवलान्ययकेवलव्यतिरेका-
नुमानयोः पक्षलक्षणत्वासंभवेनागमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरग-
मकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणासंभवेन, अन्य-
थानुपपत्तेः । अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिबन्धनमस्य । 5
ननु चैकलक्षणाद्यभावः । अथात्र विपक्षे ऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति,
तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाण-
मस्तीति सौगतः । यौगस्य गर्जति । आकाद्याहारपरिणामः
श्यामत्वेन समव्याप्तिको न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसङ्गावाञ्च तत्पु-
त्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव 10
शब्दान्तरेण ग्रणीकुरुत इति सैव हेतोर्लक्षणमस्य । अपि च ।
अस्ति नभश्चन्द्रो जलचन्द्रात्, उदेत्यति श्वः सविता, अद्यतना-
दित्योदयादित्यादिषु पक्षधर्मत्वाभावे ऽपि मन्मातेयमेवंविध-
स्वरान्यथानुपपत्तेः । सर्वं क्षणिकमक्षणिकं वा सत्त्वादित्यादिषु
च सपक्षस्थाभावे ऽपि हेतूनां गमकत्वदर्शनात्किं चैरूपादिना । 15
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमचूणं तत्त्वमेतदेव
प्रपञ्चः पुनरयमिति चेत्, तर्हि सौगतेनाबाधितविषयत्वमस-
प्रतिपक्षं ज्ञातत्वं च यौगेन च ज्ञातत्वं लक्षणमाख्यानीयम् ।
अथ विपक्षाभिहितव्यावृत्तिमात्रेणाबाधितविषयत्वमसप्रतिपक्षत्वं
च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च सत्यमेवेति चेत्, तर्हि गमक- 20
हेत्वधिकारादशेषमपि सत्यमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेनेति ।
अत एव नान्यथमात्राद्भेदगुणमको ऽपि तादृशव्यतिरेकादन्वय-

- विशेषाच्च । नापि व्यतिरेकमात्रात्किं त्वङ्गीकृतान्वयाद्व्यतिरेक-
विशेषात् । न चापि परस्पराननुविद्धतदुभयमात्रात्, अपि
तु परस्पररूपाजहृत्तान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चितान्वयानुपप-
त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
५ च जैनानां हेतोरेकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विधातकमिति
वक्तव्यं, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात् । न तु
स्वभावनियमे नियतैकस्वभावस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वा-
दिति कथं न हेतोरनेकान्तात्मकता । तथा ननु भोः सकर्णाः
प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिर्भवद्भिर-
१० न्येस्य कणभञ्जपादबुद्धादिशिव्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव
हेतवो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्तीत्यवगन्त-
व्यम् । तथाहि । पूर्वं तावत्तेषां विरुद्धताभिधीयते । यदि
ल्लोकस्यैव हेतोस्त्रौणि पञ्च वा रूपाणि वास्तवान्यभ्युपगम्यन्ते,
तदा सो ऽनेकधर्मात्मकमेव वस्तु साधयतीति कथं न विपर्य-
१५ यसिद्धिः, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च
यदेव पञ्चधर्मस्य सपञ्च एव सत्त्वं तदेव विपक्षात्सर्वतो व्यावृत्त-
त्वमिति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा
तादात्म्यायोगात्, तच्चे वा केवलात्म्यौ केवलव्यतिरेकौ वा
सर्वो हेतुः स्यात्तु त्रिरूपः पञ्चरूपो वा । तथा च साधना-
२० भावो ऽपि गमकः स्यात् । अथ विपक्षासत्त्वं नाभ्युपेयते किं
तु साध्यसङ्गावे ऽस्तित्वमेव साध्याभावेनास्तित्वमभिधीयते न तु
तत्तत्सिद्धिमिति चेत्, तदसत् । एवं हि विपक्षासत्त्वस्याभावा-

हेतोस्त्रैरूप्यादिं न स्यात् । अथ तत्तद्व्यङ्ग्यमनारं; तर्कैक-
 पक्षानेकात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभूतत्वेन निश्चि-
 तस्यानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां
 विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्त्वात् । तथासिद्ध-
 तापि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया, यतो हेतुः सामान्यं वा 5
 भवेदिष्टेषो वा तदुभयं वानुभयं वा । न तावत्सामान्यं
 हेतुः । तद्धि सकलव्यापि सकलस्याश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनो-
 पादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्तदनुमानसिद्धं वा स्यात् । न
 तावत्प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षं ह्यचानुसारितया प्रवर्तते । अत्र च
 नियतदेशादिनैव निश्चय्यते । अतो ऽचानुसारि ज्ञानं नियतदे- 10
 शादेव प्रवर्ततुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि । अथ
 नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकात्तन्निश्चये तस्यापि निश्चय इति
 चेत् । न, नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतेव स्यान्न
 व्यपिता । तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनु-
 मानसिद्धतायामनवस्थाराक्षसी दर्निवारा । अनुमानेन हि 15
 लिङ्गग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न
 विशेषरूपमिष्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं
 वानवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च ।
 अवगतं चेत्, तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
 प्रत्यक्षेण, संनिष्ठग्राहिलान्तस्य । नाप्यनुमानेन । तस्याप्यनु- 20
 मानमन्तरेण लिङ्गग्रहणे पुनस्तदेवावर्तते । तथा चानुमाना-
 नामानन्त्याद्युपसहस्रैरप्येकलिङ्गग्रहणं न भवेत् । अपि च ।

अग्रेष्वव्यक्ताधेयस्वरूपं सामान्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयमानं
 स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् । स्वाधारनिश्चयो ऽपि निजाधार-
 निश्चयमिति सकलो जनः सर्वज्ञः प्रसज्यते । किं च । स्वाश्रये-
 ऽद्वयसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जन-
 5 चेत्, अविचलितरूपत्वात् । परैरनाधेयातिशयत्वाच्च विचलितत्वं
 आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च । तत्सामान्यं
 व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् । न तावद्विज्ञं
 व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलब्धात्, समवाये न व्यक्तिभिः सह सामा-
 न्यस्य संबन्धितत्वात् । पृथगनुपलब्ध इति चेत् । न । समवा-
 10 यत्वेह बुद्धिहेतुत्वं गीयते, दृष्टेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्त-
 रेण न भवेत् । किं च । अतो ऽश्रवादिसामान्यं स्वाश्रयसर्व-
 गतं वा सर्वसर्वगतं वेद्यते । यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्का-
 दिव्यक्तिगून् देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्रवादिसा-
 मान्येन योगो न भवति, व्यक्तिगून् देशे सामान्यस्यानवस्था-
 15 नाद्व्यक्तान्तरादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा
 कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत । न च
 “कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न शाबलेयादीनां” इति
 वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् । साधारणरूप-
 त्वमिति चेन्न । स्वतन्त्रेसाधारणरूपा व्यक्तयः, तदा स्वत एव
 20 ता अश्रो ऽथ इत्यनुवृत्तं प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति किं तद्विज्ञ-
 सामान्यपरिकल्पनया । यदि च स्वतो ऽसाधारणरूपा व्यक्तयः,
 तदापरसामान्ययोगादपि न साधारणा भवेयुः, स्वतो ऽसा-

धारणरूपत्वादिति व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्याभावादसिद्ध-
 त्तल्लक्षणो हेतुः । कथं ततः साध्यसिद्धिर्भवेत् । अथ व्यक्त्य-
 भिन्नं सामान्यं हेतुः । तदप्ययुक्तं, व्यक्त्यभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपव-
 द्वाक्यन्तराननुगमात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्यक्त्यभिन्नत्वस्य सामान्य-
 रूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, 5
 विरोधात् । अथ केनाप्यंशेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि
 न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तन्नैकान्तसामान्यरूपो हेतुः
 साकल्येन सिद्धो नापि विशेषरूपः, तस्यासाधारणत्वेन गमक-
 त्वायोगात्, साधारणत्वं एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविशे-
 षोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, 10
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यास-
 त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तुरूपत्वा-
 त्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्यादौ-
 नामसिद्धत्वे तल्लक्षणाः सर्वे ऽपि हेतवो ऽसिद्धा एव २ । तथा
 प्रतिबन्धविकल्पाः समस्ता अपि परोपन्यस्ता हेतवो ऽनैकान्तिका 15
 अवगन्तव्याः । न नैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा साध्यसाधनयोः
 प्रतिबन्ध उपपद्यते । तथाहि । सामान्ययोरेकान्तनेन नित्ययोः
 परस्परमनुपकार्योपकारकभूतयोः कः प्रतिबन्धः, मिथः कार्य-
 कारणादिभावेनोपकार्योपकारत्वे त्वनित्यत्वापत्तेः । विशेषधोस्तु
 निश्चितदेशकालयोः प्रतिबन्धगृहे ऽपि तच्चैव तयोर्ध्वं सात्साध्यध- 20
 मिच्छगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपदीयमानः
 कथं नानैकान्तिकः । किं च । प्रतिबन्धपञ्चधर्मत्वादिकं सिद्ध-

- सङ्क्षणे सति संभवी न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणः
 शैकान्तेन भेदे ऽभेदे वा पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्थोपप-
 त्तिमान्, संबन्धामिद्वेः । संबन्धो हि साध्यसाधनयोर्धर्मिण्य
 किं समवायः संयोगो विरोधो विशेषणविशेष्यभावस्तादात्म्यं
 5 तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । न तावत्समवायः, तस्य धर्मधर्मिद्वयाति-
 रिक्तस्य प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात्, इह तन्तुषु पट इत्यादेस्त-
 त्साधकस्य प्रत्ययस्यालौकिकत्वात्, पांसुलपादानामपीह पटे
 तन्तव इत्येवंप्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्यात्रापि
 समवायप्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु
 10 वृत्त्यभ्युपगमे, तदत्साधादिधर्माणामपि स्वत एव धर्मिणि
 वृत्तिरस्तु किं व्यर्थं समवायकल्पनया । समवायस्य समवा-
 यान्तरेण वृत्त्यभ्युपगमे तु, तत्राप्यपरसमवायकल्पने ऽनवस्था-
 नदो दुस्तरा । अस्तु समवायस्य स्वतः परतो वा वृत्तिः,
 तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न
 15 स्यादपि तन्मेषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्व-
 भावत्वाच्च । नापि संयोगः । स हि साध्यसाधनादीनां भवेत् ।
 किं ततो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा । प्राप्तिं पक्षे कथं विष-
 क्षितानामेवैष किं नान्येषामपि, भेदाविशेषात् । न च सम-
 वायो ऽत्र नियामकः, तस्य सर्वत्र सदृशत्वात् । द्वितीये तु
 20 साध्यादौन्वेयं स्युः, न कश्चित्संयोगो नाम कथंचित् । अभिन्नसं-
 योगाङ्गीकारे तु परवादाश्रयणं भवेत् । नापि विरोधो
 ऽभिधातव्यः, तस्याप्येकान्तमते ऽसंभवात् । स हि सहानवस्थानं

परस्परपरिहारो वा भवेत् । तत्राद्ये किं कदाचिदप्येकज्ञान-
वस्थानमुत कियत्कालं स्थित्वा पश्चादनवस्थानम् । आद्ये पक्षे
ऽहिमकुलादीनां न विरोधः स्यात्, अन्यथा त्रैलोक्ये ऽयुरगा-
दीनामभावः । द्वितीये तु नरवनितादेरपि विरोधः स्यात्,
तयोरपि किञ्चित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किं च । वडवान- 5
लजलधिजलयोर्विद्युद्भस्मोदाभ्योश्च चिरतरमेकत्रावस्थितः कथ-
मयं विरोधः । परस्परपरिहारस्तु सर्वभावानामविशिष्टः
कथमसौ प्रतिनियतानामेव भवेत् । नापि विशेषणविशेष्यभावो
घटामिदमिति, तस्य संयोगाद्यसंभवे ऽभावात्, तस्य तु प्रागेव
निरासात् । नापि साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं घटते, साध्यसाधन- 10
योरसिद्धसिद्धयोर्भेदाभ्युपगमेन तादात्म्यायोगात्, तादात्म्ये च
साध्यं साधनं चैकतरमेव भवेन्न द्वयं कथञ्चित् । तादात्म्ये तु
जैनमतानुप्रवेशः स्यात् । तदुत्पत्तिस्तु कार्यकारणभावे संभ-
विनी कार्यकारणभावश्चार्थक्रियासिद्धौ सिध्येत् । अर्थक्रिया
च नित्यस्य क्रमाक्रममाभ्यां सहकारिषु सत्त्वसत्सु च जनकाज- 15
नकल्लभावद्वयानभ्युपगमेन नोपपद्यते । अनित्यस्य तु सतो
ऽसतो वा सा न घटते, सतः समवायवर्तिनि व्यापारायोगात्,
व्यापारे वा स्वस्वकारणकाल एव जातानामुत्तरोत्तरसर्ववृत्ता-
नामेकवृत्तवर्तित्वप्रसङ्गात्, सकलभावानां मिथःकार्यकारण-
भावप्रसङ्गेऽपि, असतस्य सकलशक्तिविकलत्वेन कार्यकारणसंभ- 20
वात्, अन्यथा शशविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तदित्यं
साध्यादीनां संबन्धानुपपत्तरेकान्तमते पञ्चधर्मत्वादि हेतुलक्ष-

- णमसंगतमेव स्यात् । तथा च प्रतिबन्धो दुरुपपाद एव ।
तथैकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि न जाघटीति, अविच-
लितस्वरूप आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि
कार्यकारणाद्युभयग्रहणानुवृत्त्यैकचैतन्याभावात् । न च कार्या-
5 द्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धो
ऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं, अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न
च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य
पूर्वापरकालभाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयो
ऽपि । तदेवमेकान्तपक्षे परैरुच्चार्यमाणः सर्वो ऽपि हेतुः
10 प्रतिबन्धस्याभावादिनिश्चयाच्चानैकान्तिक एव भवेत् । एवं च
केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयो-
स्तयोर्हेतुत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंवलित-
सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्व-
मभ्युपगन्तव्यम् । न च “यदेव रूपं रूपान्तराद्भावर्तते, तदेव
15 कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्र-
यति” इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्तरूपतयाध्यक्षतः प्रतीयमाने
वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चिज्ञानवच्चिचपट-
ल्यैकचिन्नरूपवद्वा । किं च । एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं
सामान्यमाहोस्त्रिदिशेष उतोभयं परस्परविविक्तमुतस्त्रिदनुभय-
20 मिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं केवलस्य, तस्यासंभवादर्थ-
क्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
साध्यतुमशक्यत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्य-

‘नुभयं, तस्यासतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवा-
दास्यदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यानुविद्वान्वयव्यतिरेकस्य भावद्वयात्मकैकहेतोः
प्रदर्शने लेशतो ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवौ । अतो
नैकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानु- 5
भानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव भवेत् । तस्माद्गो
एकान्तवादिनो निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनो ऽचिणी
निमील्य बुद्धिदृग्गुणान्मील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्तानुसारैकप्रवृत्त्या
तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो भवन्तो ऽनेकान्तं विचारयन्तु, प्रमाणैक-
मूलसकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रसुक्तं तत्तत्त्वं साधि- 10
गच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं श्रीगुणरत्न-
सूरिपादैः कृतम् । ततः भिद्वं सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥

अथ जैनमतं संचेपयन्नाह

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष गदितो ऽनघः ।

पूर्वापरपराधातो यच्च कापि न विद्यते ॥ ५८ ॥ 15

जैनदर्शनस्य संचेपो विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमशक्यत्वादुपयो-
गसारः समास इत्युक्तोक्तप्रकारेणैव प्रत्यक्षो गदितो ऽभिहितो
ऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वे दोषकालुष्यानवका-
शात् । यच्च जैनदर्शने कापि कश्चिदपि जीवाजौवादिरूपवि-
चारणाविषयसूक्ष्ममतिचर्चयामपि पूर्वापरयोः पूर्वपक्षादभि- 20
हितयोः पराघातः परस्परव्याहतत्वं न विद्यते । अथं भावः ।

यथापरदर्शनसंबन्धिषु मूलशास्त्रेष्वपि किं पुनः पाश्चात्य-
विप्रलम्भकग्रथितग्रन्थकथासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्मिथोवि-
रोधो ऽस्ति, तथा जैनदर्शने कापि केवलिप्रणीतद्वादशाङ्गेषु
पारंपर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्धार्यत्वात्सूक्ष्मेच्छिकया निरीक्षितो ऽपि
5 स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि कचन सद्दयद्वयंगमानि
वचनानि कानिचिदाकर्णयामः, तान्यपि जिनोक्तसूक्तसुधा-
सिन्धुसमुद्गतान्येव संगृह्य सुधा स्वात्मानं बद्ध मन्वते । यच्छ्री-
सिद्धसेनपादाः ।

सुनिश्चितं नः परतन्त्रं युक्तिषु
स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिमपदः ।
तत्रैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता
जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ॥

अत्र परे प्राहुः । अहो आर्हतार्हदभिहिततत्त्वानुरागि-
भिर्युष्माभिरिदमसंबद्धमेवाविर्भावयांबभूवे यदुतास्मद्दर्शनेष्वपि
15 पूर्वापरयोर्विरोधो ऽस्तीति । न ह्यस्मन्मते सूक्ष्मेच्छैरौच्यमाणो
ऽपि विरोधलेशो ऽपि कचन निरीक्ष्यते, अमृतकरनिकरेष्विव
कालिमेति चेत् । उच्यते । भोः स्वमतपक्षपातं परिहृत्य
माद्यस्यमवलम्बमानैर्निर्भमानैर्धीप्रधानैः प्रतिभाद्यवधानं
विदधानैर्निश्चय्यते, तदा वयं भवतां सर्वं दर्शयामः । तथाहि ।
20 प्रथमं तावत्तायागतसंमते मते पूर्वापरविरोध उद्भाष्यते ।
पूर्वं सर्वं चणभङ्गुरमभिधाय पश्चादेवमभिद्धे नाननुकृतान्य-
व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति । अस्यायमर्थः ।

ज्ञानमर्थं सत्यवोत्पद्यते न पुनरसतीत्यनुकृतान्वयव्यतिरेको ऽर्थो
 ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयी-
 करोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिरभि-
 हिता । तद्यथा । अर्थात्कारणाज्ज्ञानं कार्यं जायमानं द्वितीये
 क्षणे जायते न तु समसमये, कारणकार्ययोः समसमयला- 5
 योगात् । तच्च ज्ञानं स्वजनकमेवार्थं गृह्णाति नापरं, नाकारणं
 विषय इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिर्विलादा-
 यता सा च क्षणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः । तथा
 नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातौतानागतादिरप्यर्थो
 विषयोऽभ्यधाति । अतौतानगतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य 10
 कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात् २ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिगृहकस्य
 ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि त्रिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य
 कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपग-
 मात् ३ । तथा, क्षणक्षयाभ्युपगमे ऽन्वयव्यतिरेकयोर्भिन्नका- 15
 लयोः प्रतिपत्तिर्न संभवति । ततः साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयं
 व्याप्तिगृहणं मन्वानस्य कथं न पूर्वापरव्याघातः ४ । तथा
 क्षणक्षयमभिधाति ।

इत एकनवते कल्पे शक्ता मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिचवः ॥ 20

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये नेशब्दास्मिन्शब्दयोः प्रयोगं
 क्षणक्षयविरुद्धं ब्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ ।

तथ्य निरंशं सर्वं वस्तु प्राग्प्रोच्य हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं
 तु खगतं सद्व्यचेतनत्वस्वर्गप्रापणशक्तादिकं गृह्यदपि खगतस्य
 सद्व्यत्वादेरेकस्यांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः खगतस्यापि
 द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्तादिरंशस्येति सांशतां पश्चाद्वदतः सौग-
 5 तस्य कथं पूर्वापरविरुद्धं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्वि-
 कल्पकमथ्यत्वं नौलादिकस्य वस्तुनः सामर्थ्येन ग्रहणं कुर्वाणमापि
 नौलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नौलाद्यर्थगतेक्षणक्षयेऽश-
 इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध-
 एव ७ । तथा हेतोस्त्वैक्यं संग्रयस्य चीत्तेखदयात्मकताम-
 10 भिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यन्न मन्यते तदपि पूर्वापरवि-
 रुद्धम् ८ । तथा परस्परानास्तिष्ठा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः
 समुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गा-
 ङ्गिभावरूपेणारम्भस्कन्धकार्यास्त इति हि बौद्धमतम् । तत्र चायं
 दोषः । परस्परमणूनामनास्तिष्ठत्वाद्दृष्ट्यैकदेशे हस्तेन धार्यमाणे
 15 कृत्स्नस्य घटस्य धारणं न स्यात् । उत्प्रेषावक्षेपापकर्षाश्च
 तथैव न भवेयुः । धारणादीनि च घटस्थार्थक्रियालक्षणं सत्त्व-
 मङ्गीकुर्वाणैः सौगतैरभ्युपगतान्येव तानि च तस्मत्तेऽनुपपन्नानि
 ततो भवति पूर्वापरयोर्विरोधः ८ ॥

अथ नैयायिकवैशेषिकमतयोः पूर्वापरतो व्यावृत्तत्वं दर्शयते

20 सत्तायोगः सत्त्वमित्युक्त्वा सामान्यविशेषसमवायानां सत्तायोग-
 मन्तरेणापि सद्भावं भाषमाणानां कथं न व्यावृत्तं वचो भवेत्
 १ । ज्ञानं स्वात्मानं न वेत्ति स्वात्मानि क्रियाविरोधादित्य-

मिधायेश्वरज्ञानं स्वात्मनि क्रियाविरोधाभावेन स्वसंवेदितमि-
 च्छता कथं न स्ववचनविरोधः २ । प्रदीपोऽप्यात्मानमात्म-
 नैव प्रकाशयन् स्वात्मनि क्रियाविरोधं व्यपाकरोति ३ ।
 परवच्चनात्मन्यपि स्वस्वजातिनिगच्छन्तानानि तत्त्वरूपतयोपदि-
 शतोऽक्षपादघर्षवैराग्यव्यावर्णनं तममः प्रकाशात्मकताप्रस्थापनमिव 5
 कथं न व्याहृत्यते ४ । आकाशस्य निरवयवत्वं स्वीकृत्य तद्गुणः
 शब्दस्तदेकदेश एव श्रूयते न सर्वत्रेति सावयवतां ब्रुवाणस्य कथं
 न विरोधः ५ । सत्तायोगः सत्त्वं योगस्य सर्वैर्वस्तुभिः
 सांशतायामेव भवति सामान्यं च निरंशमेकमभ्युपगम्यते ।
 ततः कथं न पूर्वापरतो व्याहृतिः ६ । समवायो नित्य 10
 एकस्वभावश्लेथ्यते सर्वैः समवायिभिः संबन्धस्य नैयत्येन जाय-
 मानोऽनेकस्वभावतायामेव भवति । तथा च पूर्वापरविरोधः
 सुबोधः ७ । अर्थवत्प्रमाणमित्युक्तार्थः सहकारी यस्य तदर्थ-
 वत्प्रमाणमित्यभिधाय योगिप्रत्यक्षमतीताद्यर्थविषयमभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात्, अतीतादेः सहकारित्वायोगात् ८ । 15
 तथा स्मृतिगृहीतग्राहिलेन न प्रमाणमिष्यते, अनर्थजन्यत्वेन
 वा गृहीतग्राहिलेन स्मृतेरप्रामाण्ये धारावाहिज्ञानानामपि
 गृहीतग्राहिलेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च धारावाहिज्ञाना-
 नामप्रामाण्यं नैयायिकवैशेषिकैः स्वीक्रियते, अनर्थजन्यत्वेन
 तु स्मृतेरप्रामाण्येऽतीतानागततादिविषयस्याप्यनर्थजन्यत्वेनाप्रामाण्यं 20
 भवेत्, चिकालविषयं चानुमानं शब्दवदिष्यते, धूमेन हि
 वर्तमानोऽग्निरनुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यन्तो वृष्टिर्नदी-

- पूरेण च सैव भूतेति, तदेवं धारावाहिज्ञानैरनुमानेन च
 स्मृतेः सादृश्ये सत्यपि यत्स्मृतेरप्रामाण्यं धारावाहिज्ञानादीनां
 च प्रामाण्यमिच्छते स पूर्वापरविरोधः ८ । ईश्वरस्य सर्वार्थ-
 विषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षमिच्छत आहो-
 5 स्त्रिदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानस्यपदेष्वमिच्छत सूत्रे संनि-
 कर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षसंनिकर्षं विनापि
 भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत
 इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरसंबन्धिमनसो ऽणुपरि-
 माणत्वाद्युपपत्त्यर्थैः संयोगो भवेत् । ततश्चैकमर्थं स यदा
 10 वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ; ततोऽस्मदादिवच्च तस्य
 कदापि सर्वज्ञता, युगपत्संनिकर्षसंभवेन सर्वार्थानां युगपद-
 वेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् ।
 न, ब्रह्मना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरणाविवास्मदा-
 दिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसज्येयुः । अपि च । अतीता-
 15 नागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नादेव मनसा संनिकर्षो न
 भवेत्, सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानौमसत्वात् । ततः
 कथं महेश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात् । सर्वार्थ-
 ग्राहकं च तज्ज्ञानमिच्छते । ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं
 योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोधं १० ।
 20 कायेन्द्रिये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य
 रूपस्य गुणत्वात्प्रागनुत्पादेनेति पूर्वसुक्ता पश्चाच्च कार्येन्द्रिये
 विनष्टे सति तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरुद्धं भवेत्,

यतोऽत्र रूपं कार्ये विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं . सत्
पश्चाद्विनष्टेदिति १ १ ॥

सांख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयवा
निष्क्रियाव्यक्ता चेष्यते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः
परिणमत इति चाभिधीयते । तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । 5
अर्थाध्वमायस्य बुद्धिव्यापारत्वाच्चेतना विषयपरिच्छेदरहितार्थ
न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदास्या
जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ ।
आकाशादिभूतपञ्चकं स्वरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं
यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं 10
शङ्केयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वाच्च विकृतिर्भवति नापि
बन्धमोक्षौ, तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव ।
कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते । ततो ये प्रकृतिर्विकृति-
बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्पर-
विरुद्धानि ॥

15

मीमांसकस्य पुनरेवं स्वमतविरोधः । न हिंस्यात्सर्वभूता-
नीति न वै हिंस्रो भवेदिति चाभिधाय महोच्चं वा महाजं
वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेदिति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापर-
विरोधः १ । तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रथममुक्त्वा
पश्चात्तदागमे पठितमेवम् ।

20

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेहनि ।

अश्वमेधस्य वचनाद्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥

तथा “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” “सप्तदश प्राजापत्या-
त्पशुनालभेत” इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोध-
मनुवृत्त्यन्ते १ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चादूचे
ब्राह्मणार्थानृतं ब्रूयादित्यादि । तथा ।

5

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३ ॥

Pr. Bk.

तथादत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो
10 हटेन परकीयमादत्ते क्लेन वा, तथापि तस्य नादत्तादानं,
यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्यादृषलाः
परिभुञ्जते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो
भुङ्क्ते । खं वस्ते खं ददातीति ४ । तथापुचस्य गतिर्नास्तीति
लपितोक्तम् ।

15

अनेकानि सदृशाणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिर्घगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ इत्यादि ॥

तथा ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

20

इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं
ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहृतमेतत् ६ । वेदविहिताहिंसा
धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । धर्म-

हेतुसिद्धिंसा कथं, हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् । न हि भवति
माता च वन्धा चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते ।

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १ ।

इत्यादि 5

अर्चिर्मागप्रपन्नैर्वदान्तवादिभिर्गर्हिता चेयं हिंसा ।

अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्धेयजामहे ।

हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ इति ॥ ७

तथा भवान्तरं प्राप्तानां ह्यप्रये च आद्धादिविधानं तदप्य-
विचारितरमणीयम् । तथा च तद्युथिनः पठन्ति । 10

मृतानामपि जन्तूनां आद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥ इति ॥ ८ ।

एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविरुद्धानि संदेहसमु-
च्चयशास्त्रादत्रावतार्यं वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो
भट्टाः स्वात्मानि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वाप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः 15
प्रदीपस्य परं प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तस्य कथं सङ्गतार्थभाषिणः ।
तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्मति-
यन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विरुद्ध-
वादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य ग्रहणात् ९ । तथा पूर्वो-
त्तरमौमांसावादिनः कथमपि देवंमनङ्गीकुर्वाणा अपि सर्वेऽपि 20
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन् देवाग्न्यजन्तो . ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते ।
तदपि पूर्वापरविरुद्धम् १० इत्यादि ॥

- अथवा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीन-
 श्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः, ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयात्रापि
 सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्तप्रकारेण
 स्याद्वादं स्वीकुर्वन्तोऽपि तन्निरासाय च युक्तौः स्फोरयन्तः
- 5 पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दधिमाष-
 भोजनात्क्षणा विविच्यन्त इत्युपरम्यते ॥ चार्वाकस्तु वराकं
 आत्मतदाश्रितधर्माधर्मानेकान्तस्वर्गापवर्गादिकं सर्वं कुण्ड-
 लतथैवाप्रतिपद्यमानोऽवज्ञोपहत एव कर्तव्यः, न पुनस्तं
 प्रत्यनेकान्ताभ्युपगमोपन्यासेन पूर्वापरोक्तविरोधप्रकाशनेन वा
- 10 किमपि प्रयोजनं, सर्वस्य तदुक्तस्य सर्वश्लोकशास्त्रैः सह
 विरुद्धत्वात् । मूर्तेभ्यो भूतेभ्योऽमूर्तचैतान्योत्पादस्य विरुद्धत्वा-
 द्भूतेभ्य उत्पद्यमानस्यान्यत आगच्छतो वा चैतन्यस्या-
 दर्शनादात्मवचैतन्यस्याप्यैन्द्रियकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यादि, तदेवं
 बौद्धादीनामन्वेषां सर्वेषामुपगमाः प्रत्युत स्वप्रणेतृणामसर्वज्ञत्वमेव
- 5 साधयन्ति, न पुनः सर्वज्ञमूलतां, पूर्वापरविरुद्धार्थवचनोपे-
 तत्वात् । जैनमतं तु सर्वं पूर्वापरविरोधाभावात्स्वस्य सर्वज्ञ-
 मूलतामेवावेदयतीति स्थितम् ॥
- अथानुक्तमपि किमपि लिख्यते । प्राण्यकारीष्येवेन्द्रिया-
 णीति कणभञ्जाचपादमीमांसकमांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुः-
- 1) ओचेतराणि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति स्याद्वादाव-
 दातद्दद्याः ॥ श्वेताम्बराणं संमतिर्नयचक्रवालः स्याद्वाद्दरजा-
 करो रत्नाकरावतारिका तत्त्वार्थः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाण-

'मीमांसा न्यायावतारोऽनेकान्तजयपताकानेकान्तप्रवेशो धर्म-
संग्रहिणी प्रमेयरत्नकोशस्येत्येवमादयोऽनेके तर्कग्रन्थाः ।
दिगम्बराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
आप्तपरीक्षाष्टसहस्री मिद्वान्तमारो न्यायविनिश्चयटीका
चेत्यादयः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

पञ्चमोऽधिकारः ।

अथ वैशेषिकमतविवक्षया प्राह ।

देवताविषयो भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तत्त्वे तु विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५६ ॥

अस्य लिङ्गवेषाचारदेवादि नैयायिकप्रस्तावे प्रसङ्गेन प्रागेव

- 5 प्रोचानम् । मुनिविशेषस्य कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितवतो रथानिप-
तितांस्तण्डुलकणानादायादाय कृताहारस्याहारनिमित्तात्कणाद
इति संज्ञाजनि । तस्य कणादस्य मुनेः पुरः शिवेनोलूकरूपेण मत-
मेतन्नकाशितम् । तत औलूक्यं प्रोच्यते । पशुपतिभक्तत्वेन पाश-
पतं प्रोच्यते । कणादस्य शिष्यत्वेन वैशेषिकाः काणादा भण्यन्ते ।

- 10 आचार्यस्य च प्रागभिधानोपरिकर इति नाम समाख्यायते ॥

अथ प्रस्तुतं प्रस्तूयते । देव एव देवता । तद्विषयो भेदो
वैशेषिकाणां नैयायिकैः समं नास्ति । एतेन यादृग्विशेषण
ईश्वरो देवो नैयायिकैर्गभिप्रेतः, तादृग्विशेषणः स एव वैशेषि-
काणामपि देव इत्यर्थः । तत्त्वे तु तत्त्वविषये पुनर्विद्यते भेदः ।

- 15 तत्त्वविषयो भेदो निदर्श्यते प्रदर्श्यते । तमेवाह ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥ ६० ॥

द्रव्यं प्रथमं तत्त्वं, गुणो द्वितीयम् । तथाशब्दो भेदान्तर-
सूचने । कर्म-द्वितीयं, सामान्यं च चतुर्थमेव चतुर्थकम् । स्थायं

कप्रत्ययः । विशेषसमवायौ च पञ्चमषष्ठे तत्त्वे । उभयत्र चकारौ समुच्चयार्थौ । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्के नान्यनाधिकं षष्ठेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते । अत्र पदार्थषट्के द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्त्वनित्याः, कर्मानित्यमेव, सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं 5 पदार्थमाहुः ॥

अथ द्रव्यभेदानाह ।

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोनिशान्तरिक्षाणि ।

कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥६१॥

तत्र तेषु षट्सु पदार्थेषु द्रव्यं नवधा । व्यवच्छेदफलं 10 वाक्यमिति न्यायान्नवधैव न तु न्यूनाधिकप्रकारम् । अत्र द्रव्यमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । एवं प्रागप्ये च ज्ञेयम् । ततो नवैव द्रव्याणीत्यर्थः । एतेन छायातमसौ आलोकाभावरूप-त्वाच्च द्रव्ये भवत इत्युक्तम् । भूः पृथिवी काठिन्यलक्षणा मृत्पा-षाणवनस्पतिरूपा । जलमापः, तच्च सरित्सुद्रकरकादिगतम् । 15 तेजोऽग्निः, तच्च चतुर्धा, भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं, दिव्यं सूर्यविद्युदादिजं, आहारपरिणामहेतुरौदर्यं, आकारजं च सुवर्णादि-अग्निसौ वायुः । एतानि चत्वार्यनेकविधानि । अन्तरिक्ष-माकाशं, तच्चैकं नित्यममूर्तं विभुं च द्रव्यम् । विभुशब्देन विश्वस्थापकम् । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाश- 20 गुणत्वाच्छब्दस्य । इन्द्रे भूजलतेजोनिशान्तरिक्षाणि । कालः

- परापरव्यतिकरयोगपद्याथोगपद्यच्चिरचिप्रप्रत्ययलिङ्गो द्रव्यम् ।
 तथाहि । परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपदा चिरं चिप्रं कृतं
 करिष्यते वेति यत्परापरादिज्ञानं तदादि क्रियाद्रव्यव्यति-
 रिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ।
- 5 थोऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः, स चैको नित्योऽमूर्तो
 विभुर्द्रव्यं च । दिगपि द्रव्यमेका नित्यामूर्ता विभुश्च । मूर्तस्येव
 हि द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वेदमस्मात्पूर्वण दक्षिणेन पश्चिमे-
 नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरोत्तरेणोत्तरपूर्वणाध-
 स्तादुपरिष्ठादित्यमौ दशप्रत्यया यतो भवन्ति, स दिगिति ।
- 10 एतस्यास्यैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्भवस्ति-
 तम् । आत्मा जैवोऽनेको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च । मन-
 स्चित्तं, तच्च नित्यं द्रव्यमणुमात्रमनेकमाशुसंचारि प्रतिशरीर-
 मेकं च । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । आत्मनो हि
 सर्वगतत्वादयुगपदनेकेन्द्रियार्थसंनिधाने सत्यपि क्रमेणैव ज्ञानो-
- 15 त्यनुपलब्धादनुमीयते । आत्मोन्द्रियार्थसंनिकर्षेभ्यो व्यतिरिक्तं
 कारणान्तरं मनोऽस्तीति, यस्य संनिधानाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर-
 संनिधानाद्यानुत्पत्तिरिति । तस्य च मनसो मृतशरीराभिर्ग-
 तस्य मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृष्टवशादुपजातक्रियैरणभिर्ज्ञानकादि-
 क्रमेणारम्भमतिमूर्धन्यमनुपलब्धियोग्यं शरीरं संकल्प्यैव स्वर्गादौ
- 20 गतस्य स्वर्गाद्युपभोग्यशरीरेण संबन्धो भवति । केवलस्य त्वेताव-
 दूरंगतिर्न स्यात् । तच्च मरणजन्मनोरान्तरात् गतं शरीरं मनसः
 स्वर्गानरकादिदेशं प्रतिबहन्धर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते ।

ततो द्वन्द्वे कालदिगात्मनांभि । चः समुच्चये । तत्र पृथिव्याप-
 मेजोवायुरित्येतच्चतुःसंख्यं द्रव्यं प्रत्येकं नित्यानित्यभेदाद्विप्रका-
 रम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं सदकारणवन्नित्यमिति वचनात् । ✓
 तदारब्धं तु झणुकादिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आकाशादिकं
 नित्यमेव, अन्त्यत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्रव्य- 5
 रूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वमामान्योपलक्षितः समवायः ।
 तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमित-
 रेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादि-
 भेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-
 मितरेभ्योऽवादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रव्यत्वम् । अभेदवतां 10
 लाकाशकालदिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । इदं
 च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेधा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेक-
 द्रव्यं च द्रव्यम् । तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्मनः परमाणवः
 कारणद्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु झणुकादिस्कन्धाः ।
 तत्र च दाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्य आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, 15
 परमाणुद्वयारब्धस्य झणुकस्यापरमाणुत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणु-
 भिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं झणुक-
 व्यपदेशो न स्यात् । त्रिभिर्झणुकैस्तुर्भिर्वारब्धे अणुकमिति
 व्यपदेशः, न तु दाभ्यां झणुकाभ्यामारब्धे, दाभ्यामारब्धस्य
 झणुपलब्धिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । अणुकं च द्रव्यमुपलब्धि- 20
 योग्यमिष्यते । ततश्चापरारब्धत्वे ऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ॥
 गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा स्यष्टम् ॥

गुणस्य पञ्चविंशतिविधत्वमेवाह ।

स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्कं तथा परत्वापरत्वे च ॥ ६२ ॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।

द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥ ६३ ॥

- युग्मम् ॥ स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवन-
वृत्तिः १ । रसो रमनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः २ ।
चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । तच्च रूपं जलपरमाणुषु
तेजःपरमाणुषु वायुपरमाणुषु च नित्यं, पार्थिवपरमाणुरूपस्य
10 त्वग्निसंयोगो विनाशकः । सर्वकार्येषु च कारणरूपपूर्वकं रूप-
मुत्पद्यते, उत्पन्नेषु हि शृणुकादिकार्येषु पश्चात्तच्च रूपोत्पत्तिः,
निराश्रयस्य कार्यरूपस्थानुत्पादात् । तथा कार्यरूपविनाशस्था-
श्रयविनाश एव हेतुः । पूर्वं हि कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदनु च
रूपस्य, आशुभावाच्च क्रमस्याग्रहणमिति ३ । गन्धो घ्राणग्राह्यः
15 पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शादिश्च गुणत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्यादिकं
लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् ४ । शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो गगन-
वृत्तिः क्षणिकश्च । श्रोत्रेन्द्रियं चाकाशात्मकम् । अथाकाशे
निरवयव इदमात्मैयं श्रोत्रमिदं च परकीयमिति विभागः
कथमिति चेत् । उच्यते । यदीयधर्माधर्माभिषंख्यतकर्णशब्द-
20 स्त्ववयवं यक्षभक्ष्यतस्य श्रोत्रमिति विभागः । अत एव नामि-
कादिराज्जरेण न शब्दोपलब्धः संजायते । तत्कर्णशब्दकुली-

विघाताद्वाधिर्णादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संख्या'लेकादि-
व्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तच्चैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसंख्या तु द्वित्वादिसंख्या । तच्चैक-
द्रव्यायाः सल्लिखादिपरमाण्वादितरूपादीनामिव नित्यानित्य-
त्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्यो ऽनेकविषयबुद्धिसहि- 5
तैर्भ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः कश्चित्वाश्रय-
विनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका क्षाप्रान्तिर्विभागः, अप्राप्ति-
पूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-
प्रत्ययहेतु । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।
८-७ । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महदणु 10
दीर्घं ह्रस्वं च । तच्च महद्विद्विधं, नित्यमनित्यं च । नित्य-
माकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं झणुकादिषु
द्रव्येषु । अप्रत्यक्षं नित्यानित्यभेदाद्विविधम् । परमाणुमनःसु
परिमाणुलक्ष्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं झणुक एव । बदराम-
लकविल्लादिषु क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो 15
विभक्तोऽवश्यः, आमलकादिषूभयस्यापि व्यवहारात् । एव-
मित्यौ समिदंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्त्वं ज्ञेयम् । ननु
महद्दीर्घयोस्त्यणुकादिषु वर्तमानयोर्झणुके चाणुलं ह्रस्वत्वयोः को
विशेषः । महत्सु दीर्घमानौयतां दीर्घेषु महदानौयतामिति
व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुलह्रस्व- 20
त्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शनामध्यक्ष एव ८ । संयुक्तमपि
द्रव्यं यद्वशाद्चेदं पृथगिति प्रत्ययोद्भियते, तदपोद्धारव्यवहार-

- कारणं प्रथकम् १० । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधान-
 प्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येत,
 दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः । एकस्यां
 दिशि स्थितयोरेकस्य द्रष्टुरपेक्षया सन्निकृष्टमवधिं कृत्वैतस्मा-
 5 द्विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते, विप्रकृष्टं
 चावधिं कृत्वैतस्मात्सन्निकृष्टस्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्व-
 मुत्पद्यते । कालकृतं त्वेवमुत्पद्यते । वर्तमानकालयोरनियत-
 दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्यविरयोर्मध्ये युवानमवधिं कृत्वा चिर-
 कालौनस्य स्यविरस्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते,
 10 स्यविरं चावधिं कृत्वा त्वकालौनस्य यूवोऽपरेण कालप्रदेशेन
 योगादपरत्वमुत्पद्यते । ११-१२ । बुद्धिर्ज्ञानान्तराद्यहम् ।
 सा द्विविधा, विध्याविध्या च । तत्राविध्या चतुर्विधा संग्रयवि-
 पर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा । विध्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गि-
 कस्मृत्यार्षलक्षणा । प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रमाणाधिकारे व्याख्यास्येते ।
 15 अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतग्राहित्वान्न प्रमाणम् ।
 ऋषीणां व्यासादीनामतीतादिष्वतीन्द्रियेस्वर्येषु धर्मादिषु यन्मा-
 तिभं तदार्षम् । तच्च प्रस्तारेण ऋषीणां, कदाचिदेव तु लौकि-
 कानां, यथा 'कन्यका ब्रवीति "शो मे भ्रातागन्तेति इदं
 मे कथयति" इति । आर्षं च प्रत्यक्षविशेषः १३ । अनुग्रह-
 20 लक्षणं सुखम् १४ । आत्मन उपघातस्वभावं दुःखं, तन्नामर्षं
 दुःखानुभवविष्कायताहेतुः १५ । स्वार्थं परार्थं चाप्राप्तप्रार्थन-
 मिच्छा । तस्याश्च कामोऽभिज्ञापो रागः संकल्पः कारुष्यं

वैराग्यं वञ्चनेच्छा गृहभाव इत्यादयो भेदाः १६ । कर्तृफल-
 दायात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधौ धर्माधर्म-
 रूपतया भेदवान् परोक्षो दृष्टाख्यो गुणः । तत्र धर्मः पुरुष-
 गुणः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुरतीन्द्रियोऽन्यसुखंसंविज्ञानवि-
 रोधौ । अन्यस्यैव सुखस्य मन्यम्विज्ञानेन धर्मो नाश्र्यते, 5
 अन्यसुखकालं यावत् धर्मस्यावस्थानात् । स च पुरुषान्तःकरण-
 संयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतमाधननि-
 मित्तः । माधनानि तु श्रुतिस्मृतिविहितानि सामान्यतोऽहिंसा-
 दौर्गन्ध्यादिनां ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथग्गजनाध्ययनादीनि
 ज्ञातव्यानि १७ । अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितः प्रत्यवाय- 10
 हेतुरतीन्द्रियोऽन्यदुःखंसंविज्ञानविरोधौ १८ । प्रयत्न उत्साहः ।
 स च सुप्तावस्थायां प्राणपानप्रेरकः प्रबोधकालेऽन्तःकरण-
 स्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुर्हितार्हितप्राप्तिपरिहारोद्यमः शरीर-
 विधारकश्च १९ । संस्कारो द्वेधा, भावना स्थितिस्थापकश्च ।
 भावनाख्य आत्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु 15
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्ति-
 मद्ब्रह्मगुणः । स च घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं
 कालान्तरस्थायिनमन्यथावस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववद्यथावस्थितं
 स्थापयतीति स्थितिस्थापक उच्यते । दृश्यते तालपत्रादेः
 प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्यमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कार- 20
 वशात् । एवं धनुःशाखाशृङ्गदन्तादिषु मुग्धापवर्तितेषु च
 वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिष्कृतमुपलभ्यते २० । प्रज्वलनात्मको

- देषः, यस्मिन् सति प्रखलितमिवात्मानं मन्यते । द्रोहः क्रोधो
 मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ११ । स्नेहोऽपां विशेषगुणः
 मंग्रहवृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्व-
 निष्पत्तयः २१ । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षम् ।
 ५ तस्यावादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः १२ ।
 द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्भेदा, सहजं
 नैमित्तिकं च । सहजमपां द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवी-
 तेजसोरग्निमंथोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णचक्रादिश्चाग्निमंथोगा-
 द्रवत्वमुत्पद्यते २४ । वेगः पृथिव्यग्नेजोवायुमनःसु मूर्तिमद्रव्येषु
 १० प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात्मकमणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
 कार्यप्रबन्धहेतुः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधी च । तत्र शरी-
 रादिप्रयत्नाविर्भूतकर्मोत्पन्नवेगवशादिषोरपांतरालेऽपततः स
 नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोऽनीयमानसङ्गावः । लोष्टाद्यभिघातो-
 त्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगः । केषिन्तु मंस्कारस्य
 १५ त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणः,
 शौर्योदार्यकारुण्यदालिष्यौन्नत्यादौनां च गुणानामेव प्रयत्न-
 बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावात्काधिक्यम् २५ ॥
- स्पर्शादौनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं
 निश्चित्यत्वमगुणवत्त्वं च । तथा स्पर्शरसगन्धरूपपरत्वापरत्वद्रवत्व-
 २० स्नेहवेगा मूर्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेष्वाधर्माधर्मप्रयत्नभावना-
 द्वेषशब्दा अमूर्तगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
 उभयगुणा इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेयम् ॥

अथ कर्मव्याचिख्यासुराह ।

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

उत्क्षेप ऊर्ध्वं चेपणं मुशलादेरूर्ध्वनयनमुत्क्षेपणं कर्म-
त्यर्थः । तद्विपरीतोऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । अञ्जुनोऽङ्गु-
ल्यादिद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थं कप्रत्यय
आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्यञ्जुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशैः मंथोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियत-
ग्रहणेन भ्रमणपतनस्यन्दनरेचनादीनामपि गमन एवान्तर्भावो
विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ॥ 10

अथ सामान्यमुच्यते । तुशब्दस्य व्यस्तम्बवन्मात्सामान्ये तु द्वे
परापरे परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥

अथ परापरे व्याख्याति ।

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥ ६५ ॥ 15

तत्र तयोः परापरयोर्मध्ये परं सामान्यं सत्ताख्यम् । इदं
सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः ।
तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते
“द्रव्यत्वादि” । द्रव्यत्वं गुणत्वं चापरं सामान्यम् । तत्र नवसु 20
द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमितिबुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धि-

- विधायि 'गुणत्वं कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च द्रव्यत्वादिकं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यमप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वा
- 5 त्सामान्यविशेषमञ्जां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्य शूलोन्मेषणत्वघटत्वादौ नामप्यनुवृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र सत्तायोगात्सत्त्वं यदिष्यते तद्द्रव्यगुणकर्मस्वेव न पुनराकाशादिषु, आकाशकालादिषु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्तै-
- 10 क्वादिकारणैः । तथा चोदयनः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ १ ॥

- अस्य व्याख्या । व्यक्तेरभेद एकमनेकवर्ति सामान्यम् । आकाशे व्यक्तेरभेदाच्च जातित्वम् १ । पृथिवीत्वे जातौ यदि
- 15 भूमित्वमुच्यते, तदा तुल्यत्वम् २ । परमाणुषु जातित्वेऽङ्गीकृते पार्थिवाण्यतैजसवायवीयत्वयोगात्संकरः ३ । सामान्ये यदि सामान्यमङ्गीक्रियते, तदा मूलचित्तिकारिणी अनवस्थितिः ४ । विशेषेषु यदि सामान्यं स्वीक्रियते, तदा विशेषस्य रूपहानिः ५ । यदि समवाये जातित्वमङ्गीक्रियते, तदा संबन्धाभावः । केन
- 20 हि संबन्धेन तत्र सत्ता संबन्ध्यते, समवायान्तराभावादिति ६ ॥

परे पुनः प्राहुः । सामान्यं त्रिविधं, महासामान्यं सत्ता-
सामान्यं सामान्यविशेषसामान्यं च । तत्र महासामान्यं षट्स्वरूपि

पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि । सत्तासामान्यं त्रिपदार्थसिद्धबुद्धि-
विधायि । सामान्यविशेषसामान्यं तु द्रव्यत्वादि ॥ अन्ये त्वाचक्षते ।
त्रिपदार्थसत्कारि सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः
पृथिवीत्वादिरिति । लक्षणभेदादेतेषां सत्तादीनां द्रव्यगुणक-
र्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अथेत्यानन्तर्यं । विशेषस्तु निश्चय- 5
तस्तत्त्ववृत्तित एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यव-
हारतो विशेषः । तुग्रन्धोऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्ति-
बुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो
विशेषः, तत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इति । तच्च नित्यद्रव्येषु
विनाशारम्भरहितेष्वल्पाकाशकालदिगात्मनःसु वृत्तिवर्तनं 10
यस्य, स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां जगदिनाशारम्भ-
कोटिभूतत्वात् सुक्तात्मानां सुक्लमनसां च संसारपर्यन्तरूपत्वा-
दन्तत्वं । अन्तेषु भवोऽन्यो विशेषो विनिर्दिष्टः प्रोक्तः,
अन्तेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु
तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाणादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अतः 15
एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषश्च द्रव्यं
द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते नानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य
व्यावृत्तिभिर्द्वैरेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । सर्वनित्यद्रव्याणां
अथ पुनर्विशेषाणां बलत्वेऽपि जातावचैकवचनम् । तथा च
प्रशङ्कारः । अन्तेषु भवा अन्यथा, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् 20
विशेषाः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वल्पाकाशकालदिगात्म-
नःसु प्रतिद्रव्यमेकगो वर्तमाना अन्यव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः यथा-

स्मदादीनां गवादिष्वश्वदिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोग-
 निमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौ श्रुक्तः श्रौघ्रगतिः पौन-
 ककुक्षान् महाघण्ट इति तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु
 तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु सुक्तात्मनःसु चान्यनिमित्ता-
 5 संभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्या-
 वृत्तिर्देशकालविप्रकृष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं
 च भवति तेऽन्या विशेषा इति ॥ अन्ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयो
 ऽन्या विशेषा इति सूत्रमेवं व्याचक्षते । नित्यद्रव्येभ्येव वृत्तिरेव
 येषामिति सावधारणं वाक्यमेतत् । नित्यद्रव्यवृत्तय इति
 10 पदमन्यपदस्य विवरणमेतत् । तथा चोक्तम् । नित्यद्रव्याण्यु-
 त्पत्तिविनाशयोरन्ते व्यवस्थितत्वादन्यग्रन्थवाच्यानि । तेषु भवा-
 स्तद्वृत्तयो विशेषा अन्या इत्याख्यायन्त इति । अमौ चात्यन्त-
 व्यावृत्तिहेतवो द्रव्यादिभ्यो वैलक्षण्यात्पदार्थान्तरम् ॥

अथ समवायं स्वरूपतो निरूपयति ।

15 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स हि भवति समवायः ॥ईई॥

केचिद्वातुपारायणकृतो यु अमिश्रणे इति पठन्ति । तत
 एवायुतसिद्धानामित्यादि वैशेषिकीयसूत्रे । अयुतसिद्धानाम-
 पृथक्क्षिसिद्धानामिति व्याख्यातम् । तथा लोकेऽप्यभेदाभिधायी
 20 युतग्रन्थः प्रयुज्यमानो दृश्यते । दावपि भ्रातरात्रेतौ युतौ
 जातावित्यादि । ततोऽयमन्वयार्थः । “इह” वैशेषिकदर्शने “अयुत-

• सिद्धानामपृथक् सिद्धानां तन्तुषु समवेतपटवत् पृथगाश्रयाना-
मिति यावत् आधाराश्चाधेयाश्च आधाराधेया ते भवन्ति स्म
“आधाराधेयभूताः”, ते च ते भावाश्चार्थाः, तेषां यः “संबन्ध
इहप्रत्ययहेतुः” इह तन्तुषु पट इत्यादेः प्रत्ययस्यासाधारणं
कारणं “म हि” म एव “भवति समवायः” संबन्धः । यतो हीह 5
• तन्तुषु पट इह पटद्रव्ये गुणकर्मणौ इह द्रव्यगुणकर्मसु मत्ता
इह द्रव्ये द्रव्यत्वं इह गुणे गुणत्वं इह कर्मणि कर्मत्वं इह द्रव्ये-
ष्वन्या विशेषा इत्यादि विशेषप्रत्यय उत्पद्यते, स पञ्चभ्यः पदार्थ-
भ्योऽर्थान्तरं समवाय इत्यर्थः । म चैको विमुर्नित्यस्य विज्ञेयः ॥

तदेवं षट्पदार्थस्वरूपं प्ररूपितम् । संप्रति प्रमाणस्य 10
सामान्यतो लक्षणमाख्यायते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति ।
अस्यायमर्थः । अथभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनि-
का सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपो वा ज्ञानप्रदीपादिः
साधकतमत्वात्प्रमाणम् । एतत्कार्यभूता वा यथोक्तविशेषण-
विशिष्टार्थोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं, तथा स्वरूपस्य 15
प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् । इन्द्रियजललिङ्गजलादि-
विशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति ॥

अथ प्रमाणसंख्यां प्राह ।

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैव संक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

20

अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विविधम् । चः पुनरर्थे ।

- कथमित्याह “प्रत्यक्षं” । तथेति समुच्चये । लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं च । तत्र प्रत्यक्षं देधा, ऐन्द्रियं योगजं च । ऐन्द्रियं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनःसन्निकर्षजमस्मृदादीनां प्रत्यक्षम् । तद्देधा, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपालोचनमात्रं निर्विकल्पकम् । तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति, भेदस्यापि प्रतिभासनात् ; नापि स्वरूपमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्यक्तान्तरदर्शनेऽप्रतिसंधानाच्च ; किं तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति । यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति, सामान्यविशेषसंबन्धिनोरनुवृत्तिव्यावृत्ति-
- 10 धर्मयोरग्रहणात् । सविकल्पकं तु सामान्यविशेषरूपतां विविच्य प्रत्येति, वस्तुन्तरैः सममनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मौ प्रतिपद्यमानस्यात्मन इन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । योगजमपि प्रत्यक्षं देधा, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र युक्तानां समाधिमेकाग्र्यमाश्रितानां योगजधर्मबलादन्तःकरणे शरीराद्वह्निर्निर्ग-
- 15 त्यातौन्द्रियार्थैः समं संयुक्ते सति यदतौन्द्रियार्थदर्शनं तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । ये चात्यन्तयोगाभ्यासोचितधर्मातिशयादसमाधिप्राप्ता अण्यतौन्द्रियमर्थं पश्यन्ति, ते वियुक्ताः । तेषामात्ममन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थाहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्चोत्कृष्टयोगिनोऽवसेयं, योगिमात्रस्य
- 20 तदसंभवादिति । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीतो विज्ञेयः । लैङ्गिकस्य पुनः स्वरूपमिदम् । लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचापित्वादि-विशेषणं ज्ञानं तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात्कारकसमूहाद्भवति

तल्लेङ्गिकमनुमानमिति यावत् । तच्चैवं भवति । अख्येदं कार्यं Sm.
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लेङ्गिकम् । तच्च कार्यं
कारणपूर्वकत्वेनोपलब्धादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकं यथायं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धविशिष्ट-
नदीपूरवत् १ । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेरुपल- 5
भ्यमानं कार्यस्य लिङ्गं यथा विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः २ ।
तथा धूमोऽग्नेः संयोगी ३ । समवायौ चोष्णस्यर्शो वारिस्थं
तेजो गमयतीति ४ । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो
नकुलादेर्लिङ्गं वह्निर्वा ग्रीताभावस्येति ५ । “अख्येदं” इति
सूत्रे च कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतं न पुनरे- 10
तावन्त्येव लिङ्गानीत्यवधारणार्थं, यतः कार्यादिव्यतिरिक्तान्यपि
लिङ्गानि सन्ति, यथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य
च लिङ्गं न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशौ च मिथः
कार्यं कारणं वा भवन्ति, विशिष्टदिग्देशकालसंयोगात्कलोल-
पत्रविस्तारलक्षणानामुदयवृद्धिविकाशानां स्वस्वकारणेभ्य एवो- 15
त्पत्तेः । शरदि च जलस्य नेर्मल्यमगस्त्योदयस्य लिङ्गमित्यादि
तत्सर्वं “अख्येदं” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यख्येदं
संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यदिनाभूतं तत्तस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । ततः “अख्येदं” इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषा-
र्थिना तु न्यायकन्दली विलोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणा- 20
नामनुमानं एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रैत्यैतत्प्रमाण-
दित्यमवोचदाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दानि चीणि

प्रमाणानि प्रोचिवान् ॥ उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि ।
वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः परिकीर्तितः कथितः ॥

- अथाचाप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते । व्योमादिकं नित्यम् । प्रद्वै-
पादि कियत्कालावस्थायि । बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकम् ।
5 चेतन्यादयो रूपादयश्च धर्माः । आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणो
ऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः । स च
समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च । सर्वगत आत्मा । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारदोषाणां नवानामात्मवि-
शेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ
10 द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः । द्रव्यगुणादिषु षट्सु पदार्थेषु
स्वरूपमत्त्वं वस्तुत्वनिबन्धनं विद्यते । द्रव्यगुणकर्मसु च सत्ता-
संबन्धो वतन्ते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति ॥
✓ षट्पदार्थी कणादकृता तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं तट्टीका
कन्दौ श्रीधराचार्याया किरणावली तूदयनसंद्भ्या व्योमम-
15 तिर्थीमग्निवाचार्यविरचिता लीलावतीतर्कः श्रीवत्साचार्याय
आज्ञेयतन्त्रं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिकृतायां तर्करहस्यद्वीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां वैशेषिकमतनिर्णयो नामो पञ्चमोऽधिकारः ॥

षष्ठोऽधिकारः ।

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मथं प्रोच्यते । जैमिनीया
 वेषेण मांख्या इवेकदण्डान्तिदण्डा धातुरक्तवामसो मृगचर्माप-
 वेशनाः कमण्डलुधरा मुण्डशिरसः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः ।
 तेषां वेद एव गुरुं पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव
 संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रचाल्य चिर्जलं 5
 पिबन्ति ॥ ते द्विधा एके याज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः,
 अपरे त्त्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः
 कुकर्मविवर्जिनो यज्ञनादिषट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्था-
 श्रमसंस्थिताः शूद्राद्यादिवर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाङ्गाः
 प्राभाकराश्च षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः । ये त्त्तरमीमांसावादिनः, 10
 ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं ब्रह्म”
 इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा
 सर्वशरीरेषूपलभ्यत इति जल्पन्ति । एक एव हि भूतात्मा
 भूते व्यवस्थितः ॥

“एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” । 15

इति वचनात् ।

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्वत्तं यच्च भाव्यम्” ।

इति वचनाच्च । आत्मन्येव स्वयं मुक्तिमाप्नुते न त्वपरां

- कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयास्तु-
 र्धाभिधीयन्ते कुटीचर-बह्दक-हंस-परमहंस-भेदात् । तच्च
 चिदण्डौ शशिखो ब्रह्मसूत्रौ गृहत्यागौ यजमानपरिग्रहौ
 सक्तपुत्रगृहे ऽग्नं कुत्र्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटी-
 5 चरतुल्यवेषो विप्रगेहनेराश्रयभिक्षाग्रनो विष्णुजापपरो नदी-
 नीरस्नायी बह्दकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रशिक्षाभ्यां रक्षितः कर्षा-
 याम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च त्रिरात्रं निवसन् विधू-
 मेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिक्षां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो
 देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानस्वातुर्वर्णगेह-
 10 भोजी खेच्छया दण्डधार ईशानी दिशं गच्छन् शक्तिहीन-
 तायामनशनयाहौ वेदान्कैकधायौ परमहंसः समाख्यायते ।
 एतेषु चतुर्षु परः परो ऽधिकः । एते च चत्वारो ऽपि केवल-
 ब्रह्मादेतवाद्साधनैकव्यमनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः
 स्फोरयन्तो ऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्का-
 15 दभियुक्तैरवसेधम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन
 शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभण्णेषुरेवमाह ।

जैमिनौयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

- जैमिनौयास्तु ब्रुवते । सर्वज्ञादीनि विशेषाणि यस्य स
 20 सर्वज्ञादिविशेषणः सर्वज्ञः सर्वदर्शी वीतरागः सृष्ट्यादिकर्ता
 चेत्यादिविशेषणवान् कोऽपि प्रागुक्तदर्शनसंमतदेवानामेकतरो

‘ऽपि देवो देवतं न विद्यते, यस्य देवस्य वचो वचनं मानं
प्रमाणं भवेत् । प्रथमं तावदेव एव वक्ता न वर्तते, कुतस्तत्र-
णीतानि वचनानि संभवेयुरिति भावः । तथाहि । पुरुषो न
सर्वज्ञः, मानुषत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । अथ किं कंरायमाणसुरा-
सुरसेव्यमानता त्रैलोक्यमासाज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभृत्यन्य- 5
‘थानुपपत्तिरस्ति सर्वज्ञे, विशेष इति चेत् । न, मायादिभिरपि
कीर्तिपूजालिप्सुभिरिन्द्रयजालवशेन तत्रकटनात् । यदुक्तं लघू-
ध्येनैव समन्तभद्रेण ।

देवागमनभोयानचामरादिविभृतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥ 10

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्युटपाकादिप्रकि
यथा विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनो ऽपि निरन्तर-
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वासर्वज्ञत्वं किं न संभवेदिति मतिः,
तदपि न । अभ्यासेन हि शुद्धेस्तारतम्यमेव भवेत्, न पुनः
परमः प्रकर्षः । न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युप- 15
लभ्यमाणं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

दशहस्तान्तरं व्योमो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।

न योजनग्रतं गन्तुं ग्रको ऽध्यासग्रतैरपि ॥२॥

अथ मा भूत्मानुषस्य सर्वज्ञत्वं, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनां तु
तदसु । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेऽव्यतिशयसंपत् । यत्कुमारिलः । 20

अथापि दिव्यदेहत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥१॥ इति

- तदपि न रागद्वेषमूलनिघ्नानुग्रहपक्षानां कामासेवनविह-
 खानामसंभाव्यमिदमेवमिति । न च प्रत्यक्षं तस्याधकं संबद्धं
 वर्त्तमानं च गृह्यते चचुरादिनेति वचनात् । न चानुमानं,
 प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन
 5 तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, तदपरस्यापि
 सर्वज्ञस्याभावादेव । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यथा-
 लुपपन्नपदार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमा-
 णगोचर एव सर्वज्ञः । प्रयोगश्चात्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादि-
 गोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ॥
- 10 यदि न देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतो ऽतौ-
 न्द्रियार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

तस्मादतौन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६६ ॥

- तस्मात्ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतौन्द्रिया-
- 15 नामिन्द्रियविषयातौतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकप-
 रमाणुप्रभृतौर्णां साक्षात्प्रत्यक्षावबोधेन द्रष्टुर्ज्ञातुरभावतो
 ऽशङ्कावाद्धेतोः । नित्येभ्यो ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्यो ऽव-
 धारणस्थेष्टविषयत्वादेववाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः । अर्था-
 नामनतिक्रमेण यथार्थं, तस्य भावो यतार्थत्वं यथावस्थितपदा-
 20 र्थत्वं, तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेनापौरुषेयेभ्यो
 वेदवचनेभ्य एव यथावदतौन्द्रियार्थज्ञानं भवति, न पुनः

‘ सर्वज्ञप्रणीतागमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः ।
यथाकृते ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥१॥

नन्वपौरुषेयानां वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, ५

‘अव्यवच्छिन्नादिसंप्रदायेनेति ॥

अथैतदेव दृढयन्नाह ।

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥ ७० ॥

अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठ उच्यते:- 10
सामाथर्वणां वेदानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्य-
मित्याह “ ततो धर्मस्य ” इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य
जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः ; ततः स कौटुम्बिकेन
प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कौटुम्बी ।
धर्मसाधनी धर्मसाधनस्योपायः ॥ 15

यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्षुं निमित्तं च नोदना ।
निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं
ज्ञेयम् । एतदेव विशेषिततरं प्राह ।

नोदनालक्षणी धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ॥ ७१ ॥ 20

- नोदन्ते प्रेर्यन्ते श्रेयःसाधकद्रव्यादिषु प्रवर्त्यन्ते जीवा अन-
 चेति नोदना वेदवचनकृता प्रेरणेत्यर्थः । धर्मी नोदनया लक्ष्यते
 ज्ञायत इति नोदनालक्षणः । धर्मी ह्यतीन्द्रियत्वेन नोदयैव
 लक्ष्यते नान्येन प्रमाणेन, प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलभकत्वात्,
 5 धर्मस्य तु कर्तव्यत्वरूपत्वात्, कर्तव्यतायाश्च त्रिकालशून्यार्थरूप-
 त्वात्, त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदनेति
 मीमांसाभ्युपगमात् । अथ नोदनां व्याख्याति “नोदना तु क्रियां
 प्रति ” इत्यादि । नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसन-
 दानादिक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचो वेदवचनं प्राहुर्ममीमांसका
 10 भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव
 नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति
 “स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ” इति । यथेत्युपदर्शनार्थः ।
 स्वः स्वर्गो कामो यस्य स स्वःकामः सन् । अग्निं वह्निं यजे-
 त्तर्पयेत् । अत्रेदं श्लोकबन्धानुलोम्येनेत्यमुपन्यस्तम् । अन्यथा
 15 त्वेवं भवति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति प्रवर्तकवचन-
 स्योपलक्षणत्वात् । निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा
 “न हिंस्यात्सर्वभूतानि ” इति । एवं न वै हिंस्रो भवेत्
 इत्याद्यपि । आभिर्नोदनाभिर्नोदितो यदि यथानोदनं यैर्द्रव्य-
 गुणकर्मभिर्यो हवनादौ प्रवर्तते निवर्तते वा, तदा तेषां
 20 द्रव्यादीनां तस्याभौष्टफलस्वर्गादिफलसाधनयोग्यतैव धर्म इत्य-
 भिधीयते । एतेन वेदवचनैः प्रेरितो ऽपि यदि न प्रवर्तते न
 निवर्तते वा विपरीतं वा प्रवर्तते, तदा तस्य नरकाद्यनिष्ट-

फलसंसाधनयोग्यतैव द्रव्यादिसंबन्धिनी पापमित्युच्यंत इत्यपि
ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मा-
विति हि मीमांसकाः । उक्तं च शबरैः ।

य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः ॥ 5

इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह ।

श्रेयो हि पुरुषप्रौतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

नोदनालक्षणेः साध्या तस्मादेव धर्मता ॥ १ ॥

एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्मनीयते ॥ २ ॥ 10

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रियगोचरः । इति ॥

अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानौयं, तच्च सामान्य-
लक्षणाविनाभूतम् । ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
मभिधौयते । अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणमिति । अनधि-
गतो ऽगृहीतो योऽर्थो बाह्यः स्तम्भादिः, तस्याधिगन्तुं 15
आदिकेन संशयादिव्युदासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्था-
धिगन्तुं प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं ; समर्थविशेषणोपादानाङ्गानं
विशेष्यं लभ्यते ; अगृहीतार्थापाहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ।
अत्र “अनधिगत” इति पदं धारावाहिज्ञानानां गृहीत-
पाहिणां प्रामाण्यपराकरणार्थम् । “अर्थ” इति ग्रहणं संवेदनं 20
स्वसंविदितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरुधात्, किं तु
नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम् । तच्च परोक्षं ज्ञानं भाव्यमे

ऽर्थप्राकल्पफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमुते संवेदनाख्यफलानुमेयं
वा प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि
तत्संख्यां चाह ।

5 प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षानुमानशाब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमा-
णानि जैमिनिमुनेः संमतानीत्यध्याहारः । चकाराः समुच्च-
यार्थाः । तच्चाद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽभावस्य
10 प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यतां मन्यमानो ऽभिमन्यते । षडपि तानीति
भट्टो भाषते ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणमाचष्टे

तच्च प्रत्यक्षमक्षाणां संप्रयोगे सतां सति ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥ ७३ ॥

15 “तच्च” इति निर्धारणार्थः । इयमचाक्षरघटना । सतां
संप्रयोगे सति आत्मनोऽक्षाणं बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति । श्लोके
तु बन्धानुलोम्येन व्यस्तनिर्देशः । सतां विद्यमानां वस्तूनां
संबन्धिनि प्रयोगे संबन्धे सति आत्मनो जीवस्येन्द्रियाणां यो
बुद्ध्युत्पादः, तत्प्रत्यक्षमिति । सतामित्यत्र सत इत्येकवचनेनैव
20 प्रस्तुतार्थसिद्धौ षष्ठीबहुवचनाभिधानम् । बहुनामयथ्यानां
संबन्ध इन्द्रियस्य संयोगः कश्चन भवतीति ज्ञापनार्थम् । अथ

जैमिनीयं सूत्रमिदं “संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म
तत्प्रत्यक्षं” इति । व्याख्या । सता विद्यमानेन वस्तुनेन्द्रियाणां
संप्रयोगे संबन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादः, तत्प्रत्यक्षम् ।
अथमत्र भावः । यद्विषयं विज्ञानं तेनेवार्थेन संप्रयोग इन्द्रियाणां
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजं यथा महामरौचिकादिसंप्र- 5
योगजं जलादिज्ञानमिति । अथवा सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानो-
पलभ्यन्तत्वेमुच्यते । तत्र सति विद्यमाने सम्यक्प्रयोगोऽर्थस्वि-
न्द्रियाणां व्यापारो योग्यता वा, न तु नैयायिकाभ्युपगत एव
संयोगादिः । तस्मिन्सति शेषं प्राप्तम् । इतिशब्दः प्रत्यक्ष-
लक्षणसमाप्ति सूचकः ॥ 10

अथानुमानं लक्षयति पुनःशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात् । अनुमानं
पुनर्लौकिकम् लिङ्गाज्ज्ञानं लौकिकम् । लिङ्गास्तिज्ञानमनुमा-
नमित्यर्थः । तत्रेदमनुमानलक्षणस्य सूत्रमात्रमुक्तम् । संपूर्णं
त्वित्यं तल्लक्षणं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसंश्लिष्टेऽर्थे बुद्धिर-
नुमानमिति शाबरमनुमानलक्षणम् । व्याख्या । अवगतसाध्य- 15
साधनाविनाभावसंबन्धस्य पुन एकदेशस्य साधनस्य दर्शनादस-
ंश्लिष्टे परोक्षेऽर्थे बुद्धिर्ज्ञानमनुमानमिति ॥

अथ शाब्दमाह ।

शाब्दं शाश्वतवेदोक्त्यमुपमानं तु कौर्तितम् ।
प्रसिद्धार्यस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥ 20
शाश्वतोऽपौरुषेयत्वान्नित्यो यो वेदः, तस्मादुक्त्या उक्त्या

यस्य, तच्छाश्वतवेदोत्थम् । अथादेदशब्दजनितं ज्ञानं शाब्द-
 प्रमाणम् । अख्येदं लक्षणं “शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः
 शाब्दं” इति । अयं शब्दोऽस्थार्थस्य वाचक इति यज्ज्ञानं
 तच्छब्दज्ञानम् । तस्मादनन्तरं शब्दे श्रुते ज्ञानादसन्निकृष्टेऽ
 5 र्थेऽप्रत्यक्षेऽप्यर्थे घटादौ बुद्धिर्ज्ञानं शाब्दं प्रमाणम् । शब्दाप्रत्यक्षे
 वस्तुनि यज्ज्ञानमुदेति तच्छाब्दमित्यर्थः । अत्र मते शब्दख्येदं
 स्वरूपं प्रकृत्यते । नित्या आकाशवत्सर्वगतताश्च वर्णाः । ते च
 तात्त्वोष्ठादिभिरभिव्यज्यन्ते न पुनस्त्याद्यन्ते । विशिष्टानुपूर्वीका
 वर्णाः । शब्दो नित्यः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति ॥

- 10 अथोपमानमाह “उपमानं तु” इत्यादि । उपमानं पुनः
 कीर्तितम् । तत्किंरूपमित्याह “प्रमिद्धार्थस्य” इत्यादि । प्रमिद्ध
 उपलब्धोऽर्थो गवादिर्धस्य पुंस स प्रमिद्धार्थः, ज्ञातगवादि-
 पदार्थ इत्यर्थः । तस्य गवयदर्शने साधर्म्याद्गवयगतमादृश्या-
 त्यरोचे गवि अप्रमिद्धस्य पुरातुपलब्धस्य सादृश्यसाधनं
 15 ज्ञानम् । अख्येदं सूत्रं “उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे
 बुद्धिसुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य” इति ।
 व्याख्या । गवयसादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे परोक्षस्य गोः सादृश्ये
 गोस्मरणस्येति । गवि स्मरणं यस्य पुंसः स गोस्मरणः, तस्य
 गोस्मरवृत्त इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । तत्रेदं तात्पर्यम् । येन
 20 प्रतिपक्षो गौरूपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं “गौरिव
 गवयः” इति श्रुतं, तस्यारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथम
 उपजायते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते “अनेन मद्गो

‘गौः’ इति, तदपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः
 परोक्षो गौः, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमिति । अस्य चानधिग-
 तार्थाधिगन्तृतया प्रामाण्यमुपपन्नं, यतोऽत्र गवयविषयेण
 प्रत्यक्षेण गवय इव विषयीकृतो न पुनरसिद्धितस्य गोः
 सादृश्यम् । यदपि तस्य पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्, तथापि 5
 तस्य गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तस्मा-
 दृश्यज्ञानम् । तदेवं गवयमादृशो गौरिति प्रागप्रतिपत्ते- १)
 रनधिगतार्थाधिगन्तृपरोक्षे गवि गवयदर्शनात्सादृश्यज्ञानम् ॥

अथार्थापत्तिकक्षणमाह ।

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना । 10
 क्रियते यद्वलेनासावर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैर्दृष्टः प्रसिद्धो योऽर्थः,
 तस्यानुपपत्त्यान्यथासंभवेन पुनः कस्याप्यन्यस्यादृष्टस्यार्थस्य
 कल्पना यद्वलेन यस्य ज्ञानस्य बलेन सामर्थ्येन क्रियते ।
 दृष्टार्थानुपपत्तेरिति पाठे तु दृष्टः प्रमाणपक्षकेन, 15
 आदिशब्दाच्छ्रुतः शाब्दप्रमाणेन तस्य दृष्टस्य श्रुतस्य सार्थस्या-
 नुपपत्त्या । कस्याप्यर्थस्य कल्पना यद्वलेन क्रियते इति
 प्राप्स्यत् । असावदृष्टार्थकल्पनारूपं ज्ञानमेवार्थापत्तिरुदाहृता ।
 अचेदं सूत्रं “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्योऽन्यथा नोपपद्यत
 इत्यदृष्टार्थकल्पना” इति । अत्र प्रमाणपक्षकेन दृष्टः शब्देन 20
 श्रुतस्यार्थो मिथोवैकल्यज्ञापनार्थपृथक्कृत्योक्तौ स्तः । शेषं

- तुल्यम् । इदमुक्तं भवति । प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातोऽर्थो
 येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः । तच्च
 प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः, यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्यर्शमुपपन्नमभ्य-
 दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरध्यक्ष-
 5 परिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्ता मच्च
 कस्यचिदर्थस्य संबन्धसिद्धेः । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिः, यथा-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमाने ततो
 ऽनुमानाद्गमनशक्तियोगो ऽर्थापत्त्यावसीयते । उपमानपूर्विका-
 र्थापत्तिः, यथा “गवयवद्गौः” इत्युक्तेरर्थादाहदोहादिशक्ति-
 10 योगस्तस्य प्रतीयते, अन्यथा गोलस्यैवायोगात् । शब्दपूर्विका-
 र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितोतरनामिका, यथा शब्दार्थप्रतीतौ
 शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः,
 यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थाप्तिरित्यलमिद्धिः,
 पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः,
 15 यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादर्थाद्दृष्टिर्भावः । अत्र
 च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता,
 षष्ठ्या गृहादृष्टिर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति । पीनो
 देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्यश्रवणाद्राचिभोजनवाक्य-
 20 प्रतीतिः । श्रुतार्थापत्तिः । गवथोपमितस्य गोलज्ज्ञानयाज्ञाता-
 शक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिरिति । इत्थं च षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिर्नाश्रित्य, अतीन्द्रियशक्ताद्यर्थविषयत्वात् । अत एव

नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य । ततः प्रमाणान्तरमेवार्था-
पत्तिः सिद्धा ॥

अथाभावप्रमाणं स्वरूपतः प्ररूपयति ।

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणाता ॥ ७ई ॥ 5

सदसदंशात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि
सदंशं गृह्यते न पुनरसदंशं गृह्यते । प्रमाणाभावलक्षणस्वभावो
ऽसदंशं गृह्यते न पुनः सदंशम् । अभावो ऽपि प्रमाणाभाव-
लक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निरूप्य प्रसिद्धार्थं प्रमाणमिति
वचनात् । अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । 10
प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभाव १ प्रतिषिध्यमानाद्वा
तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तस्वभा-
वः ३ इति । ततः प्रस्तुतलोकस्थायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यच्च भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य
ग्रहणाय न जायते न प्रवर्तते, तच्चाधेयवर्जितस्याधारस्य 15
ग्रहणेऽभावप्रमाणाताभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमा-
नान्तदन्यज्ञानमुक्तम् । तथा प्रमाणपञ्चकं यच्चेति पदस्याच्चापि
संबन्धाद्यच्च वस्तुरूपे घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न
जायते, तच्चासदंशेऽभावस्य प्रमाणाता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव
उक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं वस्तुसत्तावबोधार्थं घटादिवस्तु- 20
सत्ताया अवबोधाय न जायते ऽसदंशे न व्याप्रियते, तच्च

सत्त्वानवबोधेऽभावस्य प्रमाणता । अनेनात्मा विषयगणरूपे-
णापरिणत उक्तः २ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् ।
तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

5 शास्त्रानो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥

अत्र सशब्दोऽनुत्पत्तेर्विशेषणतया धोष्य इति । सम्प्रति-
टीकायामभावप्रमाणं यथा त्रिधोपदर्शितं तथेहापि तद्दर्शितम् ।
रत्नाकरावतारिकायां तु प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यसौकोक्तस्य
बलेन द्विधा तदर्शितमास्ते । तत्र सशब्दः पुल्लिङ्गः प्रमा-

10 णाभावस्य विशेषणं कार्य इति । तत्त्वं तु बहुश्रुता जानते ।
अथ येऽभावप्रमाणमेकधाभिदधति तन्मतेन प्रस्तुतसौको-
व्याख्यायते । प्रमाणपञ्चकं प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र यस्मिन्
वस्तुरूपे घटादिवस्तुरूपे न जायते न व्यापिपत्तिः । वस्तुरूपं
द्वेधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राप्त

15 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो घटादेः सत्ता सद्वृत्तता सदंश
इति यावत् । तस्या अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादि-
पञ्चकस्य विषयः । स चेत्तेन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
शेषस्यासदंशस्य गणनायाभावस्य प्रमाणतेति । “वस्तुसत्तावबो-
धार्थं” इति कश्चित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं

20 यत्र वस्तुनो रूपे न व्यापियते, तत्र वस्तुनो यासत्तासदंशः,
तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
वाभावप्रमाणेन प्रदेष्टादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षे-

षोवाभावोऽवसीयते, तस्याभावविषयत्वविरोधान्, भावांशे-
नैवेन्द्रियाणां संयोगात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिणि
घटाभावः साध्यत इत्यनुमानयद्वाभाव इति चेत् । न,
साध्यमाधनयोः कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्माद्भावोऽपि
प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽ
स्पृष्टगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिव्यवहारस्य लोकाप्रतीतस्या-
भावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

न च स्थावराहारोऽयं कारणादिविभागतः ।
प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥ १ ॥
यद्दानुलसिष्यादृत्तिबुद्धिप्राप्तौ यतस्त्वयम् । 10
तस्माद्भावातिवदस्तुपमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥ २ ॥
न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।
कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥ ३ ॥
वस्तुमंकरमिद्विष्य तत्प्रामाण्यं ममाश्रिता ।
चौरोदध्यादि यस्मात्प्रागभावः स उच्यते ॥ ४ ॥ 15
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंभाभावलक्षणम् ।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ५ ॥
शिरसोऽन्यथा निम्ना द्रष्टृकाठिन्यवर्जिताः ।
गणशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ६ ॥
यदि चैतज्ज्ञवस्यःपक्रमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत् 20
तदा प्रतिनियतवसाव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् ।
चौरि दधि भवेदेव दध्नि चौरं घटे पटः

शमे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं नृत्तिरात्मनि ॥ ७ ॥

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ मह ।

योन्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणाता ॥ ८ ॥ इति ॥

अथ निरंशमदेकरूपत्वादस्तुनोऽप्युक्तेण सर्वात्मना ग्रहणे

५ कोऽपरो मदंशो यत्राभावः प्रमाणं भवेदिति चेत् । न,
स्वरूपाभ्यां मदस्य आत्मकत्वादस्तुनः, अन्यथा वस्तुत्वायोगात् ।

न च “मदस्यादमदंशस्याभिसत्त्वान्नद्वहणे तस्यापि ग्रहः” इति
वाच्यं, मदसदंशयोर्धर्मभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । तदेव प्रत्यचा-

द्युगृहीतप्रमेयाभावग्राहकत्वाभ्रमाणाभावः प्रमाणान्तरमिति ॥

१० अथोक्तमपि किञ्चिदुक्तये लिख्यते । अनधिगतायाधिगन्तु
प्रमाणं पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु
प्रमाणगोचरः । नित्यपरोक्षं ज्ञानं हि भाट्टप्रभाकरमतयोरर्थप्रा-
क्याख्यासंवेदनाख्यफलानुमेयम् । वेदोऽपौरुषेयः । वेदोक्तान्तिंसा
धर्माय । शब्दो नित्यः । सर्वज्ञो नास्ति । अविद्यापरनाम-

१५ मायावशाप्रतिभासमानः सर्वः प्रपञ्चोऽपारमार्थिकः । परब्रह्मैव
परमार्थसत् ॥

उपसंहरन्नाह ।

जैमिनीयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकौतनम् ॥ ७७ ॥

अपि शब्दाश्च केवलमपरदर्शनानां संक्षेपो निवेदितो जैमि-
नीयमतस्याप्यस्य संक्षेपो निवेदितः । वक्तव्यस्य वाङ्मत्यादयो-

यस्यस्मिन् सूत्रे समस्तस्य वक्तृशक्त्यासत्तेः एव प्रोक्तः ।
अथ प्रशुक्लमतानां सूत्रशक्तिमत्तमाह “७५” इत्यादि ।
एवमित्यभास्तिकवादानां जीवपरलोकापुण्यपापस्य फलवादिनां
वौद्वनैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपेण कीर्तनं
वक्तव्याभिधानं संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

अन्ये कचनाद्यानां नैयायिकभागादेशेषिकैः सप्त भेदं
पार्थक्यं न मन्यन्ते । एकदेशतत्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भाविने १०
ऽन्यौयस एव भेदस्य भावाच्च नैयायिकवैशेषिकाणां मिथो
मतेष्वभेदेष्वन्नीत्यर्थः । तेषामाचार्याणां मते आस्तिकवादिनः
पक्षैव न पुनः षट् ॥

अथ दर्शनानां संख्या षडिति या जगतामिद्धा मा कथ-
मुपपादनीयेत्याशङ्काह ।

15

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतक्षेपे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

ये नैयायिकवैशेषिकयोर्मतमेकमाचक्षते तन्मते षड्दर्शन-
संख्या तु षणां दर्शनानां संख्या पुनर्लोकायता नास्तिकासेषां
यस्यातं तस्य क्षेपे मौल्येन एव । किलेत्याश्रवादे । पूर्यते २०

पूर्णीभवेत् । तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते
स्वरूपतः प्रकृत्यते । अत्राद्यपादे सप्ताक्षरं कृन्दोऽन्तरमिति
न कृन्दः प्राक्प्रतिरोधः शङ्कनीयः ॥

[अथ लोकायतमतम्] ।

- प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते । आपालिका भस्मोद्भूतनपरा
६ योगिनो ब्राह्मणाद्यन्यजाताश्च केचन नास्तिका भवन्ति । ते
च जीवपुण्यपापादिकं न मन्यन्ते । चतुर्भूतात्मकं जगदाचक्षते ।
केचिन् चार्वाकैकदेशीया आकाशं पञ्चमं भूतमाभिमन्यमानाः
पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति । तन्मते भूतेभ्यो मद-
शक्तिश्चैतन्यमुत्पद्यते । जलबुद्बुदवज्जीवाः । चैतन्यविशिष्टः
10 कायः पुरुष इति । ते च मद्यमांसे भुञ्जते मांवाद्यगन्धग-
मनमपि कुर्वते । वर्षे वर्षे कस्मिन्नपि दिवसे भर्त्से संभूय
यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते । धर्मं कामादपरं न
मन्यते । तस्मानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि ।
गलचर्व अदने । चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्य-
15 पापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः । मावाकश्यामाके-
त्यादिषिद्धहोमादिदण्डकेन शब्दनिपातनम् । लोका-
निर्विचाराः सामान्या लोकास्तद्वाचरन्ति स्मिति लोकायता
लोकार्थतिका इत्यपि । दृश्यतिप्रतीतमतत्वेन बार्हस्पत्याच्चेति ॥

अथ तन्मतमेवाह ।

लोकायता वदन्त्येवं नास्ति जीवो न निर्द्वेतिः ।

धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥ ८० ॥

लोकायता नास्तिका एवाभित्यं वदन्ति । कथमित्याह ।
जीवस्येतनालक्षणः परलोकयायी नास्ति, पञ्चमहाभूतमसुद्धृतस्य
चेतन्यस्यैव भूतनाम्ने नाशान्तरलोकानुस्रवणमभवात् । जीव-
स्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिनास्ति । तथा न
निर्वृतिर्लोको नास्तीत्यर्थः । अन्यत्र धर्मश्चाधर्मस्य धर्माधर्मौ
न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । न चैव
पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे
कुतस्त्यं तत्फलमिति भावः ॥

सोऽमुषं यथा धे स्वशास्त्रे प्रोचिरे तथैव दर्शयन्नाह ।

तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे इकपदं पश्य यद्वदन्त्यवहुश्रुताः ॥ ८१ ॥

“तथा च” इत्युपदर्शने तन्मतं प्रक्रमान्नास्तिकमतम् ।
तत्कीदृगित्याह । अयं प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव
एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचर इन्द्रि-
याणि स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च, तेषां गोचरो
विषयः; पञ्चेन्द्रियविषयोऽकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । 20

- लोकग्रहणात्लोकस्थाः पदार्थमार्था याज्ञाः । ततो यत्परे जीवं
 पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राहुः, तच्चास्ति, अप्रत्यक्ष-
 त्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत्, अग्रगृह्यन्त्यास्तनन्त्यादीना-
 मपि भावोऽस्तु । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदकठोरादिव-
 १ स्तूनि तिक्रकटुकपायादिद्रव्याणि सुरभिदुरभिभावान् भृष्टधर-
 भुवनभूरुहस्तम्बकुम्भाभोरुहादिनरपशुशरपदादिभ्यावरजक्रमप-
 दार्थमार्थान् विविधेषु नौणादिभ्यर्नोऽपि विमुच्य जातुर्विदप्यन्य-
 दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तस्यैतन्यहेतुतया
 परिकल्पमानः परलोकयायौ जीवः प्रत्यक्षेण मानभूयते,
 10 तावता जीवस्य सुखदुःखनिवन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृत्यफलभोग-
 भूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापव्योत्यमोक्षसुखं ओपवर्णमानानि,
 आकाशे विचित्रविरचनमिव, कस्य नाम न हास्यानि । ततो
 चेत्वास्तुष्टमनास्त्रादितमनाप्रातमदृष्टमश्रुतमपि जीवादिकं
 मार्ग्यमाणाः स्वर्गापवर्गादिसुखस्तिष्ठाविप्रक्षयबुद्धयः शिरस्त-
 15 षड्मुण्डनदुश्चरतरतपश्चरणाचरणसुदुःमहतपनातपमहादिक्लेशै-
 र्यत्सौवं जन्म लयन्ति, तन्नेषां महामोहोद्रेकविक्षिप्तम् ।
 तदुक्तम् ।

तपामि यज्ञा^{सात्त्विक}स्त्रिधाः मंग^यमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म बालकौडेव लक्ष्यते ॥ २ ॥

20 यावज्जीवेत्सुखं जीवेत्तावदैषयिकं सुखम् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ २ ॥ इत्यादि

मतः सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव तात्त्विक इति ॥

अथ ये परोक्षे विषयेऽनुमानागमादौनां प्रामाण्येन
जीवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापयन्ति न जातुर्धिदरमन्ति, तान्
प्रबोधयितुं दृष्टान्तं प्राह “भद्रे दृश्यपदं पश्य” इति । अत्रायं
संप्रदायः । कश्चित्पुरुषः नास्तिककृतवासनावामितान्तःकरणो
निजां जायामास्तिकमतमिवद्वदमिति स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिर- 5
भियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते
तदा स दशमनेनोपायेन प्रतिभोक्स्यत इति स्वस्वतमि
विचिन्त्य निश्चायाः पश्यमे यस्मै तथा स्मृतं नगराद्विर्गत्य
तां प्रत्यवदौत् । “प्रिये य इमे नगरवामिनो नराः
‘परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणां लोकेन स बहुश्रुतः 10
तथा व्यवहियमाणा विद्यन्ते. पश्य तेषां चारु विधारणायां
चातुर्यं’ इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुःपथं यावन्म
न्थरतरप्रसृमरममौरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि
स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलिचयं मीलायत्वा स्वशरीर-
स्थोभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्षे । ततः 15
प्रातस्तानि पदानि निरौच्छास्त्रोको लोको राजमार्गे
ऽभिषत् । बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् “भो
भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कस्यन
वनतोऽत्रागच्छत्” इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाणा-
न्निरौच्छ निजां भार्या अजस्य । हे भद्रे प्रिये वृकपदं (अथ 20
जातावेकवचनं) पश्य निरौच्छस्व । किं तदित्याह । यद्वृकपदं
वदन्ति अस्यन्यबहुश्रुता लोककक्ष्या बहुश्रुता अध्येते परमार्थ-

- महात्मा भाषमाणा ऋषयश्च्युता एवेत्यर्थः । यददन्ति बह्व्युता इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम् । लोकप्रसिद्धा बह्व्युता इति तथा ह्येते वृक्षपदविषये सम्यगविदितपरमार्था. बहवोऽप्येक-
 सदृशमेव भाषमाणा अपि बह्व्युगधजनध्यान्धमुत्पादयन्तोऽपि
 ५ च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी
 वादिनो धार्मिकच्छ्रद्धाधृताः परवृत्तनैकप्रवणं यत्किंचिदनुमा-
 नागमादिभिर्दार्ढ्यमादर्शं जीवाद्यस्तत्त्वं सदृशमेव भाषमाणा
 अपि मुधैव मुग्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिभ्यस्तत्तत्प्रलोभन-
 याभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपदेयादिभङ्गते पातयन्तो बह्व्युगध-
 10 धार्मिकयामोहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामवधोरणीयवचना
 एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं सर्वं मानितवती ॥
 तदनु च तस्याः स पतिर्धुपदिष्टवान् तदेव दर्शय-
 साह ।

- पिब खाद च चारुलोचने
 15 बदतीतं वरगाच्च तन्न ते ।
 न हि भीरु गतं निवर्तते
 समुद्यमाच्चमिदं कलेवरम् ॥ ८२ ॥

- हे चारुलोचने शोभनाच्च पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन
 मदिरादेः पानं कुरु । न केवलं पिब खाद च भक्ष्याभक्ष्य-
 20 निरपेक्षतया मांसादिकं भक्ष्य च । पिबखादक्रिययोर्द्वय-

लक्षणत्वाद्गम्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौगं
भक्षणीकुर्वित्यपि वचोऽत्र जातव्यम् । तद्यौवनाद्यतौभ-
तिक्रान्तं हे वरगात्रि हे प्रधानाङ्गि गृह्यस्ते तव न
भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोदने-वरगात्रौति-संबोधनद्वयस्य
समानार्थस्याप्यादरानुरागातिरेकान्न गौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम् । ५

अनुवादादरवौष्माभ्यर्थविनियोगहेत्वसूयासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनाभरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥

अथ स्वेच्छाविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुभाषा-
परलोके कष्टपरंपरा सुलभं च सति भूतचतुष्टयसंयोगे भवान्तरे
भोगसुखयौवभादिकभित्ति पराशङ्कां पराकर्तुं प्राह । न हि 10
नैव हे गौण परोक्तमात्रेण मरकादिप्राणदुःखमयाकुले ।
गनमिहभवादतिक्रान्तं सुसुखयौवनादि निरतंते परलोके
पुनरप्युपकोक्ते । परलोकसुखलिप्तयः तपश्चरणादिकष्टकि-
याभिरिहसुखोपेक्षणं कार्यमित्यर्थः । अथ शुभाशुभकर्मपार-
तन्त्येण जीवेनासं कायमधुनाधिष्ठाय स्थितेनावगच्छं परलोकेऽपि 15
सकर्महेतुकं सुखदुःखादि वेदितव्यमेवेत्याशङ्क्य प्राह । समुदय-
मात्रं समुदयो भूतचतुष्टयसंयोगः, तन्मात्रम् । माचशब्दो-
ऽवधारणे । इदं प्रत्यक्षं कर्मवरं मरान्, एवाप्तोऽध्याहारः, न
पुनर्भूतचतुष्टयसंयोगमात्रादपरो भवान्तरथायौ शुभाशुभकर्म-
विपाकभोक्ता काये कश्चन जीवो विद्यते । भूतचतुष्कसंयोगश्च 20
विद्युद्दृश्योऽथ चणतो दृष्टो नष्टः । तस्मात्परलोकानपेक्षया
यथेच्छं पिव खाद चेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयं प्रमाणं चाह ।

किं च ।

पृथ्वी जलं तथा तेजो वायुभूतचतुष्टयम् ।

आधारो भूमिरेतेषां मानं त्वष्ट्रजमेव हि ॥ ८३ ॥

- 5 “किं च” इत्यभ्युच्ये । पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो-
वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयमेतानि भूतानि चत्वारि ।
आधारो भूमिरेतेषां भूतानामाधारो ऽधिकरणं भूमिः
पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं
चैतन्यभूमिश्चैतन्योत्पत्तिस्थानम् । भूतानि संभूयेकं चैतन्यं
10 जनयन्तीत्यर्थः । “एतेषां चार्वाकाणां मते प्रमाणभूमिरेतेषां”
इति पठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणगोचरस्वात्त्विक
एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरवजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न
पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । द्विशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते ।
विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोक्याजानिर्वाहणप्रवणं धृमाद्यनुमानमिच्छते
15 क्वचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रमाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥

अथ भूतचतुष्टयौप्रभवादेहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयता-
मित्याशङ्क्याह ।

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यदक्षदक्षिदात्मनि ॥ ८४ ॥

- 20 पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुक्षरक्षणि चानि भूतानि
तेषां संहतिः समवायः संयोग इति यावत्, तथा हेतुभूतया ।

तथा तेन प्रकारेण यः देहस्य परीणतिः परिणामः, तस्याः
सकाशात् त्रिदिति प्रयोगः । यदत्रया सुराङ्गिभ्यो गुडधात-
कधादिभ्यो मद्याङ्गिभ्यो मदशक्तित्वादकत्वं भवति, तदत्रया
चिञ्चेतन्यमात्मनि शरीरे । अत्रात्राशब्देनार्थकार्येण शरीरमेव
ज्ञातव्यं, न पुनर्जीविः अथ भावः । भूतचतष्टयस्यैव देहपरौ-
षामः, ततश्च देहे चैतन्यमिति । अथ परीणतिशब्दे यज-
भावेऽपि बाहुलकादुपसर्गस्य शीघ्रत्वं सिद्धम् । पाठान्तरं वा ।

“पृथिव्यादिभूतसंख्यां तथा देहादिमंभवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गिभ्यो यदत्राशब्देनार्थकार्येण ।”

पृथिव्यादिभूतसंख्यां सत्यां, तथाशब्दः पूर्वश्लोकात्कथा 10
मसुस्ये, देहादिमंभवः । आदिशब्दाद्भूतधरादयो भूतसंयोगजा
ज्ञेयाः । सुराङ्गिभ्यो यदत्राशब्दशक्तिर्भवति, तदद्भुतसंघन्याङ्गरीर
आत्मता मवेतमता स्थिता व्यवस्थितेति । यदवाच वाचस्पतिः
“पृथिव्यापत्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरविषये
न्द्रियसंज्ञाः, तेभ्यश्चैतन्यं” इति ॥

एवं स्थिते यथोपदिशन्ति तथा दर्शयन्नाह ।

तस्माद्दृष्टपरित्यागाद्यददृष्टे प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तदिमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥ ८५ ॥

यस्माद्भूतेभ्यश्चैतन्योत्पत्तिः, तस्मात्कारणादृष्टपरित्यागाददृष्टं
प्रत्यक्षानुभूतमैहिकं लौकिकं यद्विषयजं सुखं तस्य परित्या- 20
गाददृष्टे परलोकसुखादौ तपस्वरणादिकदृष्टक्रियासाधे यत्त-

वर्ततं प्रवृत्तिः, तन्नोक्तस्य विमूढत्वमज्ञानमेवेति चार्वाकाः
 प्रतिपेदिरे प्रतिपन्नाः । यो हि लोको विप्रत्यारककल्पनोप-
 न्यासचक्षितसंज्ञानो हस्तगतमिदं सुखं विहाय स्वर्गापवर्ग-
 सुखप्रेषया तपोजपध्यानहोमादौ अद्यतते, तत्र तस्याज्ञानतैव
 5 कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥

अथ ये शान्तरसपूरितस्नानान्तरूपं शमसुखं वर्णयन्ति,
 तानुद्दिश्य यच्चारवाका ब्रूवते तदाह ।

माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां धर्मः कामात्परो न हि ॥ ८६ ॥

- 10 माध्यं ध्यानं वेधा, उपादेयं हेयं च । उपादेयं धर्मशुक्ल-
 ध्यानयुगं हेये चार्तरौद्र्यालये । अथवा माध्ये साधनीये
 कार्ये, उपादेये पुण्यकृत्ये तपःमयमादौ, हेये च पापकृत्ये
 विषयसुखादिके कर्मण वृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रवर्तननिवर्तनाभ्यां
 जने लोके या प्रीतिर्मनःसुखं जायते समुत्पद्यते, सा
 15 तेषां चार्वाकाणां भते निरर्था निःप्रयोजना निःफला-
 तात्त्विकौत्यर्थः । हिर्ष्यस्मात् । धर्मः कामादिव्यसुखसेवनाद्य
 परः । काम एव परमो धर्मः, तन्मनितमेव च परमं
 सुखमिति भावः । अथवा, ये धर्मप्रभावादिह लोकेऽपीष्टा-
 भित्कार्ययोः मिद्विहीनौ वदन्ति, ताप्रति यच्चारवाका
 20 जल्पन्ति तद्दर्शयन्नाह “माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां” इत्यादि ।
 तपोजपहोमादिभिः माध्यस्य प्रेषितकार्यस्य वा वृत्तिः निवृत्तिः

